

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo osakond
Eesti ajaloo õppetool

Pearu Kuusk

**Eesti NSV Siseministeriumi/Riikliku Julgeoleku Ministeriumi
Banditismivastase Võitluse Osakond (1944-1947)**

Magistritöö

Juhendaja: Ph. D. Tõnu Tannberg

Tartu 2005

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Historiograafia ja allikad.....	9
I. Eesti NSV SARK-i BVVO esimesed kokkupuuted vastupanuliikumisega aastail 1944-1945	21
1. BVVO loomine ja tegevuse algus.....	21
2. Taktikavalikud 1945. aasta alguses.....	34
II. Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i ühisoperatsioonid 1945. aastal	41
1. Rahvakomissariaatide ühendatud operatiivgruppide loomine.....	41
2. Metsavendlusevastased suuroperatsioonid 1945. aasta II poolel.....	59
III. Meetmed Eesti vastupanuliikumise likvideerimiseks 1946. aastal	79
1. Abinõud Eesti NSV SM-i maakonnaosakondade töö parandamiseks.....	79
2. Legalisatsioon, repatriandid, agentuur.....	91
3. Eesti NSV RJM-i osatähtsus metsavendlusevastases võitluses ja 2N osakonna loomine.....	104
IV. Banditismivastase võitluse reformid 1947. aastal	111
1. BVVO üleminek Eesti NSV RJM-i alluvusse.....	111
2. Eesti NSV RJM-i BVVO ja 2N osakonna ühendamine.....	123
V. Eesti NSV SM-i/RJM-i BVVO aruandlus ja statistika aastail 1944-1947	131
1. Aruandluskorraldus.....	131
2. Eestis likvideeritud vastupanugruppide ja -organisatsioonide statistika aastail 1944-1947.....	138
Kokkuvõte	150
Lisad	155
Lisa nr. 1. Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide operatsioonid 1945. aastal.....	155
Lisa nr. 2. Eesti NSV RJM-i Järvamaa Osakonna struktuur.....	156
Lisa nr. 3. Eesti NSV SARK-i BVVO operatiivkoosseis seisuga 17. aprill 1945. aasta.....	160
Allikad ja kasutatud kirjandus	164
Summary	171

SISSEJUHATUS

Eesti Vabariigi okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 1940.a. märkis ühtlasi Eesti vastupanuliikumise sünni. Kasutusel olnud peamiste vastupanuvormide alusel on hakatud Eesti vabadusvõitlust jagama erinevateks perioodideks: 1941-1953 relvastatud vastupanu, 1944-1962 kooliõpilaste põrandaaluste organisatsioonide tegevus, 1968-1975 demokraatide liikumine, 1977-1985 avalik vastupanu ja 1987-1991 üldrahvalik vabadusliikumine.¹ I perioodi relvastatud vastupanuliikumine ehk metsavendlus jaguneb omakorda kaheks selgelt eristuvaks etapiks: 1941.a. juunis Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkedes alanud vastupanu Nõukogude okupatsioonile ehk Suvesõda² ning 1944.-1953.a. kestnud relvastatud vabadusvõitlus.

II maailmasõjale järgnenud metsavendluse ajaloos on samuti võimalik eristada mitmeid etappe. Üksmeelselt on metsavendluse esimene periood paigutatud ajajärku 1944.-1945.a. kevad, mil Euroopas jätkus sõda ning nõukogude võimu eest varjujud jäid veel valdavalt äraootavale positsioonile. Metsades varju otsinud meeste arvuks on hinnatud 15 000-20 000 ning oletatud, samasse suurusjärku jäi metsavendade arv püsima kogu I perioodi vältel.³ Järgmise etapi moodustavad 1945.-1949.a., mida on reeglina iseloomustatud kui metsavendluse aktiveerumise ja suurema organiseerumise aega. Relvastatud vastupanu viimane periood algab 1949.a. märtsiküüditamisega ja lõpeb viimaste suuremate salkade tabamisega 1953.a.

Sõjajärgse vastupanuliikumise üksikasjalisest periodiseerimisest on nii sündmuste kaasaegsete kui ajaloolaste poolt siiski enam tähelepanu pälvinud metsavendluse aktiivseima etapi ehk kõrgaja määratlemine. Selleski küsimuses

¹ Niitsoo, V. Vastupanu 1955-1985. Tartu, 1997. Lk. 8.

² 1941.a. Suvesõja kohta vt. Noormets, T. Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn, 2003; Lindmäe, H. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999; Lindmäe, H. Suvesõda Virumaal 1941. Tartu, 2002; Lindmäe, H. Suvesõda Viljandimaal 1941. Tartu, 2004.

³ Kross, E.-N. Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978. Tartu, 1998. Lk. 8-9.

langevad arvamused enamasti ühte ning relvastatud vastupanu kõrgperioodina tuuakse esile aastad 1945-1947.⁴ Nimetatud aastad on üsna täpselt kooskõlas ka Nõukogude julgeolekuorganite endi ajalookäsitlusega, mis jagab “sõjajärgse relvastatud natsionalistliku põrandaaluse ja bandiitlike formeeringute likvideerimise” kolmeks perioodiks: 1) 1944.-1946.a. lõpp – relvastatud natsionalistlike bandiitlike formeeringute avalike väljaastumiste mahasurumine, 2) 1947.-1953.a. – kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse hajutamine, 3) 1953.-1956.a. – kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse jäänuste hävitamine, väiksemate bandiitlike grupeeringute ja üksikbandiitide jälitamine ja tabamine. Võitluse I etapil kasutati nõukogudevastase elemendi likvideerimiseks peamiselt tšekistlik-sõjaliste operatsioonide taktikat, millega suuremad formeeringud purustati väiksemateks bandegruppideks. II etapil tõusis välioperatsioonidest olulisemaks juba agentuurtöö.⁵

1944.-1947.a. juhtis Eesti territooriumil metsavendadega peetavat võitlust Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK) Banditismivastase Võitluse Osakond (BVVO), mis allus NSVL SARK-i samanimelisele osakonnale. Viimane nimetati 1944.a. lõpus ümber Banditismivastase Võitluse (BVV) Peavalitsuseks.

BVVO loodi Nõukogude Liidus vahetult enne sõda (1941.a. aprillis) SARK-i Miilitsa Peavalitsuse juures. Algselt koosnes osakond 5 jaoskonnast: 4 erinevate NSVL piirkondade jaoks ja viies – uurimisjaoskond. Osakonna loomise peamiseks põhjuseks toodi olukord Lääne-Ukrainas ja Valgevenes, kus vastupanu nõukogude võimule oli eriti tugev. Sõja puhkedes omandas BVVO aga palju olulisema tähenduse ning juba 30. septembril 1941.a. toodi osakond, mis varem oli allunud SARK-i Miilitsa Peavalitsusele otse SARK-i alluvusse (SARK-i BVVO). SARK-i tähtsust kasvas 1941.a. sügisel Riikliku Kaitsekomitee määrus, millega SARK-i Erinõupidamisele anti volitused määrata “kontrevolutsiooniliste kuritegude eest” karistusi kuni mahalaskmiseni (Vene NSFV kriminaalkoodeksi § 58, 59). See määrus kehtis kuni 1. septembrini 1953.a.

NSVL SARK koordineeris riigis paljusid valdkondi (riigipiiri kaitse, kriminaalkuritegevus, vangilaagrid, avaliku korra kaitse jne.), kuid sõjajärgsetel aastatel oli rahvakomissariaadi üheks peamiseks ülesandeks just võitlus banditismiga. Nõukogude terminoloogias ei olnud mõiste banditism siiski pelgalt

⁴ Vt. nt. Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991. Tallinn, 1999. Lk. 84.

⁵ Istorija Sovetskikh organov gosudarstvennoi besopasnosti. Utšebnik. Moskva, 1977. S. 470-471.

ühetähenduslik. Harilikust (kriminaalsest) banditismist eristus selgelt bandiitlik-mässuline tegevus ehk poliitiline banditism, mida käsitleti kodanlik-natsionalistliku elemendi tegevusvormina. Sellest käsitluslaadist tulenevalt moodustasid Eesti, Läti, Leedu, Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene jt. Nõukogude Liidu poolt 1939.-1940.a. okupeeritud Ida-Euroopa alad NSVL SARK-i BVVO silmis eraldiseisva tsooni, kus ülekaalukalt domineeris poliitiline banditism ehk rahvuslik relvastatud vastupanuliikumine.

Tugevaim oli sõjajärgne vastupanu nõukogude okupatsioonile Lääne-Ukrainas. Ukraina Rahvuslaste Organisatsiooni (OUN) legendaarse juhi Stepan Bandera eestvõtmisel olid juba 1942.a. loodud Ukraina Ülestõusu Armeed (Ukrainska Povstanska Armia (UPA)) esimesed üksused. 1944.a. kuulus UPA-sse ligi 60 000 sõdurit. 1944.a.-1945.a. kevadeni tuli SARK-il lahinguid pidada isegi kuni 5000-meheliste vastapanuüksustega. Hiljem UPA löögiüksused enam selliste suurusteni ei küündinud, taktikaliselt oli tulusam jaguneda väiksemateks salkadeks. Viimased vastapanuarmee grupid saadeti laiali 1949.a. ning enamik demobiliseeritud võitlejatest läks üle põrandaalusele tegevusele. Ukraina rahva vabadusvõitluse võimsusest annavad tunnistust ka nõukogude julgeoleku enda dokumendid. 1946.a. tapeti Ukrainas 6526 vastapanuvõitlejat, 19 547 arreteeriti. 1947.a. langes 4136 meest ja naist, 16 830 vangistati.⁶ 1944.-1954.a. rünnati Ukrainas nõukogude võimuasutusi ja nende esindajaid 14 424 korral, hukkus üle 50 000 inimese.⁷

Aktiivne oli vastupanu uuele nõukogude okupatsioonile ka Leedus. Vahetult sõjajärgsetel aastatel püsis Leedu metsavendade korraldatud väljaastumiste ja rünnakute arv võrreldavas suurusjärgus Ukrainaga. Juba 1944.-1945.a. sai alguse Leedu vastapanuvõitlejate jagunemine erinevatesse regioonidesse (*apygarda*) ning koondumine suuremateks üksusteks. Relvastatud vastapanu heast organiseeritusest annab tunnistust asjaolu, et 1946. aastaks ei olnud metsadesse jäänud enam kuigi palju juhuslikke varjujaid. Omariikluse eest võitlejate koguarvu on samal ajal hinnatud kuni 30 000. Kuni 1949.a. koordineeris Leedu vastapanuliikumist Üldine Demokraatlik Vastapanuliikumine (BDPS), kuhu kuulusid kõigi regioonide

⁶ Anušauskas, A. A Comparison of the Armed Struggles for Independence in the Baltic States and Western Ukraine. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. General Editor A. Anušauskas. Vilnius, 1999. P. 65-67.

⁷ Vovk, O. Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės. Genocidas ir Rezistencija. Vilnius, 1997. Vt. ka <http://www.genocid.lt/Leidyba/2/genocida2.htm>

esindajad. Hiljem reorganiseeriti BDPS ümber Leedu Vabadusvõitluse Liikumiseks (LLKS). Organisatsiooni suuremad sissekukkumised algasid 1953.a. Viimased LLKS juhtkonna liikmed arreteeriti 1956.a. Selleks ajaks oli Leedus relvastatud vastupanu nõukogude võimule sisuliselt raugenud, metsades varjus veel vaid 45 meest.⁸ II maailmasõja järel langes lahingutes ja mõrvati Leedus kokku üle 20 000 metsavenna, 140 000 vastupanuliikumises osalenut arreteeriti ning saadeti vangilaagritesse.⁹

Lätis koondusid vastupanuvõitlejad 1944.-1945.a. peamiselt nelja suuremasse liitu ja organisatsiooni. Hinnanguliselt osales neil aastatel vastupanuliikumises 20 000 meest ja naist, kellest umbes 10 000 tegutsesid hästikorraldatud sõjaväeliste üksustena. Selge ülekaal isikkoosseisu ja relvastuse osas kuulus aga siiski Läti SARK-ile ning seda toetavatele Punaarmee väeosadele. Massioperatsioonide tulemusena õnnestus nõukogude võimul juba 1946.-1948.a. kõik Läti olulisemad vastupanuorganisatsioonid hajutada. Pärast 1949.a. märtsiküüditamist jätkasid võitlust mitmed väiksemad eraldiseisvad metsavennasalgad. 1954.a. tegutses aktiivselt veel vaid 200 metsavenda.¹⁰ Oma ulatuse poolest jäi Läti sõjajärgne vastupanuliikumine mitmekordselt alla Ukrainale ja Leedule. Sama võib väita ka Eesti metsavendluse kohta.

Sõjajärgsetel aastatel kuulus BVVO-le Eesti NSV SARK-i (alates 1946.a. Siseministerium (SM)) struktuuris üks olulisemaid positsioone. Banditismi võimalikult kiire ja lõpliku likvideerimise nimel kaasati BVVO egiidi all võitlusesse ka mitmeid teisi SARK-i struktuuriüksusi, nagu miilitsavalitsus (MV), vastuluure osakond “Smerš”, piirivalve ja siseväed. Võitlus poliitilise banditismiga ehk metsavendlusega asus Eesti NSV SM-i ülesannete hulgas vaieldamatult keskseimal kohal kuni 1947.a. alguseni. Ajavahemikku 1944-1947 võib Eesti SM-i ajaloo kontekstis vaadelda kui nõukogude võimu kindlustumise perioodi, mille olulisimaks eritunnuseks ongi BVVO ja selle juurde kuulunud hävituspataljoni tegevus.

⁸ Gaškaite-Žemaitiene, N. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. // The Anti-Soviet Resistance, p. 23-45.

⁹ Samas, p. 44.

¹⁰ Strods, H. The Latvian partisan War between 1944 and 1956. // The Anti-Soviet Resistance, p. 153-154.

1947.a. jaanuaris anti BVVO Eesti NSV SARK-i koosseisust üle Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeriumile (RJM). RJM-i BVVO tegevusaeg jäi lühikeseks, juba sama aasta juunis-juulis liideti BVVO RJM-i 2N osakonnaga. Edaspidi kuuluski kogu Eesti vastupanuliikumise mahasurumiseks peetava võitluse koordineerimine juba RJM-i 2N osakonna pädevusse.

Käesolevas töös on vaatluse all 1944.-1947.a. eksisteerinud BVVO areng ja struktuur, millest käesoleva ajani ülevaatlik teave puudub. BVVO tegevuse detailsem käsitlemine on oluline nii Eesti vastupanuliikumise ajaloo parema tundmaõppimise kui ka nõukogude repressiivorganite töökorralduse ja funktsioonide mõistmise seisukohalt.

Uurimus on jaotatud 5 peatükiks. Neist 4 esimest on liigendatud kronoloogilisel meetodil. I peatükis on vaatluse all ajavahemik 1944.-1945.a. kevadeni, mis nagu eelpool mainitud moodustab ka Eesti metsavendluse ajaloos esimese, ettevalmistava iseloomuga perioodi. Kirjeldatakse SARK-i BVVO tegevuse algust Eestis, esimesi kokkupuuteid vastupanuliikumisega ning operatiiv-agentuurtöö esialgset korraldust. Alates I peatükist pööratakse käesolevas uurimuses tähelepanu paralleelselt nii SARK-i ja BVVO tegevusele kui ka Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (RJRK) funktsioonidele. Eesti sõjajärgse vastupanuliikumise ajaloo käsitlemisel ei tohi unustada, et alates 1943.a. aprillist tegeles Nõukogude Liidus nõukogudevastaste elementide vastu võitlemisega eelkõige siiski RJRK, mistõttu range piirdumine vaid SARK-i BVVO praktikaga ei ole võimalik.¹¹ Läbivalt on käesolevas töös esitatud BVVO dokumentatsioonis leiduvaid andmeid Eesti vastupanuliikumise ulatuse ja koosseisu kohta.

II peatükk käsitleb BVVO tegevust 1945.a. Relvastatud vastupanuliikumise järsk aktiveerumine 1945.a. kevadel sundis strateegiamuutusele ka nõukogude võimu esindajad. Alanud banditismivastastesse massioperatsioonidesse haarati

¹¹ Herbert Lindmäe kirjutab Suvesõda Tartumaal 1941 sissejuhatuses: *Terrori täidesaatjateks okupeeritud Eestis olid NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat (SaRK, venek lühend NKVD) ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (RJRK, venek lühend NKGB). Kuna rahvasuus käibis nende terroriorganisatsioonide ühisnimetusena venekeelse lühendi tuletis NKVD, on ka siinses raamatus jutt NKVDst.* Lindmäe, H. Suvesõda Tartumaal. Tartu, 1999. Lk. 8. Käesolevas töös ei ole võimalik sellist lähenemisviisi kasutada. Sageli mõjutasid just kahe rahvakomissariaadi rangest tööjaotusest tulenevad otsustused Eesti vastupanuliikumisega peetud võitluse kulgu. Rahvasuus jäi nõukogude repressiivorganite koondnimetus NKVD püsima ka esimestel sõjajärgsetel aastatel. Muutuse tõi rahvakomissariaatide ümbernimetamine ministeeriumideks 1946.a. ning samuti metsavendadega peetava võitluse üleminek RJM-i pädevusse 1947.a.

kaasa lisaks SARK-i struktuuriüksustele ka RJRK operatiivtöötajad ja Punaarmee väeosad. Peatükis jälgitakse 1945.a. loodud operatiivgruppide taktika kavandamist, kasutamist ja tulemuslikkust metsavendluse likvideerimisel. Tuginedes olemasolevatele arhiivimaterjalidele vaadeldakse ka BVVO struktuuri ja koosseisu ümberkorralduste käigus.

III peatükis uuritakse SM-i BVVO praktikat ja funktsioone 1946.a. Lisaks jätkuvale ülevaatele osakonna ja selle maakonnajaoskondade arengust leiab peatükis käsitlust 1946.a. suve suur legalisatsioonikampaania, mille peamiseks eesmärgiks oli relvastatud vastupanu baasi likvideerimine. Tähelepanu on pööratud ka RJM-i banditismivastase võitluse suundumustele, kuigi allikmaterjali lünklikkus on selles valdkonnas äärmiselt suur.

IV peatüki keskseks teemaks on BVVO töö reorganiseerimised 1947.a. – esmalt üleminek RJM-i alluvusse ning seejärel ühendamine RJM-i 2N osakonnaga. Alates III peatükist on vaadeldud 2N osakonna loomist, arengut ja ülesandeid ning püütud välja selgitada, miks sellised muutused 1947.a. julgeolekuorganite struktuuris toimusid.

V peatükk käsitleb BVVO aruandlust ja selles sisalduvaid statistilisi näitajaid, mis iseloomustavad osakonna tegevust Eesti vastupanuliikumise likvideerimiseks aastatel 1944-1947. Eesti NSV SM-i BVVO tööd koordineeris NSVL SM-i BVV Peavalitsus ning sealt saabusid ka täpsed juhtnöörid osakonna aruandluse vormistamiseks. Aja jooksul muutusid nii ettekannete vorm kui sisu, peegeldades küllaltki selgelt “nõukogudevastase põrandaaluse ja sellega seotud bandedega” peetava võitluse suunamuutusi. Metsavendade vastupanuaktide ehk banditismiilmingute kirjelduste kõrval seisid BVVO ettekannetes ja aruannetes alati olulisel kohal arvanded likvideeritud metsavennasalkade ja nende liikmete hulga kohta. Erinevatel aegadel ja erinevatele institutsioonidele koostatud teatistes esineb neis andmetes suuri lahknevusi. Vigade teket pole aga alati võimalik seletada julgeolekutöötajate hoolimatuse ja lohakusega. Peatükis on võrreldud BVVO statistikat 1944.-1947.a. ning püütud peamistele vastukäivustele leida seletusi.

Käesolevas uurimistöös on BVVO tegevust kirjeldades sageli kasutatud nõukogude terminoloogiasse kuuluvaid mõisteid: bandiit, bande, kodanlik-natsionalist, nõukogudevastane põrandaalune jt. Kõigi nende terminite kohandamine tänapäevase keelekasutusega ei ole otstarbekas, sest sedalaadi sõnade tähendussisud võivad tekitada valesõnastusi ja arusaamatusi.

Historiograafia ja allikad

Esimeste trükis avaldatud Eesti vastupanuliikumist käsitlevate materjalidena tuleb nimetada 1944.-1945.a. nõukogude ajakirjanduses ilmunud artiklid, kus kirjeldati võitlust “saksa fašistide ja eesti rahva reeturitega”. Sõjajärgsete aastate kommunistliku propaganda oluliseks osaks olid bandiitide üle peetavad avalikud kohtuprotsessid, mida alates 1945.a. sügisest korraldati sageli Viljandis, Tartus, Võrus ja teistes Eesti linnades. Näidisprotsessidest, mille ainsaks eesmärgiks oli metsavendade kujutamine halastamatute mõrtsukate ja röövlitena, anti ülevaateid ka kohalikes ajalehtedes.

Nõukogude võimuesindajate lootused likvideerida vastupanuliikumine Eestis kiiresti ja lõplikult ei täitunud ning seetõttu otsustati minna üle vaikumistaktikale. Igasugused teated metsavendadest ehk nõukogude kõnepruugis bandiitidest või nende tegevusest kuulutati täiesti salajasteks sooviga jätta elanikkonnale mulje rahvusliku vastupanu puudumisest. Kuni 1953.-1954.a. vaikiti ajakirjanduses maha kõik metsavendade väljaastumised ning kajastamist ei leidnud ka suuremate põrandaaluste organisatsioonide sissekukkumised.

Stalini surma järel alanud muutuste algusaeg langes kokku Eesti relvastatud vastupanuliikumise hääbumisega. Ajakirjanduses taas ilmuma hakanud artiklid banditismivastasest võitlusest käsitlesid nüüd reeglina juba viimaste metsavendade tabamist. Samuti löi soodsa pinnase täiesti uut tüüpi kirjutiste ilmuniseks Külmast sõjast tingitud vajadus diskrediteerida Lääne luurealitusi. RJK arhiivist anti usaldusväärsetele isikutele välja eelnevalt põhjalikult redigeeritud ja ümbertöödeldud materjale, mille alusel valmisid realselt asetleidnud sündmustele tuginevad jutustused Lääne luureagentide tabamisest, bandiitlike grupeeringute likvideerimisest jne. 1957.a. avaldati ajalehes “Noorte Hää” G. Grišini ja A. Normeti pikem järjejutt pealkirjaga “Lehed langevad”, kus metsavendadest ja välismaiste luureteenistuste poolt värvatud agentidest maaliti küllaltki eemaletõukavaid portreesid.¹² Pooldokumentaalsete, segipaisatud tegevusaegade ja tegelaskujudega olukirjelduste kõrgajaks kujunesid Eestis 1960. aastad. Lisaks ajalehtedele ilmusid põnevikele sarnanevad jutustused nüüd ka eraldi raamatutena, mida loeti lootuses leida neist tegelikkuses asetleidnud sündmuste kajastusi. 1965.a.

¹² Normet, A. Grišin, G. Lehed langevad. // Noorte Hää, 24. märts-1. mai, 1957.

ilmunud V. Valge teoses “Metsa hämaruses” mainitakse tuntud Võrumaa metsavenna Jaan Rootsi salka, raamatu lõpus langeb aga võitluses Must Kapten.¹³ Mitmete erinevate metsavennasalkade toimikutes esinevate andmete kompileerimise teel valmisid ka teised jutukesed ja raamatud, mille pealkirjades (“Kadunud aastad”, “Kaotatud aastad”, “Tagasi inimeste sekka”, “Järellainetus” jt.) sisaldus üheselt hukkamõistev hinnang Eesti vastupanuliikumisele.¹⁴

Esimeseks tõsiseltvõetavamaks ja varasematest märkimisväärselt enam fakte sisaldavaks raamatuks oli 1971.a. O. Siimonlatseri koostatud mälestuste kogumik “Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast”, kus endised miilitsatöötajad meenutavad oma töö algusaegu, pöörates küllaltki suurt tähelepanu ka banditismivastasele võitlusele sõjajärgsetel aastatel. Käesoleva töö kontekstis väärib raamatust esiletõstmist 1944.-1948.a. Eesti NSV SM-i miilitsavalitsuse ülema ja siseministri asetäitja miilitsa alal A. Kalvo mälestused.¹⁵

1970. aastatel ilmus üksikuid sisukamaid artikleid metsavendluse teemal ka ajakirjanduses. Reeglina tuginesid need RJK arhiivimaterjalidele ning keskendusid isikutoimikute põhjal mõnele minevikus asetleidnud üksikjuhtumile. Eelkõige said tuntuks toonase Põlva rajooni miilitsaülema H. Salmi kirjutised ajalehes “Koit”, mis võrreldes varasemate omataolistega paistsid silma eelkõige faktirohkuse poolest.¹⁶ Samuti väärib esiletõmmist 1978.a. välja antud dokumentide kogumik “Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine”, kuhu koondati originaalset arhiivimaterjali EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Arhiivist, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikust Keskarhiivist ja teistest riiklikest arhiividest. Mitmed kogumikus avaldatud dokumendid, mis pidid illustreerima võitlust “klassivaenlasega kulakute ja kodanlik-natsionalistlike elementide näol”, pakkusid lugejatele esmakordse võimaluse tutvuda autentsete materjalidega Eesti vastupanuliikumise ajaloost.¹⁷

¹³ Valge, V. Metsa hämaruses. Tallinn, 1965. Musta Kaptenina tuntud metsavenna Nõukogude julgeolek siiski mõrvata ei suutnud. Vt. Erelt, P. Must Kapten. // Eesti Ekspress, 28. august, 1998.

¹⁴ Kadunud aastad. // Kommunismiehitaja, 9. jaanuar, 1965; Roone, E. Kaotatud aastad. // Edasi, 24. juuni, 1964; Martinson, E. Tagasi inimeste sekka. // Rahva Hää, 27. veebruar, 1964; Viira, E. Järellainetus. // Edasi, 29. veebruar, 1968.

¹⁵ Siimonlatser, O. Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Tallinn, 1971.

¹⁶ Salm, H. Rännukaarel. // Koit, 18. august, 1977; Salm, H. Soojärve saladus. // Koit, 26. november, 1977.

¹⁷ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1978. Näiteks sisaldab kogumik EK(b)P Võrumaa Komitee sekretäri teadaannet 18. märtsist 1946.a. EK(b)P Keskkomiteele bandiitide kuritegudest Võru- ja Tartumaal, EK(b)P Läänemaa Komitee

1984.a. ilmus raamat “Kompromiss on välistatud”, mis sisaldas “dokumentaalmaterjalile tuginevaid olukirjeldusi nähtamatu rinde mehiste ja kompromissitute võitlejate, Nõukogude Eesti julgeolekuorganite töötajate õilsast tegevusest”.¹⁸ Kogumikus avaldatud erinevate autorite tekstid on sõjajärgse vastupanuliikumise käsitlemisel siiski üllatavalt tõesed, lisaks on raamatus avaldatud katkeid julgeoleku operatiivteadaannetest ning fotosid isikutoimikutest. Huvipakkuv on J. Lebedevi olukirjeldus “”Haukka”-“Tümleri” lõpp”, kust on võimalik mõningate eelteadmiste olemasolul saada ülevaade nii Erna luuregrupi tegevusest kui ka Rahvuskomitee liikmete arreteerimise loost. Kirjutise peategelaseks on seatud Eesti NSV RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja Eduard Neelus.¹⁹

Metsavendluse temaatikast inspireeritud olukirjeldused säilitasid oma aktuaalsuse kuni uue ärkamisajani. Viimaste omataoliste hulgas saavutas enneolematu populaarsuse H. Salmi järjejut “Mõrv metsateel”, mis läbi mitme aasta ilmus ajalehes “Kodumaa” ning lõpuks liigse avameelsuse tõttu julgeoleku poolt keelati.²⁰

1987.a. lõpus loodud Eesti Muinsuskaitse Seltsi (EMS) poolt välja kuulutatud mälestuste kogumine andis võimaluse Eesti sõjajärgse vabadusvõitluse senisest palju objektiivsemaks kujutamiseks. Järgnevatel aastatel laekus EMS-i kogudesse arvukalt meenutusi toonaste sündmuste kaasaegsetelt ning neis osalenutelt. Samal ajal avanesid Eestimaa Kommunistliku Partei juhtkonnavahtetuse järel ajaloolastele EKP arhiivifondid.²¹ Ühena esimestest tutvustas arhiivifondides Eesti metsavendluse kohta sisalduvat teavet Evald Laasi.²² 1992.a. ilmus temalt EKP arhiividokumentide kogu “Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949”,²³ mis anti järgmisel aastal välja ka soome keeles.²⁴ Alates 1991.a. sügisest avaldati EKP

teadaannet 9. oktoobrist 1946.a. kodanlik-natsionalistlike terroristide veretööst Martna vallas Läänemaal jne.

¹⁸ Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. I. Papulovski ja V. Nikišin. Tallinn, 1984.

¹⁹ Lebedev, J. Haukka – Tümleri lõpp. // Kompromiss on välistatud, lk. 103-119.

²⁰ Salm. H. Mõrv metsateel. // Kodumaa, 10. aprill, 1985-18. veebruar, 1987.

²¹ Pillak, P. EKP arhiivist ja selle natsionaliseerimisest. // Kleio, 1992, nr. 5/6. Lk. 50-53.

²² Laasi, E. Sissisõjast Eestis 1945-1953. // Looming, 1989, nr. 11, lk. 1519-1527; Laasi, E. Lahing rahuajal. // Pilk, november 1989, nr. 7.

²³ Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949: dokumentide kogu. Tallinn, 1992.

²⁴ Laasi, E. Viron vastasrinta 1944-1949: asiakirjakokoelma. Tallinn, 1993.

arhiivimaterjale allikapublikatsioonidena ka ajakirjas “Akadeemia”.²⁵ Ajaloo ajakirjas “Kleio” käsitles EKP materjalide põhjal nõukogude võimu repressioone ja meetmeid relvastatud vastupanu mahasurumiseks Lembit Raid.²⁶ Mitmeid mälestustele või arhiividokumentidele tuginevaid artikleid võis leida teisteski Eesti perioodikaväljaannetest.²⁷

1993.a. ilmus ajaloolase Mart Laari raamat “Metsavennad”, mille peamise allikalise baasi moodustasid EMS-i poolt kogutud metsavendade mälestused ning nende kõrval juba ka EKP arhiividokumendid.²⁸ M. Laari teos oli esimene terviklikku ülevaadet taotlev teemakäsitus Eesti relvastatud vastupanuliikumise ajaloost, alustades 1941.a. Suvesõjaga ning lõpetades August Sabbe ja teiste viimaste metsavendade tabamisega 1970. aastatel. “Metsavennad” tõlgiti kiiresti ka inglise ja soome keelde.²⁹

1991.a. algas Eestis julgeolekuorganite arhiivimaterjalide ülevõtmisprotsess, enamik Eesti NSV RJK ja SM-i fondidest koos nende juurde kuuluva teatmeaparaadiga paigutati 1995.a. alguseks Eesti Riigiarhiivi Filiaali (ERAF) (Parteiarhiivi) hoidlatesse.³⁰ Laekunud materjali võis jagada nelja suuremasse gruppi: 1) juurdlustoimikud, 2) massiküüditamiste käigus väljasaadetute arvestus- ja isiklikud toimikud, 3) väljasõidutoimikud ja 4) SM-i ja julgeolekuorganite osakondade ja allasutuste materjalid. Kuigi esimeste hulgas kasutasid uurijad Eesti NSV SM-i ja RJK arhivaalidest küüditatute perekonnatoimikuid ning sõjavangilaagrite materjale,³¹ laiendas nõukogude repressiivorganite arhiivide üleandmine märkimisväärselt ka vastupanuliikumise ajaloo uurimise allikalist baasi.

²⁵ Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. // Akadeemia, 1991, nr. 10 jj.

²⁶ Raid, L. Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest I. // Kleio, 1992, nr. 5/6. Lk. 54-60; Raid, L. Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest II. // Kleio, 1993, nr. 8. Lk. 41-47; Raid, L. Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest III. // Kleio, 1995, nr. 12. Lk. 42-55.

²⁷ Vt. Raudsepp, S. Kas banditism või organiseeritud partisaniliikumine? // Vikerkaar, 1989, nr. 11. Lk. 52-58; Lindmäe, H. Stalinismivastane relvavõitlus Eestis ja selle õiguslik hinnang. // Tartu Postipoiss, juuni 1989, nr. 4.

²⁸ Laar, M. Metsavennad. Tallinn, 1993.

²⁹ Laar, M. War in the Woods. Estonian's Struggle for Survival 1944-1956. Washington, DC, 1992; Laar, M. Unohdettu sota: sissi- ja tiedustelusotaa Virossa toisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen. Jyväskylä, 1993; Laar, M. Suurim armastus. Metsavennad. Stockholm, 1994.

³⁰ Ohmann, V. Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avarumine 1990. aastail. // Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi Eesti ajaloo allikakriitilisi probleeme materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 53-67.

³¹ Küüditamine Eestist Venemaale. Raamatud 4-6. Koost. L. Õispuu. Tallinn 1999-2003; Kaup, E. Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949. // Kleio, 1995, nr. 2. Lk. 32-41.

9. jaanuaril 1995.a. andis Kaitsepolitseiamet arhiivile üle RJK fondi nr. 131 – Eesti NSV Ministrite Nõukogu (MN) ja RJK eriteadaannete materjalid. Nõnda haruldase materjali puhul ei rahuldanud arhiivi fondi pealispinnaline ja vene keelest tõlgitud nimistu ning arhiivi spetsialistile Peeter Väljasele tehti ülesandeks fondile nr. 131 uue teatmeaparaadi koostamine. Uus põhjalik nimistu koos ajaloolise õiendiga valmis 1996.a.³² Uurimistöö käigus selgus, et fond hõlmab osa RJK arhiveeritud materjalidest, st. dokumentidest, mis ei olnud enam operatiivkasutuses. Fondi 419 säiliku piirdatumiteks on aastad 1940-1965, valdav enamik arhivaalidest pärineb aga 1940.-1950. aastatest. Peamise osa arhiivifondi nr. 131 materjalidest moodustavad eriteadaanded, operatiivkokkuvõtted, õiendid ja aruanded linna- ja maakonnaosakondadelt³³ Eesti NSV SM-i ja RJM-i keskaparaadile, viimastelt omakorda NSVL julgeoleku keskaparaadile ja Eesti NSV juhtkonnale – EKP KK-le ja MN-le.³⁴

Paljud RJK eriteadaannete fondis leiduvad ettekanded ja aruanded kirjeldavad võitlust “nõukogudevastase põrandaaluse ja sellega seotud bandedega” ehk teisisõnu Eesti vastupanuorganisatsioonide ja metsavendlusega. Küllaliski suure osa dokumentidest moodustavad teatised “banditismiilmingutest”, elanikkonna meelsusest, registreeritud ja arvelevõetud illegaalidest jne.

Alates 1997.a. avaldas ERAF trükis fondi nr. 131 kuuluvate Eesti NSV RJK 2. vastuluureosakonna ja 4. osakonna 1954.-1956.a. tööaruanded.³⁵ Julgeoleku aastaaruanded varustasid kommentaaridega Indrek Jürjo ja Tõnis Ritson. 1997.a. andis Peep Varju uutele arhiiviallikatele tuginedes esialgse ülevaate Eesti rahva inimkaotustest 1940.-1953.a., puudutades seejuures põgusalt ka metsavendluse teemat.³⁶

1998.a. ilmus Eerik-Niiles Krossilt hukkunud metsavendade nimekiri “Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978”, mis lisaks

³² Ohmann, V. Nõukogude perioodi allikalise baasi avarumine 1990. aastail, lk. 58.

³³ SARK-i maakondlikud allasutused jagunesid osakondadeks, linnaosakondadeks ja jaoskondadeks. 1946.a. seisuga tegutsesid Tartus ja Narvas SARK-i linnaosakonnad, Harju-, Pärnu-, Viru-, Saare- ja Võrumaal SARK-i osakonnad ning Valga-, Viljandi-, Lääne- ja Järvamaal SARK-i jaoskonnad. ERAF, f. 17, n. 1, s. 8, l. 50.

³⁴ Väljas, P. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. // Ajaloolise töö otsinguil, lk. 123-134.

³⁵ Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1954-1955. Tallinn, 1997; Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. Tallinn, 1998; Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. VI 1954-1. V 1955 ja 1955. aastal. Tallinn, 1999; Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst. Tallinn, 2000.

³⁶ Varju, P. Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940-1953. Tartu, 1997.

1700 nimele on varustatud ka ülevaatega Eesti metsavendlusest pärast II maailmasõda.³⁷ Nimekirja koostamisel kasutas E.-N. Kross arhiividokumentidest peamiselt RJK eriteadete materjale ja RJK kriminaaltoimikute materjale (ERAF fond nr. 129 ja 130).

1999.a. ilmus Tiit Noormetsa koostatud artiklite ja dokumentide kogumikus “Luuramisi” P. Väljase käsitus julgeoleku poolt metsavendade likvideerimiseks kasutatud hävitusagentidest.³⁸ Uurimuse peamiseks allikaks oli taas RJK eriteadete fond nr. 131. Samal aastal avaldas Tõnu Tannberg ajakirjas “Tuna” ERAF-i fondist nr. 131 leitud Eesti NSV SM-i 1953.a. koondaruande “natsionalistliku põrandaaluse ja sellega seotud bandede likvideerimisest perioodil 1. juuni 1944-1953”.³⁹ SM-i 1953.a. aruandes sisalduvaid statistilisi näitajaid kasutas M. Laar artiklis “Eesti ja kommunism”, mis 2000.a. avaldati eestikeelse “Kommunismi musta raamatu” ühe osana.⁴⁰

Fondi nr. 131 materjalide uurimise ja käesoleva töö kontekstis tuleb ära märkida Jaan Elleni 2003.a. ilmunud raamat pealkirjaga “Ei halastust, ei armu”, mis käsitleb nõukogude julgeolekuorganite võitlust Eesti metsavendadega 1944.-1945.a. Raamat tugineb samuti Riigiarhiivi fondi nr. 131 materjalidele ja annab Eesti sõjajärgsest metsavendlusest väga detailiderohke, “tuhandeid nimesid, veel rohkem arve” sisaldava ülevaate. Kahjuks puudub raamatus täpne viiteaparatuur, vaid üksikutel juhtudel on teksti lisatud kasutatud säiliku number.⁴¹

1999.a. ilmus Balti riikide ajaloolaste ingliskeelne ühisväljaanne “The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States”, mis käsitleb eestlaste, lätlaste ja leedulaste relvastatud vastupanu nõukogude võimule. Eestis II maailmasõjale järgnenud metsavendlust tutvustas väljaandes M. Laar.⁴²

Vastupanuliikumise ajaloo seisukohalt on oluline Udo Josia koostatud ja 2004.a. välja antud raamat “Saatuskaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-

³⁷ Kross, E.-N. Pro Patria II.

³⁸ Väljas, P. Hävitusagentid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuuritöö meetoditest metsavendlusevastases võitluses sõjajärgsel perioodil. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Koost. T. Noormets. Tallinn, 1999. Lk. 123-172.

³⁹ Tannberg, T. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. // Tuna, 1999, nr. 1. Lk. 24-30.

⁴⁰ Laar, M. Eesti ja kommunism. // Courtois, S. jt. Kommunismi must raamat. Tallinn, 2000. Lk. 823-894.

⁴¹ Ellen, J. Ei halastust, ei armu. Okupandi salapäevikud. Tallinn, 2003.

⁴² Laar, M. The Armed Resistance Movement in Estonia from 1944 to 1956. // The Anti-Soviet Resistance, p. 209-241.

1954”, kust võib leida arhiivianimeid 82 sõjajärgsetel aastatel tabatud ja kohtu alla antud kooliõpilaste vastupanugrupi kohta.⁴³ Lisaks sisaldab raamat põrandaalustesse organisatsioonidesse kuulunute mälestusi. Õpilastvastupanu olemust aitavad paremini mõista ka 20. veebruaril 1993.a. Tartus toimunud temaatilise konverentsi kogutud materjalid.⁴⁴

Sõjajärgse vastupanuliikumise teemaga otseselt või veidi kaudsemalt seotud lühemaid artikleid on nii ajaloolastelt kui ka ajakirjanikelt ilmunud erinevates Eesti perioodikaväljaannetes. Esile võiks tuua autorid: Pekka Erelt, Margit-Mariann Koppel, Tiit Noormets, Jaak Pihlau, Ilmar Palli ja Virkko Leppassalu.⁴⁵ 2004.a. ilmus ajakirjas “Tuna” Valdur Ohmanni ülevaade legendaarsest metsavennast Heino Lipust ehk Pargasest.⁴⁶ 2005.a. avaldas Tõnu Tannberg “Akadeemias” artikli julgeolekuorganite metsavendlusevastasest võitlusest 1953.a. alguses.⁴⁷

Pärast Eesti vabanemist nõukogude okupatsioonist on trükitud ilmunud ka mitmeid mälestusteraamatuid ja memuaare, kus pea- või kõrvalteemaks metsavendluse ajalugu. Selles žanris on kahtlemata tuntuimad Võrumaa metsavenna Alfred Käärmani mälestused,⁴⁸ samuti sama autori “Metsavenna käsiraamat”.⁴⁹

Eesti metsavendluse ajalugu käsitlevate ja seda uurivate materjalide hulgas on olulised ka Välis-Eesti väljaanded. Tähelepanu väärivad siinkohal eelkõige Rootsist ilmunud koguteosed “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas”⁵⁰ ja “Eesti saatusaastad, 1945-1960”.⁵¹ Käesoleva töö teemaga haakuvad hästi koguteostes

⁴³ Saatusekaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Koost. Udo Josia. Tartu-Tallinn, 2004. Vastupanuorganisatsioonide tegevusest 1940.-1941.a. ja 1955.-1985.a. vt. Niitsoo, V. Relvastamata vastupanu aastail 1940-1941. // Tuna, 2001, nr. 1-4; Niitsoo, V. Vastupanu.

⁴⁴ Eesti koolinoored vabadusvõitluses. // 20. veebruaril 1993.a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993.

⁴⁵ Erelt, P. Must Kapten. Saatuse soosik. // Eesti Ekspress, 1. september, 1998; Erelt, P. Surm selja tagant. // Eesti Ekspress, 20. august, 1998; Koppel, M.-M. Metsavenna päevik. // Kultuur ja Elu, 2000, nr. 2/3; Noormets, T. Mehed metsast külvasid surma elu nimel. // Postimees, 3. november, 1999; Noormets, T. Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel. // Tuna, 2005, nr. 1. Lk. 93-100; Pihlau, J. Vendade Saalistete lugu. // Tuna, nr. 4, 1999. Lk. 48-55; Leppassalu, V. Palli, I. Maastik metsavenna ja õunapuuga. // Luup, 13. detsember, 1999; Leppassalu, V. Palli, I. Agent Põlv kardab koputust. // Maaleht, 25. jaanuar, 2001; Leppassalu, V. Palli, I. Mine ees. // Luup, 12. juuli, 1999; Leppassalu, V. Palli, I. Lasud roheline Kindrali auks. // Luup, 1. november, 1999.

⁴⁶ Ohmann, V. 55 aastat legendaarse Pargase viimasest aktsioonist. // Tuna, 2004, nr. 4. Lk. 82-86.

⁴⁷ Tannberg, T. Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953.a. esimestel kuudel. // Akadeemia, 2005, nr. 3. Lk. 554-572.

⁴⁸ Käärmann, A. Surmavaenlase vastu. Eesti lõunapiiri metsavenna mälestusi. Tartu, 1998.

⁴⁹ Käärmann, A. Metsavenna käsiraamat. Tallinn, 1999.

⁵⁰ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Kd. I-X. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1954-1962.

⁵¹ Eesti saatusaastad, 1945-1960. Kd. I-VI. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1963-1972.

avaldatud Olaf Tammarki ja Erik Heine mälestused.⁵² Endise metsavenna Erik Heine saatus oli Välis-Eesti kirjanikule Arved Viirlaiule aineseks tema ajaloolise pentaloogia⁵³ loomisel ning metsavendluse temaatika on vaatluse all ka romaanis “Ristideta hauad”.⁵⁴ Huvitavat informatsiooni sisaldavad ka Meinhard Leetmaa 1979.a. Stockholmis ilmunud mälestused.⁵⁵ Arvukalt ilmus 1950.-1960. aastatel metsavendlust ja selle juhte käsitlevaid artikleid ka Välis-Eesti perioodikas.⁵⁶

Eesti relvastatud vastupanuliikumisest kõneldes on tavaks saanud paralleelide otsimine ja võrdlused teiste 1939-1940.a. Nõukogude Liidu poolt okupeeritud riikidega, eelkõige Läti ja Leeduga, mis nõukogude võimu toonast poliitikat arvestades on igati õigustatud. Kahjuks on Balti riikide koostöö sõjajärgse vastupanuliikumise uurimise alal olnud seni küllaltki tagasihoidlik. Ainsaks suuremaks ja veidigi laiema publiku ette jõudnud ühisprojektiks on jäänud eelpoolmainitud artiklite kogumik “The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States”, kust on võimalik saada põhijoontes ülevaade Eesti, Läti ja Leedu II maailmasõja eelsest ja järgsest vabadusvõitlusest.⁵⁷ Kuigi nõukogude julgeoleku dokumentatsioon kasutatud vene keel peaks balti ajaloolaste koostööd lihtsustama, on ühe koostööd pidurdava faktorina esile toodud ka keelebarjäär. Siiki võib lugeda positiivseks, et Tartu Ülikooli Raamatukogus on huvilistele kättesaadav Heinrichs Strodsi teos Läti metsavendlusest 1944-1956.a., millele on lisatud arvukalt originaalseid, läti keelde tõlgitud ja kommentaaridega varustatud dokumente.⁵⁸ Leedus, kus vastupanuliikumine oli palju ulatuslikum kui Eestis või Lätis, on ka metsavendluse ja nõukogude poliitiliste repressioonide temaatika ajaloolaste poolt enam tähelepanu pälvinud. Alates 1997.a. ilmub Leedus temaatiline ajakiri

⁵² Tammark, O. Mehed kogunevad metsadesse. // Eesti saatusaastad. Kd. II; Heine, E. Metsavennad. // Eesti saatusaastad, Kd. II.

⁵³ Viirlaid, A. Vaim ja ahelad: ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund, 1961; Viirlaid, A. Sadu jõkke. Lund, 1965; Viirlaid, A. Kustuvad tuled. Lund, 1965; Viirlaid, A. Kes tappis Eerik Hormi? Lund, 1974; Viirlaid, A. Surnud ei loe. Lund, 1975.

⁵⁴ Viirlaid, A. Ristideta hauad. I-II. Lund, 1952.

⁵⁵ Leetmaa, M. Sõjas ja ikestatud Eestis. Stockholm, 1979.

⁵⁶ Vt. nt. Elmar Ilpiga punaste käes vangis. // Vaba Eesti Sõna, 3. juuni, 1950; Selbs, E. Metsavennad, luure ja vastuluure. // Võitleja, 1955, nr. 1.

⁵⁷ II maailmasõja järgse metsavendluse kohta Leedus vt. Gaškaite-Žemaitiene, N. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. // The Anti-Soviet Resistance, p. 23-45; Läti metsavendluse kohta vt. Strods, H. The Latvian partisan War between 1944 and 1956. // The Anti-Soviet Resistance, p. 149-160.

⁵⁸ Strods, H. Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944-1956. Riga, 1996; Strods, H. Latvijas nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli, 1944-1956. Riga, 1999.

“Genocidas ir rezistencija” (“Genotsiid ja vastupanu”).⁵⁹ 2004.a. ilmus Dalia Kuodyté ja Rokas Tracevskise ingliskeelne ülevaade 1944.-1953.a. metsavendlusest Leedus.⁶⁰ Kitsamalt Leedu ja Läti NSV BVVO tegevusele keskenduvaid uurimusi kahjuks teada ei ole.

Sarnaselt eestlastele, avaldasid ka lätlased ja leedulased paguluses hulgaliselt materjale okupeeritud kodumaa ajaloo kohta. Meil kättesaadava kirjanduse osas tuleb korralike ülevaadetena esile tõsta Rootsis ilmunud Adolfs Šilde raamatut Läti vastupanuliikumisest⁶¹ ning Ameerika Ühendriikides Thomas Remeikise poolt välja antud mahukat Leedu vabadusvõitluse ajalugu.⁶²

Balti metsavendi ja nende võitlust omariikluse taastamise nimel on Euroopa ja eelkõige Saksamaa ajaloohuvilistele tutvustanud Christina Otto.⁶³ Eesti osas tugineb ülevaade suuresti M. Laari eelpool mainitud raamatule “War in the Woods: Estonian’s Struggle for Survival 1944-1956”.

Eesti sõjajärgse vastupanuliikumise uurimise tänast seisut ei saa kuidagi kõrgelt hinnata. 1989.a. avaldas E. Laasi arvamust, et “sõjajärgse Eesti ajaloos metsavendadega seotud ajaloosündmuste uurimisest tähtsamat ainevalda vaevalt leidub”.⁶⁴ Seega võib tänapäeval lugeda mõneti kummaliseks, et siiani on jäänud ainsaks ühtede kaante vahele kogutud Eesti metsavendluse ajalooks M. Laari 1993.a. ilmunud raamat “Metsavennad” ning seda vaatamata asjaolule, et aja jooksul on teema allikaline baas eelkõige julgeolekuorganite dokumentatsiooni kättesaadavuse näol märkimisväärselt avardunud. Põhjalikumalt on arhiivimaterjalide alusel käsitlemist leidnud vaid metsavendluse üksikud tahud, nagu hävitusagentide kasutamine ning julgeoleku poolt tapetute ja lahingutes langenute nimekirjad. Ilmselt tuleb tõepäraseks ja kinnitust saanuks lugeda arhivaar P. Väljase sõnad, et “teaduslik uurimistöo eeldab pikemaajalist süvenemist ning seetõttu vahendub arhiivi talletatu esialgu eelkõige massimeedia kaastööliste ehk

⁵⁹ Kõik seni ajakirjas ilmunud artiklid on kättesaadavad ka Internetis, samuti nende ingliskeelsed kokkuvõtted. Vt. <http://www.genocid.lt/>

⁶⁰ Kuodyté, D. Tracevskis, R. The Unknown War. Armed Anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944-1953. Vilnius, 2004.

⁶¹ Šilde, A. Resistance movement in Latvia. Uppsala, 1972.

⁶² Remeikis, T. Opposition to Soviet Rule, 1945-1980. Chicago, 1980.

⁶³ Otto, C. Antikommunistischer Widerstand in den baltischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg: der bewaffnete Unabhängigkeitskampf der *Waldbrüder* (1944 bis 1953). Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, Zweigstelle, Hamburg, 2001.

⁶⁴ Laasi, E. Sissisõjast, lk. 1527.

publitsistide kaudu”.⁶⁵ Metsavendluse ajalugu on siinkohal ilmekaks näiteks, sest suuresti on rahva romantiseeritud ettekujutus vastupanuliikumise olemusest omandatud massimeedia pealiskaudsel vahendusel.

Korraliku ja tänapäevase arhiivimaterjalidega arvestava käsitluse loomine Eesti sõjajärgsest vabadusvõitlusest eeldab tõepoolest väga püsivat ja pikaajalist tööd. Kindlasti pole see võimalik enne nõukogude repressiivorganite arengu, struktuuri ja ülesannete täpset tundmaõppimist. Nõnda ei saa Eesti metsavendluse ajaloost rääkida või kirjutada, jättes sealt välja BVVO – institutsiooni, mis 1944.-1947.a. kandis relvastatud vastupanuliikumise mahasurumiseks peetava võitluse pearaskust.

Käesoleva uurimuse allikaliseks baasiks on arhiivimaterjalid. Suures osas toetub töö eelpool kirjeldatud ERAF-i fondile nr. 131 – RJK eriteadaannete kollektsioonile. Kuigi ülekaalukama osa nimetatud fondi arhivaalidest moodustavad erinevad teatised banditismiilmingutest, andmed arvelolevate grupeeringute koosseisudest, legaliseeritustest jms., leidub säilikes küllaltki palju ka ülevaateid BVVO osalusel teostatud välioperatsioonidest ja osakonna agentuuritööst. Vähemal määral on fondi talletatud ministeeriumi- ja osakonnasisese asjaajamise materjale, andmeid reorganiseerimiste ja koosseisude muudatuste kohta. Olulist täiendust nimetatud dokumentides sisalduvale informatsioonile pakuvad ka teised SM-i arhiivifondid, nagu Eesti NSV SM-i keskaparaat (ERAF-i fond nr. 17/1), NSVL ja Eesti NSV SM-i käskkirjad ja juhendid (ERAF-i fond nr. 17), Eesti NSV SM-i kaader (ERAF-i fond nr. 1) jt. Arhiivis säilitatakse ka fondi nimega Eesti NSV SM-i BVVO (ERAF-i fond nr. 17/7), kuid see koosneb vaid viiest juhuslikust ning väheinformatiivsest säilikust.

Kirjatöö, mille peaesmärgiks on anda ülevaade BVVO struktuurist ja tegevusvaldkondadest, on vaadeldav osana nõukogude institutsioonide uurimisest. Vastavasisulisi uurimusi on Eestis seni suhteliselt vähe. Käesoleva töö kirjutamisel oli autorile suureks abiks V. Ohmanni magistr töö Eesti NSV SM-i institutsionaalsest arengust ja arhivaalidest.⁶⁶ Oma uurimuse kokkuvõttes märgib

⁶⁵ Väljas, P. Mõningatest, lk. 123.

⁶⁶ Ohmann, V. Eesti NSV siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940-1954). Magistr töö. Tartu, 2000.

V. Ohmann, et Eesti NSV SM-i struktuuriüksusi pole seni detailselt käsitletud ning nimetab neist huvipakkuvamana BVVO-d.⁶⁷

V. Ohmanni magistritöö sissejuhatus annab hea ülevaate NSVL SM-i ja RJM-i ajaloo historiograafiast ja allikatest, mis teemade seotuse tõttu on vähemal või rohkemal määral kasutamist leidnud ka käesolevas uurimuses. Tuleb siiski märkida, et NSVL SM-i mastaabis oli Eesti NSV BVVO näol tegemist hiiglasliku institutsiooni ühe üksikosaga, liiatigi ei kujunenud selle eksistents kuigi pikaks. Seetõttu on arvukatest, peamiselt Venemaal ilmunud, NSVL julgeolekuorganite struktuuri, juhtkonna või operatsioonide käsitlustest vahetult käesoleva töö teemaga haakuvate andmete leidmine keeruline. Samas ei ole võimalik üksikasjalise vaatluse alla võtta mõnda institutsiooni üksikosa, tundmata üldisi arengusuundi.

NSVL julgeolekustruktuuride sagedaste reorganiseerimiste jälgimisel on tõhusaks abiks Aleksander Kokurini ja Nikita Petrovi 1997.a. avaldatud teatmik.⁶⁸ Tänuväärseks materjaliks tuleb lugeda ka 1977.a. pärinev NSVL RJK Kõrgkooli täiesti salajane numereeritud õpik Nõukogude julgeolekuorganite ajaloost.⁶⁹ Asjaolu, et Eesti arhiivides RJM-i materjalid sõjajärgsetest aastatest sisuliselt puuduvad, tõstab raamatu väärtust veelgi. SM-i ja RJM-i dokumentatsioonis sageli esinevate spetsiifiliste mõistete ja lühendite tõlgitsemise muudab oluliselt lihtsamaks algselt samuti vaid NSVL RJK Kõrgkoolis kasutamiseks määratud täiesti salajane “Vastuluure sõnastik”.⁷⁰

Eesti metsavendluse ajaloo historiograafias on kindlal kohal ka Jevgeni Bõkovi Tartu Riiklikus Ülikoolis kaitsstud diplomitöö “Siseasjade organite tegevusest klassivõitluse käigus esimestel sõjajärgsetel aastatel Eestis (1944-1947)” 1981. aastast.⁷¹ Laiemal avalikkusel tööga tutvuda ei võimaldatud ning pärast kaitsmist paigutati see Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu erifondi. J. Bõkovi⁷² salajane diplomitöö tugineb Eesti NSV SM-i Arhiivi fondile nr. 17/1, mis vastab ERAF-i fondile nr. 17/1 – Eesti NSV SM-i Keskaparaat. Vähemal määral on

⁶⁷ Samas, lk. 120.

⁶⁸ Lubjanka. VTŠK – OGPU – NKVD – MGB – MVD – KGB 1917-1960. Spravotšnik. Moskva, 1997.

⁶⁹ Istorija Sovetskih organov gosudarstvennoi besopasnosti. Utšebnik. Moskva, 1977.

⁷⁰ Kontrrasvedõvatelnõi slovar. Moskva, 1972.

⁷¹ Bõkov, J. O dejatelnosti organov vnutrennih del v hode klassovoi borbõ v pervõje poslevojennoje godõ v Estonii (1944-1947). Diplomnaja rabota. Tartu, 1981.

⁷² Pärast ülikooli lõpetamist töötas J. Bõkov raudteemiilitsas majori auastmes. Eesti Vabariigis sai J. Bõkov eelkõige tuntuks kui kuritegeliku Kemerovo grupeeringu juht. J. Bõkov mõrvati 1999.a. Vt. Berendsen, R. Turujuhi sõber tapeti. // Eesti Päevaleht, 15. aprill, 1999; Otti, K. Tapver, A. Ärimees mõrvati koduvärvavas. // Õhtuleht, 15. aprill, 1999.

kasutatud ka EKP Arhiivi materjale. Kõik diplomitöös viidatud arhivaalid on tänapäeval Riigiarhiivis kergesti leitavad ja kasutatavad.

I PEATÜKK
EESTI NSV SARK-i BVVO ESIMESED KOKKUPUUTED
VASTUPANULIHKUMISEGA AASTAIL 1944-1945

1. BVVO loomine ja tegevuse algus

Pärast Eestist evakueerumist 1941.a. augustis lakkas Eesti NSV SARK kui institutsioon eksisteerimast. Kõik töötajad vabastati seoses koosseisude koondamisega ning 1942.a. mobiliseeriti neist enamik Eesti Korpusesse. Formaalselt jätkas tegevust vaid rahvakomissariaadi arhiivide osakond.

Ettevalmistused Eesti NSV SARK-i taasloomiseks algasid koos rindejoone kiirema liikumisega lääne suunas 1944.a. algul. Uued koosseisud kinnitati 17. veebruaril 1944.a. Märtsis seati siseasjade rahvakomissariks Aleksander Resev ja tema asetäitjaks Arved Kalvo.⁷³ Kõik SARK-i organid toodi märtsi keskel Moskvast Leningradi, kus komplekteeriti ka tulevaste miilitsajaoskondade ja rahvakomissariaadi maakonnaosakondade koosseisud. Leningradis on 1944.a. aprillis välja antud ka esimene Eesti NSV siseasjade rahvakomissari käskkiri.⁷⁴ A. Kalvo mälestustest võib lugeda, et Leningradis olles korraldati töötajatele mitmeid loenguid ja õppusi, sh. teemal “kuidas võidelda banditismi vastu, kontrrevolutsioonilise ja muu vaenuliku elemendiga okupantidest vabastatud territooriumil”.⁷⁵ Olulisimaks uueks SARK-i struktuuriüksuseks pärast taasformeerimist kujuneski Banditismivastase Võitluse Osakond (BVVO), mille ülemaks 1944.a. jaanuaris oli määratud julgeoleku major Konstantin Kolk. Venemaal sündinud K. Kolk oli NSV Liidu julgeolekuorganitesse tööle värvatud juba 1927.a. ja pärast Eesti okupeerimist suunatud siia SARK-i meretranspordi osakonna ülema asetäitjaks. 1941.a. täitis ta juba Eesti NSV RJRK-i eripoliitosakonna ülema asetäitja kohuseid.⁷⁶

Punaarmee poolt vallutatud territooriumi hõivamiseks ja sealse elanikkonna ümberregistreerimiseks moodustati Eesti NSV siseasjade rahvakomissari käskkirjaga nr. 005 15. juulist 1944.a. operatiivstaap ja kaks operatiivgruppi. Staabi

⁷³ ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 167.

⁷⁴ ERAF, f. 17, n. 1, s. 1, l. 1.

⁷⁵ Kalvo, A. Esimesed sammud on rasked. // Siimonlatser, O. Alati avangardis, lk. 219.

⁷⁶ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1220; ERAF, f. 1, n. 1, s. 225.

eesotsas seisis isiklikult A. Resev, liikmeteks määrati tema asetäitjad V. Kisseljov, A. Kalvo ja N. Gratšov.⁷⁷ Operatiivgruppide ülesandeks oli liikuda koos Punaarmee tagasivallutatud territooriumile ning alustada seal viivitamatult elanike arvelevõttu, filtreerimist ja dokumentide kontrollimist. Välja tuli selgitada kõik sakslastega koostööd teinud isikud, samuti astuda välja banditismi, deserteerimise ja marodöörluse vastu. Samuti olid operatiivgrupid kohustatud tagama relva-, laskemoona- ja toiduaineladude ning muu vara (sh. Eesti elanikele kuuluva vara) kaitse. Ülesannete pikka loetellu kuulus veel avaliku korra kaitse, kahtlaste kohtade läbikammimine ning laipade koristamine ja matmine.⁷⁸

Operatiivgruppide liikmeskonna moodustasid juba tagalas ametisse määratud SARK-i ning miilitsa linna- ja maakonnaosakondade töötajad. Nõnda kuulusid Lõuna gruppi, mis tegutses Pihkva-Petserimaa suunal, tulevased SARK-i Petserimaa, Võrumaa ja Valgamaa Osakonna ning Tartu Linnaosakonna operatiivtöötajad. Põhja grupi koosseisu moodustasid SARK-i Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa Osakonna ning Narva Linnaosakonna ametnikud. Tulenevalt ülesannete iseloomust seisis mõlemas operatiivgrupis olulistel positsioonidel BVVO töötajad, mida ilmekalt illustreerib osakonna ülema K. Kolgi nimetamine Lõuna grupi juhiks ning tema asetäitja julgeoleku alampolkovnik Vladimir Glušanini määramine Põhja grupi etteotsa.⁷⁹ Ettekanded operatiivgruppide tegevuse, eelkõige aga banditismiilmingute kohta tuli Eesti NSV SARK-i staapi esitada kolmel korral päevas.

SM-i arhiivimaterjali hulgas on säilinud SARK-i maakonna- ja linnaosakondade ülemate esimesed aruanded, mis enamikus kirjeldavad üsnagi põhjalikult töö alustamist Eestis ning annavad mõningast teavet ka operatiivgruppide edenemise kohta. SARK-i Võrumaa Osakonna aruandest selgub, et 15 inimesest (neist 9 SARK-i Võrumaa Osakonna töötajad) koosnev operatiivgrupp saabus Võrru 13. augustil 1944.a. kell 23.00, mil rinne oli linnast alles 1-2 km kaugusel. Samal ajal jõudis linna aga ka RJRK-i Osakonna koosseis, kellega tekkis kohe äge vaidus, kes ja millisele korrusele võiks ennast nende ühises hoones sisse seada. Ettekandest võib lugeda, et esimesteks tõsisemateks probleemideks, millega kohalikul SARK-i osakonnal tuli tegeleda, olid

⁷⁷ ERAF, f. 17, n. 1, s. 1, l. 22.

⁷⁸ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 1, l. 9-11p.

⁷⁹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 5, l. 277-288, 298, 303-304.

punaarmeeelaste endi arvukad vägivallatsemised ja vargused. Operatiivtöötajate hinnangute kohaselt oli linnas selle vallutamise järel vaid 100 kohalikku elanikku. Kiireloomulisemateks SARK-i osakonna ees seisvateks kohustusteks loeti isikkoosseisu komplekteerimine vähemalt 60% ulatuses ning tööks hädavajaliku transpordi, templite ja pitsatite hankimine.⁸⁰

SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema julgeoleku kapten Prantsi ettekandest saab teada, et 22-liikmeline SARK-i Tartu grupp lahkus Leningradist 29. juulil 1944.a. ning saabus Irboskasse 1. augustil. Irboskas oldi mõnda aega abiks kohalikule SARK-i jaoskonnale ning suunduti seejärel edasi Petserisse, kus toetati SARK-i Petserimaa jaoskonna tööd. Petserist liiguti koos Punaarmee esimeste ešelonidega Tartumaa suunas, kus alustati elanikkonna registreerimist kohe pärast esimeste valdade vallutamist. Tartusse jõudis operatiivgrupp 25. augustil kell 16.00, mil pool linnast oli veel taganevate Saksa väeüksuste käes. Ettekandes kirjeldatakse üksikasjalikult, kuidas SARK-i Tartu Linnaosakond vaenlase tugevast kahuri- ja miinipildujatulest hoolimata tööd alustas. 15. septembriks 1944.a. oli linnas ja maakonnas kokku arvele võetud 31 665 inimest. Sarnaselt SARK-i Võrumaa Osakonnale tuli ka Tartu operatiivtöötajatel kohe asuda lahendama Punaarmee sõdurite ja teiste nõukogude võimu esindajate kuritegusid. Teiste hulgas tuli joores olekus laamendamise eest määrata karistus ka mitmele SARK-i enda alluvale. Nõnda määrati 10 päeva aresti SARK-i Tartu Linnaosakonna passilaua ülemale, kes Rõngu vallas elanikke registreerides purjutama hakkas ning lõpuks registreerimislaua taga magama jäi. Raskustele vaatamata oli 1944.a. septembri keskpaigaks SARK-i Tartu Linnaosakonnas juba alustatud operatiivtööks vajaliku agentuuri värbamist ning organiseeritud kohaliku hävituspataljoni staap.⁸¹

Punaarmee järel edasi liikudes alustasid järjekorras neile määratud sihtkohtades tegevust kõik SARK-i operatiivkoosseisud. 22. septembril 1944.a. langes Tallinn ning 25. septembriks oli Punaarmee vallutanud juba kogu Eesti mandriosa. Viimased lahingud Sõrve säärel lõppesid 24. novembriks, mille järel oli kogu Eesti territoorium langenud uue Nõukogude okupatsiooni alla.

1944.a. novembri esimeste päevadega võib dateerida ka Eesti NSV SARK-i BVVO selgepiirilise tegevuse algust. Sõjaolukorras oli osakonna kogu

⁸⁰ Samas, l. 30-35.

⁸¹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 10, l. 1-5p.

operatiivkoosseis rakendatud paljude kõrvaliste ülesannete täitmisele, samuti puudusid täpsed juhised ja eeskirjad banditismivastase võitluse organiseerimiseks.

1944.a. sügiseks oli juba jõutud välja vahetada esimene Eesti NSV SARK-i BVVO ülem. Alates 1944.a. augustist asus BVVO senine juht K. Kolk täitma Eesti NSV SARK-i vastuluure osakonna "Smerš" ülema kohuseid, BVVO etteotsa määrati aga V. Glušanin, kes eelnevalt oli ametis olnud K. Kolgi asetäitjana.⁸² Seega alustas BVVO tegelikku võitlust Eesti metsavendluse mahasurumise nimel venelase V. Glušanini (sünd. 1897.a.) juhtimisel. 1944. aastaks oli ta peamiselt banditismivastase võitluse alal tegutsenud Põhja-Kaukaasias juba 15 aastat, julgeolekuorganites tööl aga nende asutamisest saadik. Eestiga oli V. Glušanin seotud alles 1944.a. alates, mil täitis lühemat aega "Smerši" ülema kohuseid.⁸³

V. Glušanini aruanne banditismivastase võitluse kohta 1. novembrist 1944.a. on esimeseks põhjalikumaks ülevaateks BVVO tegevusest Eestis. Aruande alguses paiknev ajalooline tagasivaade püüab visandada banditismi ajalugu Eestis ning iseloomustada bandiitide isikkoosseisulist baasi. Kerkib esile skeem: Kaitseliit – Metsavennad – Omakaitse – Metsavennad, mille järgi juba 1940.a. otsustasid paljud "natsionalistliku organisatsiooni" Kaitseliidu endised liikmed alustada võitlust nõukogude võimu vastu, moodustades metsavendade liikumise, mille tipphetked saabusid sõja puhkedes Saksamaaga. Metsavennad liitusid sakslastega ning võitlesid koos taanduva Punaarmee vastu. Saksa okupatsiooni ajal läks metsavendade liikumine laiali, kuid peagi moodustati samade meeste baasil Omakaitse. 1944. aastaks on nendest meestest moodustunud uued metsavendade salgad. Pärast Punaarmee jõudmist Eestisse liitus metsavendadega veel arvukalt Saksa armee sõdureid ning mehi Eesti politsei- ja SS pataljonidest.

BVVO oli hästi informeeritud ja kindlasti ei saa ülalnimetatud skeemi üldjoontes valeks lugeda. Vastupanugruppide parima osa moodustasid ju tõesti endised kaitseliitlased, samuti hiljem Omakaitstes ja Saksa armees teeninud mehed. BVVO-le olid hästi teada ka Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR) ja Jüri Uluotsa katsed Eesti omariiklust taastada, samuti Johan Pitka püüded organiseerida veel viimasel hetkel Tallinna kaitset.⁸⁴ Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri Boris

⁸² ERAF, f. 1, n. 1, s. 225. K. Kolk jäi vastuluure ülemaks kuni 1949.a. Siis süüdistati teda 12 000 rubla riigiraha raiskamises ja arreteeriti, samuti visati välja EKP-st.

⁸³ ERAF, f. 1, n. 6, s. 5528.

⁸⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 2-3.

Kummi sõnul oli Otto Tiefi valitsuse ja EVR liikmete arreteerimisotsus julgeolekul valmis juba enne Eestisse tungimist.⁸⁵

Tuginedes varasematele luureandmetele eeldas nõukogude julgeolek 1944.a. sügisel Eestis tööd alustades siinse vastupanuliikumise suuremat tsentraliseeritust, selgepiirilisemat struktuuri ning käsuliini olemasolu. Mõneti kinnitab seda ka liikumise “Metsavennad” paigutamine aruandluses ühte rivvi Kaitseliidu ja Omakaitsega, kuid RJRK-i ja SARK-i peamine tähelepanu oli kahtlemata suunatud O. Tiefi valitsusliikmete likvideerimisele. Juba BVVO 1944.a. esimestes aruannetes tõstetakse tähtsaima saavutusena esile sõjavägede ülemjuhatajaks nimetatud kolonel Jaan Maide, rahaministri Hugo Pärtelpoja ja sotsiaalministri Voldemar Sumbergi arreteerimist.⁸⁶ “Eesti uue kodanliku valitsuse” liikmete tabamine kui suur töövoit leiab sageli mainimist veel ka SARK-i 1945.a. dokumentides.⁸⁷

O. Tiefi juhitud Eesti valitsuse väljakuulutamisel ja ühe nädala kestnud tegevusel oli ja on Eesti ajaloos erakordselt suur tähtsus. Juriidiliselt ja välispoliitiliselt kinnitas see omariikluse järjepidevuse edasikestmist ning näitas, et tema suveräänsed õigused ei ole rahvusvaheliselt kadunud.⁸⁸ O. Tiefi valitsusest ega selle üksikutest liikmetest ei kujunenud siiski Eesti hilisema vastupanuliikumise juhte, nagu seda oletas nõukogude julgeolek. Valitsuse relvastatud pooldajaid jõudis koguneda vähe, nii Haukka luurerühma kui J. Pitka löögiüksuste tegevus kujunes lühiajaliseks. Arvestatavad kontaktid Emajõe rindel ja Sinimägedes võitlevate Eesti üksustega puudusid, samuti igasugused muud sõjalised ja materiaalsed ressursid. Eesti Omakaitse ülem kolonel Arnold Sinka ja kapten Karl Talpak olid 1944.a. septembris sunnitud tõdema, et olemasolevate jõududega ei ole võimalik tagada isegi Tallinna mõnepäevast kaitset läheneva Punaarmee vastu.

1944.a. hilissügiseks jäi Eesti metsadesse hinnanguliselt 15 000 - 20 000 meest.⁸⁹ Oluliselt kasvatas varjajate hulka kohe pärast rinde üleminekut väljakuulutatud sundmobilisatsioon Punaarmeesse. Lõuna-Eestis alustati mobilisatsiooniga juba augustis-septembris, kiiresti kujunes sõjaväeteenistusest

⁸⁵ Kross, E.-N. Pro Patria, lk. 4-6.

⁸⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 3-13, 77-78.

⁸⁷ O. Tiefi valitsuse ministrite ja teiste kõrgemate riigiametnike arreteerimine leiab E. Bökovi salajases diplomitöös samuti mainimist kui SARK-i ja RJRK-i 1944.-1945.a. olulisim saavutus. Bökov, E. O de jatelest, s. 48.

⁸⁸ Sarv, E. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940-1945. // Töotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940-1992. Koost. ja toim. M. Orav ja E. Nõu. Tartu, 2004.

⁸⁹ Kross, E.-N. Pro Patria, lk. 7.

kõrvalehoidmine massiliseks. Samuti pakkus rindejoone jõudmine kodumaale 1941.a. sundmobilisatsiooniga Punaarmeele värvatud eestlastele soodsa võimaluse deserteerumiseks.

BVVO esimesed aruanded, mis varasematele teadmistele ja luureandmetele tuginedes annavad üllatavalt tõepärase ülevaate 1944.a. sügisele eelnenud olukorrast Eestis, jäävad selgelt hätta hetkesituatsiooni hindamisel. BVVO ülema V. Glušanini 1. novembri 1944.a. seisu peegeldavas ettekandes avaldatakse arvamust, et Lõuna- ja Edela-Eesti metsades on moodustunud kuni 200-mehelised vastupanuüksused. Kohe järgnevalt saame aga teada, et osakonna poolt on realselt arvele võetud vaid 5 bandiitlikku grupeeringut, mille liikmete arv jääb 4-5 inimese piiridesse või on hoopis teadmata.⁹⁰ Teateid väiksemate bandede tegevuse kohta on BVVO-le edastanud ka RJRK, kuid kontrollimisel pole need kinnitust leidnud.

Perioodil 23. september-1. november 1944.a. vahistas BVVO koostöös Punaarmee üksustega.⁹¹

1.	Saksa armees teeninud Punaarmee desertöörid	161
2.	Saksa armee Eesti üksuste sõdurid	450
3.	Saksa armee sõdurid	176
4.	Punaarmee desertöörid	147
5.	Punaarmee mobilisatsioonist kõrvalehoidjad	292
	kokku	1226

Otseselt BVVO liinis arreteeriti ja võeti edasise juurdluse alla 1944.a. oktoobris siiski vaid 42 inimest, kellest 17 anti hiljem üle teistele organitele (“Smerš”, Sõjaväe Prokuratuur). Novembri alguseks oli BVVO liinis arreteeritud 25 inimest, neist 14-ga tegeles BVVO ja 11-ga maakonnajaooskonnad.⁹²

1944.a. novembrikuu ettekandes NSVL SARK-i BVVO ülemale A. Leontjevile avaldab V. Glušanin arvamust, et ainuüksi Punaarmee mobilisatsiooni eest varjab end Eestis ligikaudu 500 meest. Ollakse sunnitud tõdema, et Virumaa, Tartumaa, Harjumaa ja Läänemaa metsadest on avastatud mitmeid hästivarustatud punkreid, kus lisaks korralikule relvastusele ja laskemoonale leidub raadiosaatjaid ning isegi “raamatukogusid fašistliku kirjandusega”. Vastupanugruppide keskmiseks suuruseks hinnatakse ettekandes nüüd 18-20 meest. Metsavennad

⁹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 2-20.

⁹¹ Samas.

⁹² Samas.

ründavad nõukogude aktiviste ja Punaarmee ohvitsere, elanikkonna hulgas tehakse propagandat mobilisatsiooni vastu ja metsamineku poolt.⁹³

BVVO 1944.a. novembri banditismivastase võitluse tulemusi iseloomustasid järgmised näitajad:⁹⁴

	arvel 01. 11. 1945. a.	selgitatud välja kuu jooksul	likvideeritud kuu jooksul	arvel 01.12. 1945. a.
bandesid	5	12	7	10
bandede liikmeid	46	95	77	64
üksikbandiite	124	227	197	154
bandiitide abistajaid	24	31	25	30

Arvelolevate metsavendade salkade arv ei peegeldanud tegelikult ligilähedaseltki Eesti metsades 1944.a. sügisel valitsenud olukorda. Veelgi kaugemal tõest asus BVVO Punaarmee desertöörade ja teenistusest kõrvalehoidjate statistika. SARK-i aruandlusest selgub, et 1944.a. detsembri lõpuks desertöörade grupe enam arvele ei jäänudki, mobilisatsiooni eest metsa põgenenute poolt moodustatud salku loendati vaid 2, kokku 29 liikmega.⁹⁵ Arvestades Eesti poliitilist olukorda, oli tegelikkuses sisuliselt võimatu eristada metsavendade vastupanusalkasid näiteks Punaarmeest kõrvalehoidjate gruppidest, kuid Moskvast läkitatud aruandlusskeemide alusel seda siiski püüti teha. Huvitav on märkida, et nii 1944.a. kui ka hiljem on BVVO agentuuri kohta käivatele aruannetele tihti lisatud märkus, et eraldiseisvat agentuuri desertöörade ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjate töötlemiseks ei ole Eestis loodud.

Objektiivse pildi puudumine Eesti vastupanuliikumise jõust ja ulatusest ei olnud saladuseks ka BVVO juhtivtöötajatele endile. Ettekannetes toonitatakse, et kogu SARK-i ja seega ka BVVO tegevuse algus sõltus otseselt Punaarmee edasiliikumisest, mistõttu näiteks Saaremaale jõuti alles hiljuti; rahvakomissariaadi linna- ja maakonnaosakondade töö on väga nõrk, kaadripuudus suur ning olemasolevad töötajad ilma kogemusteta või isegi kirjaoskamatud. Täielikult komplekteerimata oli ka Tallinnas paiknev BVVO keskparatuur, 1944.a.

⁹³ Samas, l. 22-29.

⁹⁴ Samas, l. 36.

⁹⁵ Samas, l. 64.

novembris puudus koosseisust üks jaoskonnaülem, kaks vanemoperatiivvolinikku ja üks operatiivvolinik.⁹⁶

SARK-i maakonnaosakondade madala haridustasemega ja vähese eesti keele oskusega töötajad ei muutnud keerukaks ainuüksi infovahetust, vaid pidurdasid märkimisväärselt ka tööks hädavajaliku agentuuri⁹⁷ värbamist. 1944.a. 1. novembri seisuga oli BVVO liinis registreeritud 77 agenti ja informaatorit, neist 36 BVVO-s, 29 Narva Linnaosakonnas, 10 Võrumaa ja 2 Virumaa Osakonnas.⁹⁸ Teistest SARK-i maakondlikest allasutustest ei olnud agentuuri kohta laekunud mingit teavet või ei oldud selle loomisega seal veel alustatudki.

SARK-i ja BVVO aruannete põhjal võib kindlalt väita, et 1944.a. valmistas Nõukogude võimu kohapealsetele esindajatele Eesti metsavendade väljaastumistest palju enam peavalu punaarmeeleaste kuritegevus, mis paiguti muutus massiliseks. V. Glušanini ettekandest selgub, et Eesti NSV RKN esimees Arnold Veimer oli 1944.a. oktoobris läkitanud 8. armee juhtkonnale kirja palvega võtta kasutusele abinõud kohaliku elanikkonna terroriseerimise lõpetamiseks. Sarnase sisuga kirja oli sunnitud A. Resev lähetama ka otse NSVL siseasjade rahvakomissarile L. Beriale.⁹⁹

Eestis 1944.a. sügisel vallandunud punaarmeeleaste kuritegevust on kajastatud mitmetes mälestusteraamatutes. Endine metsavend M. Leetmaa meenutab: “Et maal veel toiduaineid oli, meelitas punaarmeeleasi ja NKVD mehi küladesse röövima. Nad sõitsid autodel ja hobustel maal ringi, sidusid inimestel käed nõoriga seljataha ja teise nõoriga kõvasti mingi eseme külge, et ära joosta ei

⁹⁶ Samas, l. 2-20. Kahjuks ei sisalda BVVO ettekanded ülevaadet BVVO täpse koosseisu või töötajate arvu kohta 1944.a.

⁹⁷ 1940.-1950. aastatel moodustasid SARK-i (SM-i) ja RJRK-i (RJM-i) agentuuraparaadi informaatored, agendid, residendid ning konspiratiivkorterite pidajad. Agendid jagunesid vastavalt ülesannetele marsruutagentideks, siseagentideks ja hävitusagentideks. Marsruutagentid liikusid mööda kindlaksmääratud marsruuti, kohtudes aeg-ajalt operatiivtöötajatega. RJK-i kõrgkooli vastuluuresõnastiku andmeil kasutati marsruutagente eriti ohtlike riiklike kurjategijate jälitamiseks ning natsionalistlike nõukogudevastaste ja sektantlike gruppide väljaselgitamiseks. Siseagentide eesmärkideks oli liitumine vastupanuorganisatsioonide või metsavendade gruppidega, operatiivset huvi pakkuva informatsiooni kogumine ning võimalusel rühmituste löögi alla seadmine. Hävitusagentide olulisimaks ülesandeks oli metsavennagruppide aktiivsete liikmete ja juhtide tabamine või mõrvamine (*füüsiline likvideerimine*). RJK-i vastuluuresõnastik märgib, et kuigi reeglina värvati hävitusagentid nõukogude patriootide seast, siis 1940.-1950. aastatel Lääne-Ukraina ja Baltikumi territooriumil natsionalistliku põrandaaluse osaliste hulgast. Sageli tugineti agentuuraparaadi komplekteerimisel kompromiteerivale materjalile, milleks sobis värvatava või tema lähisugulase teenimine Kaitseväes, Saksa armees, Omakaitstes vms. Vt. ka Väljas, P. Hävitusagentid, lk. 132-136; Kontrarasvedovatelnoi slovar.

⁹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 2-20.

⁹⁹ Samas.

saaks. ... Paljudel juhtudel päätsid metsavennad inimeste elu.”¹⁰⁰ Samalaadsete juhtumitega on täidetud ka BVVO 1944.a. ettekanded. Nõnda teatab SARK-i Viljandimaa Jaoskond, et 6. novembril võeti vahi alla 6 punaarmeelest kaardiväe tankibrigaadi 30. rühmast, kes olid saadetud otsima teele maha jäänud tanki. Otsimisgrupi liikmed arreteeriti SARK-i poolt Kabala vallas, kus nad kohalikult elanikkonnalt toitu ja rõivaid röövivad. Marodööritsemist proovis eelnevalt takistada ka valla miilits, kuid temalt võeti relv käest. Järgmisel päeval leiti Kõo mõisa lähedalt ka kadumaläinud tank, mis mootoririkke tõttu oli samas paigas seisnud juba 22. septembrist alates. Tanki meeskond tegeles samal ajal purjutamise ja ümbruskonna talude röövimisega.¹⁰¹

Nõukogude võimu esindajate endi poolt toime pandud kuritegude suur arv peegeldub ilmekalt ka BVVO 1944.a. banditismiilmingute statistikas. Aasta jooksul registreeritud 219-st väidetavalt metsavendade poolt sooritatud väljaastumisest lahterdati koguni 206 kui eraisikute ja talumajapidamiste röövimised. Kallaletunge punaarmeelestele, SARK-i töötajatele ja parteiaktiivile registreeriti samal ajal vaid 13.¹⁰² Punaarmeeleste kuritegevusega, samuti teenistusest kõrvalehoidjate ja desertöörade seadustest üleastumistega tegeles BVVO ning seetõttu kerkis banditismiilmingute näitaja suure kiirusega. Kõigi hilisemate tegevusaastate jooksul ei registreerinud osakond ühes kuus nõnda palju banditismiilminguid kui 1944.a. Kõigi nende kuritegude inkrimineerimine SARK-i toonases ja hilisemas aruandluses “natsionalistliku põrandaalusele ja sellega seotud relvastatud bandedele” ehk Eesti vastupanuliikumisele on käsitletav andmete tahtliku võltsimisena.

1944.a. kontekstis ei saa veel rääkida selgelt väljakujunenud SARK-i BVVO-st või selle poolt Eestis metsavendlusevastases võitluses kasutatud taktikast. Esimestel tegevuskuudel oli osakonna kogu operatiivkoosseis sageli kaasatud suurematesse puhastusaktsioonidesse, mida reeglina juhtisid hoopis RJRK-i töötajad. V. Glušanini aruandest saab teada, et näiteks 5. novembril osaleti terve osakonnaga Tallinna operatsioonis, mis oli organiseeritud kõigi kahtlaste ja ilma dokumentideta isikute tabamiseks.¹⁰³ NSVL riikliku julgeoleku rahvakomissar

¹⁰⁰ Leetmaa, M. Sõjas, lk. 237. Vt. ka Roos, J. Läbi punase öö. Kd. I. Tartu, 1997. Lk. 106-107.

¹⁰¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 3, l. 9-10.

¹⁰² ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, k. II, l. 314-315. 1944.a. novembri 168 banditismiilmingust klassifitseerus eraisikute röövimisena 157. ERAF, f. 131, n. 1, s. 1. 22-29.

¹⁰³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 3, l. 5.

V. Merkulovi korraldusel algatatud operatsiooni eel andis BVVO RJRK-ile üle enam kui 900 arreteeritavate nimekirja kantud inimese andmed.¹⁰⁴

6. novembril leidis sarnane suuroperatsioon aset Tartus. Kokku peeti kinni 251 inimest. Tabatutest moodustasid suurima hulga Punaarmee teenistusest kõrvalehoidjad (80), neile järgnesid Saksa armees teeninud mehed (51) ning nõukogude võimu poolt ümberregistreerimata isikud (39). 6 spionaažis kahtlustatavat ja 13 dokumentideta isikut anti edasiseks uurimiseks üle RJRK-ile.¹⁰⁵

Pole võimatu, et just nende SARK-i ja RJRK-i ühiste puhastusoperatsioonide ajal kerkis teravamalt päevakorda agentuurtöö täpsema korralduse küsimus. Pärast NSVL SARK-i ja RJRK-i lahutamist 1943.a. aprillis, läksid SARK-i 3. valitsuse funktsioonid üle RJRK-i 2. valitsusele, mis tähendas, et nüüdsest kuulus võitlus nõukogudevastase elemendiga esmajoones RJRK-i pädevusse. BVVO-d 1943.a. ümberkorraldused ei puudutanud ning osakond jäi endiselt SARK-i koosseisu. Julgeolekuorganite töö sagedane reorganiseerimine tekitas vabariiklikul tasandil rahvakomissariaatide agentuur- ja operatiivtöö korraldamises palju arusaamatusi. Üldist valitsevat segadust proovisid leevendada NSVL siseasjade rahvakomissari L. Beria ja NSVL riikliku julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi mitmed ühised tsirkulaarid liiduvabariikide riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissaridele. Pärast Eesti vallutamist Punaarmee poolt 1944.a. sügisel muutusid analoogilised probleemid aktuaalseteks ka siin. Rahvakomissaridele saadeti juhendumiseks NSVL SARK-i ja RJRK-i ringkirjad nr. 366/48 16. juulist 1943.a. ja nr. 478/89 1. oktoobrist 1943.a.¹⁰⁶ Neist esimene selgitab, et kogu agentuurtöö banditismi alal, samuti bandiitide likvideerimiseks mõeldud operatiivplaanide väljatöötamine ja elluviimine kuulub SARK-ile. RJRK on kohustatud kõigist banditismi kohta käivatest materjalidest viivitamatult informeerima SARK-i ning vajadusel ja võimalusel andma viimasele kasutada enda agentuuri. Kui aga bandiitlike grupeeringute töötlemisel ilmnevad materjalid isikute kohta, kes on seotud vaenlase luure või diversiooniga, tuleb sellest viivitamatult teavitada RJRK-i. Nõukogudevastase põrandaalusega seotud bandede likvideerimisel või vaenlase luureorganitega seotud bandede tabamisel, tuleb kontrrevolutsioonilise põrandaalusega sidemeid omavad isikud üle anda RJRK-ile.

¹⁰⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 22-42. Kas tegu oli Kaitseliidu, Omakaitse või muude nimekirjadega, aruandest ei selgu.

¹⁰⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 3, l. 10.

¹⁰⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 1, l. 26-27. Vt. ka Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 54-55.

Lisaks toonitatakse tsirkulaaris rahvakomissariaatide tiheda koostöö vajadust, et saavutada paremaid tulemusi vaenlase langevarjurite ja muu kuritegeliku elemendi tabamiseks.

1. oktoobri 1943.a. ringkiri täpsustab, et lisaks bandiitidele tegeleb SARK sakslaste käsilaste, kodumaa reeturite ja muu nõukogudevastase elemendi arreteerimisega, viib ise läbi ka juurdluse ning alles seejärel edastab materjalid julgeolekule. SARK-i poolt arreteeritud politseinike uurimise korraldab SARK ise, kuni lõplikult vormistatud materjalide saatmiseni NSVL SARK-i Erinõupidamisele. Kui politseinike juurdluse ajal tuleb ilmsiks andmeid spioonide, diversantide, terroristide, nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide liikmete kohta, tuleb vastavad materjalid hiljem üle anda RJRK-ile. Samas toonitab tsirkulaar, et politseinike arreteerimise ja vastutusele võtmise õigus jääb paralleelselt alles ka RJRK-ile.

Kahe eelpoolkirjeldatud dokumendi alusel valmis 23. novembril 1944.a. A. Resevi määrus, mis tuletas rahvakomissariaadi operatiivtöötajatele meelde, et okupantide käsilaste, kodumaa reeturite, politseinike, Saksa luureorganitega seotud isikute, Omakaitse liikmete ja teiste nõukogudevastaste elementide kohta käiv materjal ei kuulu viivitamatule üleandmisele RJRK-ile, vaid kogu informatsioon realiseeritakse, isikud arreteeritakse ja allutatakse juurdlusele ise.¹⁰⁷

Nõukogude julgeolekuorganite käsitluses jagunes vastupanuliikumine kaheks erinevaks tasandiks. Nii nagu viitavad rahvakomissariaatide aruannete pealkirjadki, võideldi Eestis ja teistes okupeeritud piirkondades “natsionalistliku põrandaaluse” ja “sellega seotud bandedega”. Siit tulenes ka tööjaotus. RJRK-i ülesandeks oli hävitada vastupanuliikumise kõrgem tasand ehk organisatsioonid, SARK pidi aga tagama nende poolt loodud või juhitud relvastatud bandede likvideerimise. Selle ülesande täitmiseks seisid SARK-i käsutuses siseväed ja hävituspataljonid. Sõja- ja okupatsiooniolukorras, kus julgeoleku huviorbiiti kuuluvate inimeste arv oli erakordselt suur, laiendati õigus nõukogudevastase elemendi (Omakaitse liikmed, politseinikud) arreteerimiseks ja juurdluse alla võtmiseks ka SARK-ile. Vastavad materjalid tuli aga hiljem siiski üle anda RJRK-ile. V. Glušanini aruandest selgub, et BVVO poolt tabatud O. Tiefi valitsuse ministrite H. Pärtelpoja, V. Sumbergi jt. süüasjad edastati 1944.a. novembris NSVL

¹⁰⁷ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 1, l. 28.

riikliku julgeoleku rahvakomissari V. Merkulovi enda korraldusel samuti täiendavaks uurimiseks Eesti NSV RJRK-ile.¹⁰⁸

A. Resevi määrus tööülesannete täpsustamiseks ja Moskva 1943.a. tsirkulaaridest juhendumiseks annab veenvalt tunnistust tõsiasjast, et veel 1944.a. lõpus puudus BVVO operatiivtöötajatel selge arusaam oma volitustest ja kohustustest ning tegutsemise asemel eelistati pigem informatsiooni edastamist kolleegidele RJRK-ist.

Banditismivastase võitluse soovitus palju aeglasem kulgemine ei jäänud tähelepanuta ka partei liinis. Mobilisatsiooni ja maareformiga seotud probleemide kõrval oli just see peamiseks põhjuseks, miks 1944.a. novembris ÜK(b)P KK Poliitbüroo poolt moodustati ÜK(b)P KK Eesti büroo.¹⁰⁹ Eelkõige oli 1944.-1947.a. eksisteerinud büroo ülesandeks muidugi parandada kohaliku partei tegevust ja olla vahelülis siinse keskkomitee ja ÜK(b)P KK vahel, kuid ühe valdkonnana suunasid büroo liikmed ka Eesti NSV SARK-i tegevust. 1944.-1946.a. juhtis Eesti bürood Nikolai Šatalin, kes oli ühtlasi ka ÜK(b)P KK Läti büroo esimees.

Kuigi Eesti NSV SM-i arhiivimaterjali hulgas on parteile esitatud aruannete arv väike, on säilinud üksikasjalik SARK-i ettekanne 1945.a. tööst ÜK(b)P KK büroo esimehe asetäitjale Eesti asjades Georgi Perovile.¹¹⁰ Kahjuks ei selgu aruandest, millises ulatuses oli SARK-i ja sealhulgas BVVO tegevus 1945.a. mõjutatud büroo otsustest.¹¹¹

N. Šatalin esines 1944.a. teravalt mitmel EK(b)P KK nõupidamistel, kus väljendas rahulolematust partei ja nõukogude kaadri, maareformi läbiviimise tempo ja kodanlike natsionalistide vastase võitluse tulemuste üle.¹¹² EK(b)P KK V pleenumil 1944.a. detsembris mainis Eesti büroo esimees eelpoolnimetatud probleeme taas. Kohtadel “kulakute, kodanlike natsionalistide ja nende käsilaste”

¹⁰⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1. l. 2-20.

¹⁰⁹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn, 2002. Lk. 39.

¹¹⁰ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 1-49; ERAF, f. 131, n. 1, s. 72, l. 1-18.

¹¹¹ Geoffrey Swaini Läti bürood käsitlevast uurimusest selgub, et büroo laitis 1945.a. aprillis maha massioperatsioonid metsavendade likvideerimiseks ning soovitas panustada hävituspataljonidele. 1945.a. lõpuks seda tööpoolest nii Lätis kui ka Eestis tehti. Swain, G. Cleaning up Soviet Latvia: the Bureau for Latvia (Latburo), 1944-1947. // The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Edited by O. Mertelsmann. Tartu, 2003. 1944.a. detsembris asutatud ÜK(b)P KK Leedu bürood ja selle juhti Mihhail Suslovi on ajalookirjanduses nimetatud kõrgeimaks võimuks Leedus 1944.-1945.a. Remeikis, T. Opposition to Soviet Rule, p. 41; 262-274.

¹¹² Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991, lk. 40.

vastu peetava võitluse kulgu kritiseeris oma ettekandes ka EK(b)P KK sekretär N. Karotamm.¹¹³

Olukorra parandamiseks andis A. Resev 16. detsembril 1944.a. korraldused tugevdada tööd agentuur-informaatorite võrgu ja residentuuriga ning võimalikult kiiresti aktiveerida kõik olemasolevad agentuurtoimikud, formularitoimikud ja arvestustoimikud¹¹⁴ nii SARK-i operatiiv-tšekistlike osakondade kui ka miilitsa liinis.¹¹⁵ BVVO seisukohalt oli kindlasti suurimaks uuenduseks A. Resevi ja V. Glušanini ühiselt allkirjastatud kava Eesti territooriumi jagamiseks 3-4 operatiivsektoriks, kuhu vastutavateks isikuteks tuli määrata SARK-i juhtivtöötajad. Maakondadesse komandeeritavate operatiivtöötajate esmasteks ülesanneteks loeti SARK-i osakondade viletsa kvalifikatsiooniga koosseisude abistamine ning kohaliku agentuurvõrgu väljaarendamine.¹¹⁶ 1944.a. detsembris konkreetsete operatiivsektorite loomiseni siiski veel ei jõutud. Seevastu moodustati 28. detsembril SARK-i hävituspataljonide staabid, millest samuti loodeti abi BVVO töö efektiivsemaks muutmisel.¹¹⁷

BVVO statistika näitas, et 1944.a. oktoobrist algusest kuni detsembrini lõpuni likvideeriti Eestis 14 metsavendade salka, kokku 105 liikmega. Üksikuid metsavendi tabati 295 ja nende abistajaid 41. Relvastusest konfiskeeriti 712 vintpüssi, 28 automaati, 45 kuulipildujat, 32 püstolit ja revolvril, 369 granaati ja 43 500 padrunit.¹¹⁸ Aasta vaieldamatult tähtsaimaks saavutuseks loeti “1918.-1920.a. ja 1941.a.-1944.a. aktiivselt nõukogude võimu vastu välja astunud” J. Maide, H. Pärtelpoja ja V. Sumbergi vangistamine.¹¹⁹

¹¹³ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 1, l. 40-41p. Vt. ka Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 55.

¹¹⁴ Nõukogude julgeolekuorganite operatiivarvestuse peamiseks liikideks olid 1940. aastatel agentuur-, formular- ja arvestus-vaatlustoimikud. *Agentuurtoimik* algatati eelkõige vaenlase luureresidentuuri, nõukogudevastase grupi või organisatsiooni kohta. Samuti kasutati agentuurtoimikuid nende üksikisikute töötlemiseks, kelle ümber arvati koonduvat nõukogudevastane element. 1959.a. vahetas agentuurtoimiku mõiste välja termin *agentuurtööluse toimik*. 1964.a. asendati see omakorda mõistega *grupiviisilise operatiivtööluse toimik*. *Formularitoimik* algatati nõukogudevastases tegevuses kahtlustatava üksikisiku kohta. Formularitoimikud olid kasutusel kuni 1954. aastani. *Arvestus-vaatlustoimikud* olid julgeoleku operatiivarvestuses kasutusel ajavahemikul 1944.-1954.a.

¹¹⁵ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 1, l. 40-41p. Vt. ka Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 55.

¹¹⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 42.

¹¹⁷ ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 169.

¹¹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 3-6.

¹¹⁹ J. Maide hukati 1945.a. Moskvas Butõrka vanglas. H. Pärtelpoeg suri 1951.a. vangistuses Irkutski oblastis Ožjorlagis. V. Sumberg suri 1965.a. Kemerovo oblastis.

2. Taktikavalikud 1945. aasta alguses

1. jaanuaril 1945.a. seisis BVVO arvel 9 metsavendade salka, kokku 84 liikmega.¹²⁰ Osakonna agentuur koosnes samal ajal 172 informaatoriga, 64 agendist ja 4 residendist.¹²¹

Kuigi SARK-is nõuetekohaselt registreeritud ja arvele võetud metsavendade arv ei olnud just hirmuäratavalt suur, sai 1945.a. alguseks selgeks, et Eesti vastupanuliikumise “kiire ja lõplik” mahasurumine pole võimalik. 1945.a. jaanuaris koostas A. Resev ringkirja kõigile SARK-i maakonnaosakondade ülematele, kus oli sunnitud tõdema, et “banditism on võtnud teravama vormi” ning sagenenud on rünnakud nõukogude ametiasutustele. Olukorras, kus kardeti kallaletunge ka SARK-i ja RJRK-i osakondadele, andis A. Resev korralduse koostada konkreetsed plaanid tegutsemiseks metsavendade rünnaku korral. Hävituspataljonide baasil tuli kõigis maakonnakeskustes moodustada operatiivsed “rusikad”, mille koosseisudest üks osa tuli jätta kasarmuolukorda ka ööseks. Lisaks toonitati ringkirjas, et erilise hoolega tuleb üle kontrollida kõik arreteeritute külastajad ning vajadusel nende arvu piirata. Maakonnaosakondade detailsed tegevuskavad tuli BVVO-le edastada hiljemalt 15. jaanuariks 1945.a.¹²²

4. jaanuaril 1945.a. kinnitas V. Glušanin SARK-i operatiivgruppide tegevuspiirkonnad ja juhid. Algselt kavandatud 3-4 tsooni asemel jaotati Eesti maakonnad 5 erinevaks operatiivsektoriks.¹²³

	tegevuspiirkond	staap	operatiivgrupi ülem
1.	Virumaa, Järvamaa, Narva	Rakvere	ENSV SARK-i BVVO ülem V. Glušanin
2.	Tartumaa, Valgamaa, Võrumaa	Tartu	ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitja V. Kisseljov
3.	Saaremaa	Kuressaare	SARK-i MV SORVVO ülem N. Tveretin
4.	Harjumaa, Pärnumaa, Läänemaa	Tallinn	SARK-i MV ülema asetäitja S. Golubkov
5.	Viljandimaa	Viljandi	SARK-i MV operatiivosakonna ülem P. Vallik

¹²⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 81.

¹²¹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 5, l. 49-57.

¹²² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 3-4p.

¹²³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 87-88.

Operatiivgrupid komandeeriti SARK-i maakonnaosakondade tööd suunama ja parandama 3-4 nädalaks. Ülemast, tema kahest asetäitjast, 8-10 operatiivtöötajast ja 8-10 uurijast koosnevad grupid olid volitatud välioperatsioonide läbiviimiseks kasutama SARK-i sisevägede, piirivalve, miilitsa ja hävituspataljonide abi. Operatiivgruppide aruandluse paremaks jälgimiseks moodustati BVVO juurde arvestus- ja informatsioonigrupp, mis allutati BVVO ülema asetäitja Oskar Aviku juhtimisele.¹²⁴

BVVO arhiivmaterjalidele tuginedes võib väita, et just operatiivgruppide tegevus, sh. laialdased metsade kammimised ja haarangud avasid lõplikult banditismivastase võitluse eest vastutavate tšekistide silmad. V. Glušanin oli oma 15. jaanuari 1945.a. ettekandes sunnitud mõõnma, et kohaliku elanikkonna poolehoid ja toetus kuulub metsavendadele. Kuna eriti tugevat abi osutavad metsavendadele nende pereliikmed ja teised sugulased, tegutsetaksegi reeglina oma kodukoha ümbruses. Sageli elatakse “poollegaalselt” kodukülas ning arreteerimisohu ilmnedes põgenetakse metsa, kus on ettevalmistatud korralikud punkrid toidutagavara ja relvastusega. Punkrite seintelt on leitud rippumas isegi K. Pätsi ja J. Laidoneri portreesid. SARK-i operatiivgruppide saabudes on taludes vastas ainult vanurid, naised ja lapsed ning kaugematest metsataludest ei leita neidki. Hiljem tuuakse vabanduseks küttepuude varumine jms. Laitmatult töötab maapiirkondades edasi ka “Omakaitse poolt kasutatud teavitussüsteem”, mistõttu informatsioon võõraste ilmumisest levib kiiresti talust tallu. Samuti on peaaegu kõigis majapidamistes olemas relvad.¹²⁵

Mobilisatsioon Punaarmeele kulges samuti väga halvasti. V. Glušanini aruande kohaselt tuli enamikes Eesti valdades kokku vaid ligikaudu 10% kutsealustest, ülejäänud osa varjas end aga metsas.¹²⁶

Operatiivgruppide tegevusest hoolimata kasvas BVVO poolt registreeritud metsavendade salkade arv 1945.a. alguses kiiresti. 10. veebruariks 1945.a. oli BVVO arvel 22 bandiitlikku gruppi 175 liikmega. Maakondadest tõusid vastupanu aktiivsuse poolest esile Virumaa, Järvamaa ja Pärnumaa, vastavalt 7, 5 ja 4

¹²⁴ Samas. Arvestuse ja informatsiooni grupp jäi BVVO koosseisu alles ka pärast operatiivgruppide töö lõppemist ning reorganiseeriti 1946.a. BVVO jaoskonnaks.

¹²⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 53-57.

¹²⁶ Samas.

metsavennagrupiga.¹²⁷ Lisaks 22 bandiitlikule grupile oli arvele võetud 158 üksikbandiiti, 583 desertööri, 2614 sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjat, 4500 Omakaitse liiget ja teisi vaenlase käsilasi ning 1700 endist politseiniku.¹²⁸

6. veebruari 1945.a. ettekandes tuli V. Glušaninil siseasjade rahvakomissarile tunnistada, et võitlus banditismiga on suurtes raskustes. Operatiivgrupid on välja selgitanud, et “kõigis maakondades ilma erandita” varjavad bandiitlikud formeeringud ja üksikbandiidid end talvisel perioodil sugulaste ja tuttavate juures ning viimased toetavad neid igati. Enamik gruppidest ja üksikutest varjajatest eelnevalt aktiivsust ei ilmuta, kuid kinnipidamisel avaldavad vastupanu.¹²⁹

Oma mälestustes kirjutab M. Leetmaa: “Eestis tegutsenud metsavendadel ja purustatud väeosade sõjameestel oli eesmärgiks:

- kaitsta rahva elu ja vara venelaste vägivaldtegevuste vastu, nagu röövimised, tapmised, vägistamised;
- hoiduda nõukogude korra kukutamise eesmärgist ja agiteerimisest, kuna selleks puudus reaalne alus;
- mitte segada kohalike võimuorganite tööd, sest see oleks suurendanud arreteerimisi ja Siberisse saatmisi, peamiselt nende hulgas, kelle pojad ja isad metsas;
- peamiseks ülesandeks oli kaitsta oma elu metsakammijate vastu kas üksikult või gruppidega, kindlas usus Eesti iseseisvuse taastamisele lääneriikide poolt pärast sõja lõppu.”¹³⁰

Eesti elanikkonna hulgas oli laialt levinud arusaam, et okupatsioon kestab ainult sõja lõpuni ja siis kas “hea või kurjaga Eesti jälle vabaks riigiks saab.”¹³¹ Seetõttu orienteeruti lühiajalisele varjamisele, meeolelu metsavendade hulgas oli üsna muretu. Nagu mainib M. Leetmaa oma mälestustes, olid paljud metsavennad

¹²⁷ Samas, l. 72. On huvitav märkida, et ainsatki metsavendade gruppi pole 10. veebruari 1945.a. seisuga arvel Valgamaal, Võrumaal ja Saaremaal, mis kindlasti ei näita BVVO tõhusaid töötulemusi, vaid pigem ülevaate puudumist maakondades toimuvast.

¹²⁸ Samas. End varjavate Omakaitse liikmete ja politseinike puhul ei saa rääkida nende täpsest arvukusest, vaid pigem oletuslikust suurusjärgust, sest kõik aruandes esitatud vastavad arvanded on selgelt ümardatud.

¹²⁹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 251-252.

¹³⁰ Leetmaa, M. Sõjas, lk. 230-231.

¹³¹ Tammark, O. Mehed kogunevad metsa. // Eesti saatusaastad, kd. II, lk. 76.

kindlad lääneriikide abile ja sõja jätkumisele. BVVO 1945.a. arhiivimaterjalide hulgas võib leida mitmeid lendlehtede koopiaid ja tõlkeid, mis seda kinnitavad. 1945.a. märtsis levisid Võrumaal lendlehed: “Inglismaa ja USA teatasid 1944.-45.a. kogu maailmale, et nad ei tunnusta nõukogude võimu Eestis... tunnustavad aga Eesti Vabariiki, nagu see oli 1939.a. ... inglased ja ameeriklased tulevad kui sõbrad ja aitajad, mitte nagu vaenlased. Meie kohus on igati abistada ja toetada neid esimesi Ameerika ja Inglise sõdureid, kes õhuteed kaudu on juba siia jõudnud. Varjake neid oma kodudes! Teatage neile, mis meil sünnib, et seda teaks kogu maailm!”¹³²

Teisalt oli selge, et Saksamaa sõja peagi kaotab, loodeti peatset okupatsiooni lõppu ja sellele järgnevat amnestiat. Kiiresti levis kuuldus, et pärast sõda enam vastutusele ei võeta. Senini oli aga vaja end võimuorganite eest varjata. 1940.-1941.a. kogemuse põhjal kardeti võimalikku Siberisse küüditamist, arreteerimisi ja mahalaskmisi.

Nimetatud kartused ja lootused olid SARK-ile hästi teada. Ettekannetes tõdetakse, et “vaenuliku propaganda ja kodanlik-natsionalistliku agitatsiooni” tulemusena on metsadesse varjunud mitte ainult “aktiivsed vaenlased, vaid ka isikud, kes pole sooritanud mingeid konkreetseid kuritegusid Nõukogude korra ja vene rahva vastu.”¹³³

15. veebruariks 1945.a. oli BVVO andmetel Eestis 1944.a. sügisest alates likvideeritud 37 bandiitlikku gruppi 278 liikmega. Lisaks neile oli arreteeritud 360 üksikbandiiti, Omakaitse liiget ja muud vaenlase käsilast. Tabatud Punaarmee desertööride ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid loendati 1435 inimest ning erilaagritesse suunatud endisi Saksa armee sõdureid ja muid isikuid 1372. Kogu nimetatud kontingendi väljaselgitamine ja arreteerimine oli siseasjade rahvakomissari A. Resevi ettekande kohaselt toimunud vaid Eesti NSV SARK-i operatiivkoosseisu ja SARK-i sisevägede allaüksuste töö tulemusena.¹³⁴

Vaatamata “märkimisväärsele tööle Eesti territooriumi puhastamisel vaenulikust elemendist”¹³⁵ näitas olukord banditismivastase võitluse alal endiselt vaid halvenemise märke. 17. jaanuari 1945.a. ringkirjas SARK-i maakonnaosakondade ülematele heidab A. Resev ette, et aasta esimese pooleteise

¹³² ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 16.

¹³³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 73.

¹³⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 71.

¹³⁵ Samas, l. 71-72.

kuuga on tabatud vaid üksikuid metsavendi ja teisi nõukogudevastaseid isikuid. Paljud maakonnaosakonnad tegelevad banditismivastase võitlusega nõrgalt ning seda hoolimata asjaolust, et tegemist on “meie organite peamise ülesandega”. Mitmed maakonnaosakonnad on võitlusest täiesti eemaldunud, vaid Virumaal, Järvamaal ja Tartumaal on suudetud saavutada mõningane murrang ning osa tegutsevatest bandedest likvideerida.¹³⁶

Vormiliselt oli SARK-i ja BVVO tegevus Eesti vastupanuliikumise mahasurumiseks määratud kulgema tihedas koostöös RJRK-iga, kes pidi võimalikult kiiresti likvideerima banditismi organiseeriva nõukogudevastase põrandaaluse. Nõukogude võimuesindajate loogikast lähtudes märkis metsavendluse pidev laienemine ja aktiveerumine seega otseselt julgeoleku poolt tegemata tööd. Nimetatud kontekstis on huvitav B. Kummi kiri A. Resevile ning vastuluure ja piirivalvewägede ülematele. Dokumendist selgub, et tegemist on vastusega siseasjade rahvakomissari küsimusele nõukogudevastaste organisatsioonide teemal. Siiski ei esitata kirjas mingeid andmeid tegutsevate või juba likvideeritud vastupanuühenduste kohta, vaid tsiteeritakse pikalt Rahvuskomitee poolt koostatud ja levitatud müürilehti, mis muuhulgas kutsuvad eestlasi üles alustama võitlust metsavendadena.¹³⁷ RJRK-i nägemuses sisaldasid Rahvuskomitee materjalid “täpseid näpunäiteid partisanitaktikaks ning nägid ette kogu Eestit hõlmava vastupanuvõrgustiku loomise”. Julgeoleku hinnangul aktiveerub metsavendlus vastavalt Rahvuskomiteelt saadud instruktsioonidele 1945.a. kevadel, mil suured üleujutused muudavad paljud teed läbimatuks ning likvideerimisoperatsioone pole võimalik teostada.

B. Kummi kirjast selgub, et julgeoleku kätte on sattunud ka adressaadid, kellele olid otseselt määratud Rahvuskomitee teadaanded ning nüüd edastatakse need ka SARK-ile.¹³⁸ Võimaluse korral tuleb nimekirja kantud inimesed arreteerida. Kui SARK omab informatsiooni Rahvuskomitee või selle üleskutsetega seotud metsavendade kohta, tuleb neist kohe teavitada julgeolekut.

Banditismivastase võitluse raskustesse sattumise üheks oluliseks põhjuseks loeti muidugi ka piisava poliitilise selgitustöö puudumist. Punase propaganda kindlaks sihiks oli kukutada elanikkonna arusaam nõukogude korra ajutisusest, kuid

¹³⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 23.

¹³⁷ Samas, l. 25-27. B. Kummi kirjale on lisatud kaks fotokoopiat masinkirjas müürilehtedest. Rahvuskomitee dokumente 1944.a. vt. Töötan ustavaks jääda... lk. 992-1380.

¹³⁸ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21 sellist nimekirja ei leidu.

1945.a. alguses oldi sellest eesmärgist veel väga kaugel. Samas oli nõukogude võimuorganitele kahtlemata selge, et ainult massilise propaganda ja poliitilise selgitustöö abil pole tegelikkuses võimalik maha suruda ei relvastatud ega isegi mitte passiivset vastupanu. V. Glušanini arvates ei piisanud selleks isegi laiaulatuslikest arreteerimisoperatsioonidest. Eelpool mainitud kirjas A. Resevile 6. veebruarist 1945.a. tegi BVVO ülem kujunenud olukorra lahendamiseks järgmised ettepanekud:¹³⁹

- 1) kõik bandiitide sugulased ja tuttavad tuleb välja kutsuda valdade TK-desse ja neid hoiatada, et bandiitide abistamise korral on õigus nad vastutusele võtta, vara konfiskeerida ja Eestist välja saata;
- 2) kes väljakutsutud isikutest on ilma kahtluseta bandiitide abistajad, need tuleb koheselt arreteerida, vara konfiskeerida ja Eestist välja saata;
- 3) teha elanikkonnale lõplik korraldus kõik relvad miilitsasse ära anda, kes seda ei järgi, tuleb Eestist välja saata;
- 4) kui Punaarmee kutsealune ei ilmu sõjaväekomissariaati 3 päeva jooksul, tuleb tema staatus võrdsustada bandiidiga;
- 5) tuleb luua 5000 kohaline SARK-i erilaager kõigile Saksa armees teeninud meestele.

V. Glušanini soov rakendada Eestis oma pikkade Põhja-Kaukaasia aastate jooksul omandatud deporteerimiskogemusi näib olevat pälvinud A. Resevi ja B. Kummi täieliku poolehoiu. Juba 18. veebruaril 1945.a. allkirjastati kahe rahvakomissari ühine tsirkulaar kõigile maakonnaosakondade ülematele, kus nenditi, et metsavendadel on Eestis liialt tugev baas sugulaste ja tuttavate näol. Selle baasi lõhkumiseks tuleb kõigi juba represseeritud ja veel tegutsevate bandiitide pereliikmed ja teised abistajad Eestist välja saata. Küüditatavate lähisugulaste hulka loetakse vanemad, abikaasa ja lapsed. Kõigi nende kohta on vaja avada eraldi toimikud, kuhu tuleb koondada 2-3 tunnistaja ülekuulamisprotokollid, agentuurteadaanded, väljavõtted vastavatest dokumentidest

¹³⁹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 251-252.

jne. Maakonnaosakonnad on kohustatud väljasaadetavate nimekirjad SARK-ile edastama hiljemalt 15. märtsiks 1945.a.¹⁴⁰

Esimesed kalkulatsioonid deporteeritavate arvu kindlaksmääramiseks sooritati BVVO-s juba 20. veebruaril 1945.a., vaid paar päeva pärast A. Resevi ja B. Kummi korralduse laialisaatmist. Varem arreteeritud metsavendade, nende abistajate, Omakaitse liikmete jt. vastupanuliikumises osalenute arvuks loeti 750 ning siiani veel tabamata metsavendade orienteeruvaks hulgaks 350 meest. Arvutuste tegemisel lähtuti oletusest, et igas peres on keskmiselt 3 inimest ja nõnda saadi paari lihtsa matemaatilise tehte abil väljasaadetavate arvuks 1100 peret ehk kokku 3300 inimest (peamiselt naised, lapsed ja vanurid).¹⁴¹

Metsavendade kõigi perekonnaliikmete küüditamist siiski ei toimunud. Tõenäoliselt katkestas deporteerimisoperatsiooni ettevalmistused NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnevi saabumine Eestisse, kelle ülesandeks oli tutvustada ja seejärel ellu rakendada juba uus banditismivastase võitluse meetod.

¹⁴⁰ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 33-34.

¹⁴¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 88.

II PEATÜKK

EESTI NSV SARK-i JA RJRK-i ÜHISOPERATSIOONID 1945. AASTAL

1. Rahvakomissariaatide ühendatud operatiivgruppide loomine

Eesti NSV SARK-ilt nõuti banditismivastase võitluse alal tõhusamaid ja kiiremaid lahendusi. Oma 1945.a. aprillikuu ettekandes NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse ülemale A. Leontjevile kirjeldab A. Resev Eesti NSV SARK-i “uut töömeetodit Eesti tingimustes”, mis seisnes agentuuritöö, tšekistlike välioperatsioonide ning bandiitide, illegaalide, viimaste sugulaste ja kohaliku elanikkonna hulgas tehtava poliitilise selgitustöö ühendamises.¹⁴² Nimetatud kombinatsiooniga loodeti lahutada bandiitlike ja illegaalsete gruppide lihtliikmed juhtfiguuridest, kasutada esimesi operatiivtöös ning sel teel banded laiali ajada.

Sisuliselt seisnes SARK-i “uus meetod” vaid operatiivtöö põhitõdede formuleerimises, kuid seni ei osatud või suudetud neid Eesti NSV-s vajalikul tasemel rakendada. Surve seesuguseks taktikamuutuseks lähtus eelkõige Moskvast, kus ei oldud rahul siinsete kehvade resultaatidega vastupanu mahasurumisel. Väljastpoolt tulenevale initsiatiivile viitab selgelt juba A. Resevi märkus, et kasutuselevõetud meetod oli tõepoolest Eesti tingimustes uus ning samuti NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja julgeoleku alampolkovnik Slepnevi saabumine Eestisse 1945.a. veebruari alguses. Just Slepnevi juhtimisel moodustati siin NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse ja Eesti NSV SARK-i ühendatud operatiivgrupp, mis 15. veebruaril 1945.a. alustas tegevust Järvamaal kui enim banditismist haaratud maakonnas. Operatiivgrupi sihtmärgiks valiti Koigi vallas¹⁴³ tegutsev Karl Vaasma juhitud 18-liikmeline “hästi organiseeritud ja relvastatud” metsavendade salk.¹⁴⁴ Näitliku iseloomuga operatsioon, mis eelkõige pidi praktikasse juurutama banditismivastase võitluse uued töövõtted, kujunes mõistagi äärmiselt edukaks. Ühendades oskuslikult agentuurilt saadud informatsiooni ja tšekistlikud

¹⁴² ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 73.

¹⁴³ Jaan Roos kirjeldab oma mälestustes Koigi küla kui Järvamaa suurimat ning mainib, et see *tuletab osalt meelde Venemaa külasid ja on kommunistide poolt üks kurjemaid valdu*. Pole võimatu, et just seetõttu valiti Koigi näitliku operatsiooni toimumiskohaks. Roos, J. Läbi punase öö. Kd. II, lk. 75.

¹⁴⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 73; ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 127. Vt. ka Ellen, J. Ei halastust, lk. 42.

välioperatsioonid, kasutades ära kohalikke ühiskondlikke ja religioosseid autoriteete ning tehes valla elanikkonna hulgas laiaulatuslikku poliitilist selgitustööd, õnnestus ühendatud operatiivgrupil endise Omakaitse rühmaülema K. Vaasma bande kiiresti likvideerida. A. Resevi ettekande järgi tuli K. Vaasma koos oma salga liikmetega metsast välja ja pani vabatahtlikult relvad maha.¹⁴⁵ Lisaks peaeesmärgi edukale täitmisele läks ühendatud operatiivgrupil Järvamaal korda välja selgitada ja laiali ajada veel koguni 7 bandiitlik-röövellikku gruppi, mis koosnesid endistest Omakaitse liikmetest, Punaarmee desertööridest ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjatest. 60-st tabatud isikust andis end ise üles 19. Kokku arreteeris Slepnevi juhitud operatiivgrupp Järvamaal 39 inimest, legaliseeriti 37.¹⁴⁶

Pärast Koigi valla ühisoperatsiooni igakülgset õnnestumist otsustati sarnased töövõtted ehk “uus meetod” kasutusele võtta kogu Eestis. 12.-14. märtsini 1945.a. toimus Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i kõigi maakonnaosakondade ülemate, vastuluureosakonna “Smerš” esindajate, SARK-i sisevägede ja Balti ringkonna piirivalvevägede komandöride nõupidamine, kus alampolkovnik Slepnev esines instrueeriva ettekandega bandiitliku elemendi, desertööride ja illegaalide likvideerimise ja legaliseerimise meetoditest. Eesti territoorium jagati kahte sektorisse. 5 põhjapoolset maakonda – Järvamaa, Virumaa, Harjumaa, Läänemaa ja Saaremaa – moodustasid esimese sektori, mis allutati SARK-ile. Teise sektorisse kuuluvad Võrumaa, Valgamaa, Tartumaa, Viljandimaa ja Pärnumaa kinnitati RJRK-i vastutusalaks.¹⁴⁷

Eesti ala jagamine erinevatesse sektoritesse ei olnud esmakordne. Mäletatavasti oli juba 1944.a. detsembris valmis BVVO plaan, mis maakonnaosakondade töö parandamise eesmärgil nägi ette 3-4 eraldiseisva operatiivpiirkonna moodustamise. Iga piirkonna etteotsa pidid asuma Eesti NSV SARK-i juhtivtöötajad.¹⁴⁸ 1945.a. algul sai valmis uus kava Eesti territooriumi jagamiseks ning sedakorda juba 5 sektoriks. Igasse neist suunati üks SARK-i operatiivgrupp.¹⁴⁹ Enne 1945.a. märtsi tegutsesid Eesti maakondades siiski vaid neli SARK-i operatiivgruppi, sest arvelolevate bandede ja registreeritud banditsmiilmingute puudumine muutis peagi mõttetuks Saaremaa operatiivgrupi

¹⁴⁵ ERAF, f. 131, n.1, s. 25, l. 73.

¹⁴⁶ Samas, l. 73-74.

¹⁴⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 30. l. 46.

¹⁴⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 42.

¹⁴⁹ Samas, l. 87-88.

ülalpidamise. SARK-i kõrgendatud tähelepanu ehk gruppide nr. 1 ja nr. 2 töötuluse alla kuulusid seevastu Virumaa, Järvamaa, Tartumaa, Võrumaa ja Valgamaa kui enim metsavendlusest haaratud piirkonnad.¹⁵⁰ Vaadeldes BVVO töötulemusi 1944.a. lõpust ja 1945.a. algusest tuleb tõdeda, et oodatud resultaati nimetatud ümberkorraldused ei toonud. Arvelolevate bandede ja nende liikmete arv näitas järjekindlalt kasvutendentsi. Kui veel 1945.a. jaanuaris loendati metsavendade salku Eestis 10, siis sama aasta veebruari lõpuks oli BVVO arvele võtnud juba 27 salka 183 liikmega.¹⁵¹

Eesti ala jagamine kaheks suureks põhja- ja lõunasektoriks 1945.a. märtsis erines siiski olulisel määral varasematest reorganiseerimistest. Alates 1944. aastast kuulus banditismivastane võitlus Eesti NSV SARK-i pädevusse, asudes rahvakomissariaadi tegevussuundade hulgas vaieldamatult keskseimal positsioonil. Bürokratlikus plaanis oli banditism riiklik kuritegu, mille uurimine ja lahendamine ei vajanud julgeolekuorganite sekkumist. Eesti NSV RJRK-i prioriteetseks ülesandeks oli võitlus “nõukogudevastase elemendi” ehk teisisõnu välismaiste luureorganisatsioonidega seotud isikute, kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ning nende poolt loodud kontrrevolutsiooniliste formeeringutega.¹⁵² Vaatamata asjaolule, et Eesti tingimustes oli bandiitide ja nõukogudevastaste isikute range lahterdamine komplitseeritud, et mitte öelda täiesti lootusetu ettevõtmine, seda ometi tehti ning kahe mainitud rahvakomissariaadi tegevus kulges veel 1945.a. kevadel paralleelselt, ilma märkimisväärse seotuse või koostööta banditismivastase võitluse alal.

Eesti NSV SARK-i 1945.a. juunikuu aruandes N. Karotammele tõdetakse, et kui veel 1944.a. moodustasid banditismiilmingutest valdava osa röövimised ja muud varavastased kuriteod, siis alates 1945.a. on bandiitide väljaastumised “möödapääsmatu faktina” suunatud otseselt nõukogude võimu ja kommunistliku partei vastu.¹⁵³

Tõepoolest, 1953.a. Eesti NSV SM-i poolt koostatud ettekande järgi moodustavad 1944. aastal registreeritud 219 banditismiilmingust tervelt 206

¹⁵⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 46.

¹⁵¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53. 10. veebruari 1945.a. seisuga oli arvel 22 gruppi 175 liikmega.

¹⁵² ERAF, f. 131, n. 1, s. 70, l. 330-331p. Eesti NSV RJM-i Järvamaa Osakonna struktuur. Vt. Lisa nr. 2.

¹⁵³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 125.

kohalike elanike, eraisikute ja talumajapidamiste röövimised. Nõukogude parteiaktiivi, SARK-i töötajaid ja Punaarmee sõdureid rünnati vaid 13 korral.¹⁵⁴

Veidi etteruttavalt võib siinkohal võrdluseks esitada ka 1945.a. statistika, mille järgi aasta jooksul registreeritud 340 banditismiilmingust lahterdati 126 kui terroriaktid nõukogude võimu esindajate vastu. Lisaks veel 7 diversiooniakti, 16 valdade TK-de ja külanõukogude ründamist ning 39 riiklike ettevõtete relvastatud röövi.¹⁵⁵

Metsavendluse järsk aktiveerumine 1945.a. algul ei jätnud nõukogude võimuorganitele valikuvõimalust, banditismivastasesse võitlusesse tuli haarata ka RJRK. Tegemist oli ilmselt ebameeldiva otsusega, sest kaudselt tähendas see aktiivse relvastatud vastupanuliikumise olemasolu tunnistamist. Nõnda kaalukaid otsuseid ei langetatud muidugi vabariigi tasandil, RJRK-i lülitamine banditismivastasesse võitlusesse oli NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse “uue meetodi” peamine trump. Just NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnevi juhtimisel koostati 1945.a. märtsis plaanid SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide loomiseks ning nende konkreetsed paiknemis- ja tegevuskavad kahes vastloodud sektoris. Kahe rahvakomissariaadi operatiivtöötajate kõrval otsustati gruppide moodustamisel kasutada SARK-i sisevägede 260. ja 138. polgu sõdureid.¹⁵⁶

Koigi valla operatsiooni tulemuslikkusest ning banditismivastase võitluse uutest plaanidest informeeriti ka EK(b)P Keskkomiteed. Partei kohustus tulevaste operatsioonidega samaaegselt maakondades läbi viima ulatuslikku poliitilist selgitustööd. Maakondade esimestele sekretäridele läkitati spetsiaalselt propagandistidele ja agitaatoritele väljatöötatud ettekannete teesid. EK(b)P KK poolt valmistati ette kõned rahvusvahelisest olukorrast, Nõukogude Liidu ja Punaarmee võimsusest ning üleskutsed illegaalidele enese varjamine vabatahtlikult lõpetada.¹⁵⁷

18. märtsil 1945.a. jätkas SARK-i operatiivgrupp tööd Järvamaal NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnev isiklikul juhtimisel. SARK-i baasil komplekteeritud operatiivgruppid suunati ka Virumaale, Läänemaale ja Pärnumaale. Kokku kuulus üksustesse 950 inimest, neist 93 SARK-i operatiiv- ja

¹⁵⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 244-II, l. 314-315. Vt. ka Tannberg, T. Relvastatud, lk. 24-30.

¹⁵⁵ Samas.

¹⁵⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 46-47.

¹⁵⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 74.

miilitsatöötajad, 58 ohvitseri, 799 allohvitseri ja reakoosseisu sõdurit SARK-i sisevägede 260. polgust ja 99. piirivalvesalgast. Neljast moodustatud operatiivgrupist tähtsaim ja ühtlasi suurim oli Slepnevi Järvamaa grupp, kuhu kuulus 620 inimest. Virumaa, Läänemaa ja Pärnumaa gruppide koosseis oli märgatavalt väiksem ning nende etteotsa määrati Eesti NSV SARK-i BVVO jaoskondade ülemad.¹⁵⁸

Läänemaa operatiivgrupi ülemaks sai SARK-i BVVO 2. jaoskonna ülem julgeoleku kapten B. Gavrilevitš ning Pärnumaa operatiivgrupi juhiks SARK-i BVVO 1. jaoskonna ülem julgeolekukapten A. Miljavski. Mõneti erinev oli Virumaa operatiivgrupi juhtimine. Ametlikult oli selle ülemaks sarnaselt Järvamaa grupile julgeoleku alampolkovnik Slepnev, kuid maakonnas asendas teda tema abi julgeoleku kapten Labutin.¹⁵⁹

Eesti NSV RJRK poolt moodustati 1945.a. märtsis üks operatiivgrupp ning see suunati Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja julgeoleku alampolkovniku N. Mihhailovi juhtimisel Võrumaale ja Valgamaale. Operatiivgruppi kuulus 831 liiget: 56 RJRK-i ja SARK-i operatiivtöötajat, 60 ohvitseri ning 715 allohvitseri ja reakoosseisu sõdurit SARK-i sisevägede 138. polgust.¹⁶⁰

A. Resevi ja B. Kummi 23. märtsi kuupäeva kandvas kirjas ühendatud operatiivgruppide ülematele Slepnevile ja N. Mihhailovile kinnitati operatiivgruppide aruandluskord. Iga 5 päeva järel tuli operatiivgrupi staabil esitada töötulemused nii SARK-i kui ka RJRK-i liinis.¹⁶¹

Moodustatud operatiivgruppide koosseisude ja sihtpunktide täpsemal vaatlusel torkavad silma mitmed huvipakkuvad asjaolud. Vaatamata Eesti ala kui konkreetse banditismivastase võitluse piirkonna võrdsele jagamisele kahe rahvakomissariaadi vahel, jäi juhtroll endiselt selgelt SARK-i kanda. "SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgrupist" selle sõna otseses tähenduses saab rääkida ainult RJRK-i juhtimisel Võrumaale ja Valgamaale suunatud grupi puhul, sest sinna kuulusid tõepoolest mõlema rahvakomissariaadi operatiivtöötajad. Ülejäänud neli operatiivgruppi moodustati ainult SARK-i struktuuriüksuste baasil ning

¹⁵⁸ Samas; ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 127.

¹⁵⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 81-83.

¹⁶⁰ Samas l. 74-75. Arhiivimaterjali hulgast võib leida veidi erinevaid arvandmeid moodustatud operatiivgruppide suuruse kohta. Näiteks on ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 48 RJRK-i operatiivgrupi suuruseks märgitud 830 võitlejat. Olulisi lahknevusi siiski ei esine.

¹⁶¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 21, l. 46-49.

arhiiviallikates ei leidu viiteid RJRK-i esindajate osalusele nende töös. Kummaline on ka asjaolu, et üks SARK-i operatiivgruppidest lähetati Pärnumaale, maakonda, mis eelnevalt oli kinnistatud RJRK-i tööpiirkonnaks.

SARK-i juhtpositsiooni püsimine oli muidugi mõistetav, sest RJRK-il puudusid 1945.a. alguses nii kogemused kui ka piisavad inimressursid võitluseks metsavendlusega, SARK-i alluvuses seisis aga spetsiaalne banditismivastase võitluse osakond oma operatiivtöötajatega igas maakonnas. Eesti NSV SARK-i ettekanded ja aruanded jätavadki ühese mulje, et Eesti NSV RJRK kaasati NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse ettepanekul operatsioonidesse lihtsalt ajutise abijõuna, kellelt isegi ei oodatud omapoolset initsiatiivi või tegevusplaanide olemasolu. Banditismivastase võitluse juhtimiskeskuse ja koordinaatorina tõuseb endiselt selgelt esile BVVO.

Kahjuks pole meie arhiivides Eesti NSV RJRK-i dokumentatsioon säilinud võrreldavas mahus SARK-i materjalidega ning seetõttu võivad pealiskaudsel vaatlusel tuginevad otsustused kergesti osutuda ebaobjektiivseteks. Nimetatud olukorras muutuvad eriti väärtuslikuks ja huvipakkuvaks üksikud RJRK-i 1945.a. tööd kirjeldavad dokumendid, mis allikmaterjali lünklikkusest tingitud arusaamu olulisel määral korrigeerivad.¹⁶² 1946.a. alguses koostatud Eesti NSV RJRK-i 1945.a. aastaaruandes on ettearvatult peateemaks banditismi märgatav kasv ning uute hästirelvastatud bandede ja mässuliste formeeringute tekkimine. Samas ei tõsteta ettekandes kuidagi esile SARK-i juhivat rolli, vaid tõdetakse, et korraldus alustada võitlust relvastatud bandedega saabus NSVL RJRK-ist. Peamiseks siduvaks asjaoluks SARK-iga näib olevat sisevägede isikkoosseisu kasutamine korralduses ettenähtud operatiivgruppide moodustamisel.¹⁶³ Lisaks kirjeldatakse ettekandes, kuidas uutest ülesannetest lähtuvalt reorganiseeriti RJRK-i maakonnaosakondade tööd. Bandiitlike formeeringute väljaselgitamiseks oli mõödapääsmatu uue agentuurvõrgu loomine, agente püüti värvata nii legaliseeritute

¹⁶² Üheks selliseks dokumendiks on 1946.a. alguses koostatud ENSV RJRK-i 1945.a. aastaaruanne ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119. ENSV RJRK-i 1945.a. aastaaruanne on lisatud ENSV RJM 2N osakonna 1948.a. materjalide hulka. Ilmselt on aruannet 1948.a. kasutatud uue dokumendi koostamiseks, sest tekstis on tehtud üksikuid parandusi ja muudatusi. Rahvakomissariaadi nimetus on kohati asendatud ministriumiga ning maha on tõmmatud dokumendi algse koostaja ENSV Riikliku Julgeoleku rahvakomissari asetäitja julgeoleku polkovnik P. Pastelnjaki nimi ning asendatud see julgeoleku alampolkovnik N. Mihhailovi omaga. RJRK-i aruanded banditismiilmingutest, bandede ja üksikbandiitide likvideerimisest september-detsember 1945.a. vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 18.

¹⁶³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-80.

kui ka aktiivsete bandiitide seast.¹⁶⁴ Antud informatsiooni põhjal võib teha kaks olulist üldistust: enne 1945.a. märtsi ei olnud RJRK otseselt haaratud banditismivastasesse võitlusse, puudus vastav agentuur, seda asuti looma alles paralleelset ühisoperatsioonide algusega. RJRK-i osavõtt metsavendluse mahasurumisest ei piirdunud ainult ühisoperatsioonidel osalemisega, pärast 1945.a. märtsi kuulus võitlus banditismiga sarnaselt SARK-ile ka RJRK-i ja selle maakonnaosakondade jooksvate tööülesannete hulka.

SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide 1945.a. teostatud operatsioonide materjalid ei ole muidugi terviklikult kättesaadavad, kuid arhiivis säilitatavate dokumentide põhjal on võimalik sündmuste arengut siiski jälgida.

Esimesed vahekokkuvõtted 1945.a. märtsis moodustatud viie operatiivgrupi tegevusest pärinevad sama aasta aprillist ehk teisisõnu ajast, mil maakondades oli gruppide tegevus kestnud vaid orienteeruvalt pool kuud (20. märts-5. aprill). Küllaltki oodatult kuulusid parimad tulemused Slepnevi juhitud Järvamaa operatiivgrupile.¹⁶⁵

likvideeritud bandiitlik-mässulisi grupe	
täielikult	14
osaliselt	6
liikmeid	131
koos üksikbandiitidega	285

Virumaa operatiivgrupp, mis tegelikkuses samuti allus Slepnevile, likvideeris sama aja jooksul 7 bandiitlik-mässulist gruppi kokku 40 liikmega. Läänemaa operatiivgrupi resultaadiks oli 3 bandiitliku grupi täielik ja 1 osaline likvideerimine ning Pärnumaa operatiivgrupi olulisimaks töötulemuseks kujunes 3 Omakaitse endistest liikmetest koosneva grupi legaliseerimine.¹⁶⁶ A. Resevi ettekandes NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse ülemale Leontjevile, kus ühisoperatsioonide esmaseid tulemusi kirjeldatakse, on ära toodud ka Võrumaal ja Valgamaal tegutsenud ning Eesti NSV RJRK-ile allunud operatiivgrupilt laekunud andmed. Mõneti üllatavalt oli see operatiivgrupp 5. aprilliks kahe maakonna peale kokku arreteerinud vaid 50 inimest – “bandiite ja teisi vaenulikke elemente”.

¹⁶⁴ Samas, l. 86.

¹⁶⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 81.

¹⁶⁶ Samas, l. 81-84. Läänemaa operatsiooni kohta vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 20, l. 1-11.

Likvideeritud bandede kohta andmed puuduvad. RJRK-i operatiivgrupi töötulemused ongi dokumendis SARK-i omadega võrreldes esitatud üldisemal kujul, pole lahti kirjutatud, millist relvastust arreteeritult konfiskeeriti ning samuti puuduvad igasugused täpsustused end vabatahtlikult üles andnud 63 inimese edasise saatuse kohta.¹⁶⁷ Ettekandes esitatud andmete ebaühtlus viitab rahvakomissariaatidevahelise koostöö nõrkusele ning ka kõik hilisemad Eesti NSV SARK-i ettekanded tõstavad rõhutatult esile üksnes oma töötajate poolt juhitud operatiivgruppide tegevust.

Maakondades ei tegutsenud operatiivgrupid terviklike üksustena, vaid jagunesid 20-45-liikmeliste garnisonidena erinevate valdade vahel. Maakonnad jagati 3-4 operatiivsektoriks, igasse sektorisse kuulus omakorda 3-4 vallagarnisoni. Kohaliku elanikkonna rahustamiseks võeti kasutusele legend Ida-Preisimaa rindelt puhkusele saabunud Punaarmee võitlejatest, mille kinnituseks viidi läbi avalikke poliitilisi ja sõjalisi õppetunde ning SARK-i ja RJRK-i operatiivtöötajad liikusid külades ringi harilikes ohvitserivormides.¹⁶⁸

Lisaks rutiinsele operatiivtööle, mis seisnes luureandmete kogumises, haarangutes ja metsade läbikammimises, korraldati mitmetes vallakeskustes propagandistlikke kõnekoosolekuid, kus kohalike parteitegelaste ja legaliseeritute kõrval esinesid ettekannetega ka Eesti NSV siseasjade rahvakomissar A. Resev ja EK(b)P KK III sekretär N. Puusepp. Kõnedes ülistati Nõukogude Liidu ja Punaarmee võimsust ning kinnitati igati vene ja eesti rahva vennalikkust sõprust. Pärast kõnesid esinesid rahvale kohalikud isetegevuslased ning SARK-i sisevägede puhkpilliorkestri saatel tantsiti rahvatantse.

SARK-i aruannete kohaselt olid kõik läbiviidud koosolekud rahvarohked ning “ettekanded ja esinemised võeti vastu suure vaimustuse ja tänutundega Nõukogude võimu vastu”.¹⁶⁹ Sellesarnaste kohustuslike vormlausete tõelevastavus on küsitav, mida kinnitavad ka küllaltki vastuolulised SARK-i aruanded, kirjeldades üksikasjalikult 1945.a. alguses maapiirkondades valitsevat olukorda, mis kuidagi ei vasta propagandistide poolt maalitud ideaalpildile. Eelkõige oli metsavendade tegevuse tõttu häiritud muidugi riiklik metsatööstus, piirkonniti suudeti langetus- ja väljaveoplaanist täita vaid 15-25%. Paljudes külades ja valdades ebaõnnestus

¹⁶⁷ Samas, l. 82.

¹⁶⁸ Samas, l. 76-78.

¹⁶⁹ Samas, l. 80.

Punaarmeesse värbamine, sest mehed olid metsa läinud ning ilmekalt iseloomustab elanikkonna “nõukogudevaimustust” ka asjaolu, et kogu Järvamaal leidis vaid üks taluperemees, kes oli vabatahtlikult nõus külvama 1 hektari teravilja Punaarmee fondi.¹⁷⁰

Nõukogude võimuorganitele ei olnud punase propaganda nõrkus maapiirkondades uudiseks, kuid SARK-i ja RJRK-i operatiivtöötajatel tuli 1945.a. märtsis-aprillis tunnistada poliitilise selgitustöö täielikku puudumist. Paljudes küldes ei oldud seni nähtud ühtegi parteipropagandisti ega peetud ainsatki koosolekut. Nagu selgus, ei valitsenud selline “teadmatus” mitte ainult külaelanike, vaid ka kohalike valdade täitevkomiteede ja muude riiklike ametiasutuste töötajate hulgas. Järvemaal Koigi vallas, mis juba 1945.a. 15. veebruarist alates kuulus NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnevi töötluse alla, ei olnud kohalik valla täitevkomitee esimees teadlik Krimmi konverentsist ega Nõukogude Liidu esindajaist seal.¹⁷¹

Üldine madal haridustase, kogenematus, kaadripuudus ja sellest tingitud tegevusetus sobisid hästi iseloomustama ka SARK-i maakonnaosakondi. Suurimaks puuduseks loeti mitterahuldav töö agentuuriga, millel oli operatiivgruppide tulemuslikus tegevuses täita võtmeroll. Paljud maakonnaosakondade poolt värvatud vaatlejad osutusid kontrollimisel täiesti kasututeks, sest neil puudusid vähimadki teadmised metsavendade ja nende liikumise kohta. Mitmetes valdades ei oldud arvele võetud ainsatki agenti või vaatlejat. “Kvalifitseeritud agentuur, mis oleks võimeline tungima bandiitlik-mässulistesse gruppidesse, puudus. Autoriteetidega ei tegeletud”.¹⁷²

1945.a. maapiirkondades valitsev olukord erines tõepoolest märkimisväärselt maakonnakeskuste ja linnade omast. Sündmuste kaasaegsete mälestustes esineb sageli kirjeldusi valdadest, kus tegelik võim püsis nädalaid metsavendade käes ning lehvisid sini-must-valged lipud.

“Mõnedes valdades väljus olukord täiesti nõukogude võimu kontrolli alt. Valla TK-de julgeoleku tagamiseks loodi paarikümmemehelised Punaarmee või

¹⁷⁰ Samas, l. 75.

¹⁷¹ Samas, l. 76.

¹⁷² Samas.

NKVD üksused, kes kaevasid vallamaja tümber kaitsekraavid ja ehitasid nende ette 1-3-realist okastraattõkkes”.¹⁷³

“1945/46.a. olid vene sõdurid suured röövlid, kuid hirm metsavendade ees hoidis neid siiski tagasi. Kohtusin metsavendadega kord Kabalas peol. Metsavennad olid endistes vormides. Mõni kandis täielike SS-tunnustega kuube ja mütsi. See kõik pani mind imestama, sest peol viibis ka Kabala valla miilits oma täies vormis. Küsisin ühelt metsavennalt, et kuidas teie end siin nii koduselt tunnete? Metsavend vastas, et keda me siin siis peaksime kartma. Näitasin miilitsa peale, siis naeris ta ja ütles, et sel mehel pole julgust oma eluga mängida, ta teab väga hästi oma kahe eelkäija saatust, kes tülitasid meid oma kaebustega Türis asuvale NKVD üksusele”.¹⁷⁴

“1944/1945.a. ei juletud veel hästi metsamassiividesse sisse tungida. Haarangud toimusid päeva ajal, uurates metsavendade liikumist metsateedel ja peakraavidel, otsides jälgi ja muid tunnuseid.”¹⁷⁵

Kirjeldatud olukorras oli nõukogude võimuorganitel vastupanuliikumisest objektiivse ülevaate saamine sisuliselt võimatu. Nüüd loodeti täpsemat informatsiooni metsavendade arvukuse, toetajaskonna ja tegevusplaanide kohta saada SARK-i ja RJRK-i operatiivgruppidele. Tõsiasi, et vastupanugrupid koosnevad suure osas Omakaitse endistest liikmetest ja saksa armee vabatahtlikest, ei olnud SARK-i operatiivtöötajate jaoks enam uudis. Märksa olulisemaks osutusid 1945.a. kevadel aga tähelepanekud, mis kinnitasid, et reeglina koosnevad metsavendade grupid just kohalikest elanikest, kes varjavad end oma kodukoha ümbruses asuvates metsataludes ja punkrites ning see asjaolu tagab neile elanikkonna toetuse ja poolehoiu. Vastupanuliikumise ühtse juhtimiskeskuse s.h. “admiral Pitka staabi” olemasolu operatiivgruppide luureandmete põhjal mingit kinnitust ei leidnud.¹⁷⁶

Maakonnaosakondade madal töötase ja agentuuri vilets komplekteeritus kujunesidki peamiseks takistusteks SARK-i “uue töömeetodi” ellurakendamisel. Ei saa unustada, et 1945.a. alguses puudus banditismivastaseks võitluseks kasutatav agentuur ka RJRK-i organite juures, mistõttu rahvakomissariaatide poolt teostatud ühised välioperatsioonid omasid sageli spontaanset iseloomu ja osutusid

¹⁷³ Leetmaa, M. Sõjas, lk. 231.

¹⁷⁴ Purre, A. Teine punane okupatsioon Eestis. Aastad 1944-1950. // Eesti saatusaastad, kd. II, lk. 36.

¹⁷⁵ Leetmaa, M. Sõjas, lk. 231.

¹⁷⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 75-76.

ebaotstarbekaiks. SARK-i ja RJRK-i operatiivgruppide töötulemused ei vastanud kaugeltki ootustele, arvelolevate bandiitlike gruppide arv jätkas kasvamist. Kui veel 1945.a. veebruaris loendati bandede arvuks 27, siis märtsiks oli see number ületanud 40 piiri ning aprilli viimastel päevadel tegutses BVVO andmetel Eesti metsades juba 43 bandiitliku grupeeringut.¹⁷⁷ Vaatamata ilmsele ebaedule jädi ühendatud operatiivgruppide taktikale truuks ning aprilli alguses kinnitasid siseasjade rahvakomissar A. Resev ja riikliku julgeoleku rahvakomissar B. Kumm järjekordse operatiivplaani, millega NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnev määrati Virumaa ühendatud operatiivgrupi ülemaks.¹⁷⁸ Tegelikult tähendas see Slepnevile endale alluva Järvamaa operatiivgrupi ümberpaigutamist Virumaale. Kõige tõenäolisem otsuse taga oli Slepnevi enda initsiatiiv ja soov tõestada valitud strateegia õigsust ka teiste maakondade näitel. Mäletatavasti allus Virumaa operatiivgrupp ametlikult Slepnevile juba alates märtsist, kuid seni asendas maakonnas teda samuti Moskvast Eestisse komandeeritud Slepnevi abi julgeolekukapten Labutin. SARK-i suurima operatiivgrupi ümberpaigutamine Järvamaalt Virumaale oli igati põhjendatud, sest aprilli alguseks oli viimati nimetatud maakonnas arvel koguni 22 bandiitlikku gruppi 297 liikmega, lisaks 150 illegaali. Nende näitajatega oli Virumaa ülekaalukalt enim banditismist haaratud piirkond Eestis. Slepnevi enda poolt koostatud operatiivplaani eesmärgiks ei olnud aga vähem kui maakonna täielik puhastamine kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse liikmetest, Punaarmee desertööridest ja muust nõukogudevastasest elemendist. Samuti nägi operatiivplaani ette elanikkonnalt relvade ja laskemoona konfiskeerimise. Operatsiooni edukaks läbiviimiseks jagati 630-st inimesest koosnev Virumaa operatiivgrupp ümber 20-ks eraldiseisvaks üksuseks ning jaotati need valdade vahel. Operatsioonistaap asus Rakveres kohaliku SARK-i maakonnaosakonna hoones.¹⁷⁹

Esialgsete plaanide järgi vaid 6.-20. aprillini vältama pidanud Virumaa operatsioon kestis tegelikult 27. aprillini, Slepnevi palvel pikendati seda veel 10. maini. Huvipakkuv on märkida, et siseasjade rahvakomissar A. Resevil tuli operatsiooni pikendamise avaldus edasi adresseerida NSVL SARK-i BVV

¹⁷⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 4.

¹⁷⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 1-5.

¹⁷⁹ Samas.

Peavalitsuse ülemale Leontjevile¹⁸⁰, kelle nõusolek oli arusaadavalt vajalik Slepnevi ja tema kaaskonna komanderingu pikendamiseks. Teisalt annab A. Resevi avaldus tunnistust ka BVV Peavalitsuse ilmsest huvist banditismivastaste suuroperatsioonide tulemuste ja tagajärgede kohta Eestis.

Oma hilisemas ettekandes A. Resevile esitas Slepnev Järvamaa ja Virumaa operatiivgruppide töötulemused ajavahemikust 15. veebruar-10. mai 1945.a.¹⁸¹

likvideeritud 15. 02.-10. 05. 1945.a.	Järvamaa	Virumaa	kokku
bandesid	14	23	37
bandesid osaliselt	6	-	6
bandede liikmeid	131	134	265
üksikbandiite, desertööre ja muud n/v elementi	154	244	396
saksa lendureid, luurajaid	-	4	4

tapetud bandiite	8	7	15
arreteeritud koos muu n/v elemendiga	154	277	431
legaliseeritud	123	99	222

Tabelis toodud statistilised andmed, mis esmapilgul näivad igati kinnitavat operatsioonide edukust, tekitavad lähemal vaatlusel siiski mitmeid küsimusi. Väidetavalt likvideeris Slepnevi juhitud operatiivgrupp Järvamaal 20. märtsist-5. aprillini 14 bandet täielikult ja 6 osaliselt. Kuna ülaltoodud tabel hõlmab aga operatiivtöö tulemusi 15. veebruarist alates, tähendab see, et 14 likvideeritud bande hulka oli liidetud ka need metsavendade grupid, mis aeti laiali Slepnevi esimese näitliku iseloomuga suuroperatsiooni ajal. See asjaolu seletab ka Järvamaa operatiivgrupi silmapaistvat edukust võrreldes teiste operatiivgruppidega. Vastukäivad on ka Virumaa kohta käivad arvud. Arhiivimaterjalidest selgub, et 6. aprillist-27. aprillini likvideeris Virumaa operatiivgrupp 10 metsavendade rühma,

¹⁸⁰ Samas, l. 20.

¹⁸¹ Samas, l. 62-65. Ellen, J. Ei halastust, lk. 52.

10. mai seisuga oli aga hävitatud 11 vastupanugruppi.¹⁸² Teisisõnu tähendab see, et aja jooksul, mille võrra Virumaa operatsiooni pikendati ehk 27. aprillist 10. maini tabati vaid üksainus metsavendade rühm.¹⁸³ Eelpool esitatud koondtabelist saame aga lugeda ajavahemikus 15. veebruarist-10. maini Virumaal likvideeritud bandede arvuks 23. Ainsaks seletuseks saab siin olla, et Slepnevi operatiivgrupi poolt likvideeritud 11 bandele on parema resultaadi näitamise eesmärgil liidetud ka 5. aprillini Virumaal tegutsenud operatiivgrupi töötulemused¹⁸⁴ ning samuti SARK-i maakonnaosakonna poolt samal perioodil likvideeritud bandede ja nende liikmete arv. Siit võib loogiliselt järeldada, et Järvamaal ei suudetud pärast Slepnevi juhitud operatiivgrupi lahkumist ligi kuu aja jooksul ehk 6. aprillist 10. maini tabada ainsatki metsavendade rühma.

Sarnaselt SARK-i operatiivgrupile Järvamaal lõpetas 1945.a. aprilli alguses Võru- ja Valgamaal tegevuse ka RJRK-ile alluv operatiivgrupp, mis suunati seejärel ümber Tartumaale. 10. aprillist-10. maini väldanud operatsiooni tulemusena tapeti 13 bandiiti, arreteeriti 679 bandiiti, Punaarmee desertööri ja muud nõukogudevastast elementi ning legaliseeriti 64 isikut.¹⁸⁵ Vaatamata arreteeritute küllaltki suurele arvule torkab siiski silma asjaolu, et kuu aja jooksul ei suutnud RJRK-i üle 800-meheline operatiivgrupp Tartumaal täielikult likvideerida ühtki metsavendade rühma ja nagu eelpool mainitud, jäid samal operatiivgrupil banded tabamata ka Võru- ja Valgamaal.

SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide töötulemused ei vastanud kaugeltki esialgsete ootustele. Operatsioonide statistilised näitajad jätsid positiivse mulje ainult pealiskaudsel vaatlusel ja otsitud võrdluste abil. 1944.a. septembrist 1945.a. 15. veebruarini ehk enne “uue meetodi” kasutuselevõttu oli Eestis likvideeritud 37 bandiitlikku gruppi, nüüd suudeti Viru- ja Järvamaal täpselt sama arv bandesid hävitada kolme kuuga. Samas on teada, et kui veel 1945.a. alguses oli Eestis arvel vaid 10 metsavendade gruppi, siis sama aasta maikuu lõpuks loendas BVVO neid juba 61.¹⁸⁶ Sellises valguses osutub banditismivastase võitluse erinevatest perioodidest pärinevate tulemuste kõrvutamine mõttetuks, kuid sellele

¹⁸² Samas, l. 54-57; ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 18.

¹⁸³ Nimetatud metsavendade rühm tabati Maidla vallas ja koosnes vaid 4 liikmest. ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 57.

¹⁸⁴ 20. märtsist-5. aprillini Virumaal tegutsenud ja ametlikult samuti Slepnevile allunud operatiivgrupp likvideeris 7 bandiitide gruppi.

¹⁸⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 18.

¹⁸⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53jj.

vaatamata kasutati arvandmetega meelevaldset ümberkäimist ka edaspidi. Rahvakomissariaatide ühendatud operatiivgruppide ebaedu oli aga 1945.a. kevadel sedavõrd selge, et oma 12. maist pärinevas ettekandes tuli NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindajal ja mitme operatiivgrupi juhil Slepnevil kokkuvõtvalt tunnistada: "Otstarbekas on muuta massioperatsioonide taktikat, aktiivsete ja tegutsevate bandede likvideerimiseks on vaja hoopis konkreetsete ülesannetega eraldiseisvaid grupe".¹⁸⁷ Peamisteks põhjusteks, miks ühendatud operatiivgruppidele rajanev SARK-i "uus meetod" ennast ei õigustanud, nimetati endiselt rahvakomissariaatide maakonnaosakondade äärmiselt nõrka tööd ja agentuuri viletsat komplekteeritust.

Arvestades relvastatud vastupanu mahasurumise tähtsust nõukogude võimule, oli banditismivastase võitluse alal töötava kaadri hulk SARK-i maakonnaosakondades tõepoolest üllatavalt väike, jäädes enamasti ainult 1-2 operatiivvoliniku piiridesse maakonna kohta. Ametlikult moodustasid nimetatud operatiivvolinikud Eesti NSV SARK-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskonnad. 1945.a. aprilli seisuga oli SARK-i 11 maakonna- ja linnaosakonnas kokku ametis 8 vanem- ja 10 nooremoperatiivvolinikku.¹⁸⁸ Siiski ei olnud tegu niivõrd vakantsete töökohtadega, mis SARK-i struktuurides 1945.a. olid tavalised¹⁸⁹, kuivõrd koosseisuliste kohtade vähesusega. Komplekteerimata oli SARK-i maakonnaosakondades BVVO liinis vaid 6 töökohta. Küll aga oli maakonnaosakondade operatiivvolinikele omane üldine tööalane kogenematus, madal haridustase ja halb eesti keele oskus – tunnusmärgid, mis sobivad esimestel sõjajärgsetel aastatel iseloomustama kogu Eesti NSV SARK-i struktuuri ja selle töötajate uut põlvkonda.¹⁹⁰ 1945.a. aprilli seisuga koosnes kogu SARK-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse alane kaader inimestest, kel oli vaid 1-2-aastane tööstaaž "organites" ning kellest ülekaalukas osa oli vene rahvusest.¹⁹¹

Üldjoontes sarnane olukord valitses ka Tallinnas SARK-i BVVO-s, mis jagunes omakorda keskaparaadiks, arvestus-informatsiooni grupiks ja 4

¹⁸⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 65.

¹⁸⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 62.

¹⁸⁹ 1945/1946.a. oli Eesti NSV SARK-i 6909 koosseisulisest kohast täidetud 4850 ehk 70,2%. Vt. Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 79.

¹⁹⁰ Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, l. 79-82. 1945.-1946.a. oli 79,5% SARK-i töötajatest algharidus.

¹⁹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 60-61. Vt. Lisa nr.3.

eraldiseisvaks jaoskonnaks. 1945.a. aprilliks oli BVVO liinis loodud 48 koosseisulist ametikohta, millest vakantseid oli vaid kolm. Enamus operatiivtöötajatest oli julgeolekuorganisatsiooni tööle asunud alles 1943.-1944. a., kuuludes samuti uude ja seega kogenematusse põlvkonda. Paljud BVVO töötajatest ei olnud enne ametisse asumist saanud mingisugust väljaõpet ning vaid üksikud jaoskonnaülemad ja vanemoperatiivvolinikud omasid pikemaajalisi kogemusi ja 10-20-aastast tööstaaži.¹⁹² Lisaks SARK-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse alase töö igakülgsel koordineerimisele ja arvestusele osales BVVO ka ise aktiivselt operatiivtöös, tegeledes nii agentuuri värbamise kui ka juhtumite uurimisega. Sageli konvoeeriti maakonnaosakondade poolt arreteeritud Tallinnasse, sest kohapeal ei jõutud nendega kaadri puuduse tõttu tegeleda. Lisaks kuulusid BVVO 4. jaoskonna alluvusse hävituspataljonid.

BVVO ülemad koostasid osakonna tegevusaja jooksul mitmeid projekte koosseisu laiendamiseks. 17. aprillil 1945.a. BVVO ülema V. Glušanini allkirjastatud ja ENSV siseasjade rahvakomissar A. Resevi poolt kinnitanud projektis planeeritakse osakonna koosseisuliste ametikohtade suurendamist 68 võrra.¹⁹³ Plaani realiseerumise korral oleks SARK-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade operatiivtöötajate arv suurenenud 7-8 võrra ning BVVO keskparaati lisandunud 13 uut töökohta. Arvestades varasemaid numbreid, oleks töötajate kasv olnud hüppeline.

BVVO edasistest aruannetest selgub aga, et nende poolt 1945.a. aprillis esitatud taotlus kaadri suurendamiseks jäeti rahuldamata. Sama aasta juulis oli maakondades BVVO liinis endiselt 1-2 töötajat, kes oma järjest kasvavate ülesannetega kuigi edukalt toime ei tulnud. Ainuüksi SARK-i Virumaa Osakonnas oli korraga eeluurimise all 104 arreteeritud.¹⁹⁴ Probleeme ei olnud üksnes maakonnaosakondadel, sellest annab ilmekalt tunnistust V. Glušanini ettepanek moodustada BVVO liinis eraldi osakond Tallinna linna jaoks ning aina korduvad palved Moskva suunas uurijaid juurde saata.¹⁹⁵

Põhjusi, miks BVVO töötajate arvu meelsasti ei tahetud suurendada, tuleb ilmselt otsida kõrgemate võimuorganite otsuses kaasata banditismivastasesse

¹⁹² Samas, l. 58-60.

¹⁹³ Samas, l. 56-57.

¹⁹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 38.

¹⁹⁵ Samas. BVVO aruannetest selgub, et 1945.a. 1. juuli seisuga oli Moskvast Eesti NSV BVVO-le appi komandeeritud 9 operatiivtöötajat, kuigi eelnevalt oli palutud 20.

võitlusesse SARK-i kõrval ka RJRK. Nagu eelpool mainitud, tähendas nimetatud otsus kahe rahvakomissariaadi ühendatud operatiivgruppide loomise kõrval ka kogu RJRK struktuuri, sealhulgas kõikide maakonna- ja linnaosakondade kasutamist metsavendluse mahasurumisel. Sisuliselt oli tegemist banditismivastase võitlusega tegeleva kaadri ning koos sellega ka agentuuri kahekordistamisega, millele tahtliku või tahtmatu osana lisandus siseasjade rahvakomissariaadi ja riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi vaheline tuntav rivaliteet. Meenutades siinkohal siseasjade rahvakomissar A. Resevi 1945.a. aruandeid, kus tõdetakse banditismiilmingute jätkuvat politiseerumist ning otsest suunatust nõukogude korra vastu, saab mõistetakse, miks eelistati siseasjade rahvakomissariaadile alluva BVVO laiendamise asemel banditismivastasesse võitlusesse kaasa haarata hoopis julgeolekuorganid.

Kindlasti oli otsuse suurim puudus bandiitide edukaks likvideerimiseks hädavajaliku agentuuri täielik puudumine RJRK-i ridades, mis ilmnis just ühisoperatsioonide käigus. Agentuuri ja selle kvaliteediga ei saanud kiidelda ka SARK, kus ülekaaluka osa kõigist värvatutest moodustasid informaatid, kellelt saadud teave osutus valdavas osas täiesti kasutuks või omas ainult ühekordset väärtust. 1945.a. mai lõpu seisuga kuulus BVVO agentuuri 447 informaatid, 92 agentid (neist siseagente 4, marsruutagente 88) ja 4 residentid.¹⁹⁶

NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja, Järvamaa ja Virumaa operatsioonide juht Slepnev lahkus koos oma kolleegidega Eestist 1945.a. mais.¹⁹⁷ Tema esitatud aruanded andsid ühisoperatsioonidele ja nende tulemustele küll selgelt negatiivse hinnangu, sisaldades isegi ettepanekut kasutusele võtta väiksemaarvulised konkreetsete ülesannetega löögiüksused, kuid sellest hoolimata otsustati siin jätkata endisel kursil. On raske öelda, kas Slepnevi seisukohavõtt tulenes tõepoolest asjaolust, et BVVO ja tema maakonnaosakondade töö osutus loodetust palju nõrgemaks või hoopis mõistmisest, et metsavendlus Eesti NSV-s pole oma iseloomult ja olemuselt võrreldav banditismiga selle tavapärasest tähendusest. Metsavendadele kuuluv rahva poolehoid ja elanikkonna üldine hirm uute nõukogude võimu repressioonide ees olid peamised takistused suuremõõtmeliste ühisoperatsioonide elluviimisel. Vaatamata operatiivgruppide

¹⁹⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 4.

¹⁹⁷ Tõenäoliselt viibis Slepnev Eestis NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindajana ka hiljem. Näiteks võib arhiivist leida tema 1945.a. lõpust pärineva aruande Moskvasse, kus on teemaks arreteeritute vägivaldne kohtlemine ülekuulamiste käigus. ERAF, f. 17/1, s. 76, l. 30.

lahutamisele väiksemateks löögiüksusteks ning maskeeringute ja legendide kasutamisele külvas igasuguste nõukogude mundrit kandvate võõraste ilmumine maapiirkondades segadust. BVVO aruanded kirjeldavad, kuidas paljud külaelanikud garnisonide saabudes kohe metsa põgenesid ning kodudesse naasesid alles pärast seda, kui oli kindel, et kohe kedagi maha ei lasta ega arreteerita.¹⁹⁸ Loomulikult kaasnes sellega kõigi sugulaste ja tuttavate, eeskätt end juba varjavate inimeste hoiatamine, mis muutis SARK-i ja RJRK-i suuroperatsioonid juba ette mõttetuks.

Kahe rahvakomissariaadi ühisoperatsioonid jätkusid Eesti NSV-s 1945.a. mais endise aktiivsusega. Varem Slepnevile allunud operatiivgrupp komandeeriti pärast Virumaa operatsiooni lõppemist Harjumaale¹⁹⁹, RJRK-le alluv operatiivgrupp aga Tartumaalt edasi Viljandimaale, kus seda asus juhtima ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja polkovnik P. Pastelnjak. Mõlema grupi ühiseks eesmärgiks oli “puhastada maakond aktiivsest nõukogudevastasest ja bandiitlikust elemendist”.²⁰⁰

Harjumaal tegutses SARK-i operatiivgrupp BVVO ülema V. Glušanini juhtimisel 15. maist-3. juunini 1945.a. Selle aja jooksul likvideeriti 8 bandet, tapeti 8 ja arreteeriti 27 bandiiti. Bandiitide abistajaid tabati 6 ning legaliseeriti 52 inimest.²⁰¹ Juuni alguseks aktiveerus metsavendlus Eestis aga sedavõrd, et BVVO oli sunnitud operatiivgrupi laiali saatma. Banditismiilmingute järsk kasv üle Eesti ei lubanud suurt hulka operatiivtöötajaid enam pikemat aega ühes paigas pidada. 3. juunil lõpetati Harjumaal tegevus ning maakonda jäeti väike operatiivsalk.²⁰²

Viljandimaa operatsioon vältas RJRK- i dokumentatsiooni põhjal 14. maist-10. augustini 1945.a.²⁰³ Taas võib arhiivimaterjali hulgast leida suuresti lahknevaid andmeid operatsiooni tulemuste kohta. Kõige enam tuleb neist ilmselt usaldada operatiivgrupi juhi P. Pastelnjaki 5-päeva aruandeid siseasjade rahvakomissar A. Resevile, kus küll kõige hilisem dokument esitab operatsiooni resultaadid 10. juuli seisuga.²⁰⁴ Ligi kahe kuu jooksul oli operatiivgrupp Viljandimaal

¹⁹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 76.

¹⁹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 21, 22.

²⁰⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 28, l. 3.

²⁰¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 18-19.

²⁰² Samas. Algse plaani kohaselt pidi operatsioon Harjumaal vältama 12. maist-31. maini. Operatsiooni juhtis BVVO ülem V. Glušanin. Vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 22, l. 4.

²⁰³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119.

²⁰⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 28, l. 22-23.

likvideerinud 13 bandiitlikku gruppi, neist relvastatuid 12, relvastamata 1. Tapetud oli 15 ja arreteeritud 43 bandiiti, üksikbandiite oli tabatud 79, legaliseeritud loendati 66. Aruande põhjal arreteeriti operatsioonide käigus ja suunati filtreerimisele nõukogudevastase ja illegaalse elemendina 886 inimest. Lisaks hävitas operatiivgrupp 13 metsavendade punkrit, konfiskeeris arvukalt relvastust ja laskemoona ning värbas 150 informaatorit.

Siinkohal on huvitav märkida, et operatsiooni alguseks oli Viljandimaal arvele võetud vaid üks 5-liikmeline bandiitide grupp ning kokku loendati operatiivarvel olevaid inimesi 530. Siiski ei väljenda 10. juuliks likvideeritud metsavendade salkade (13) ja arreteeritute arv (886) mitte niivõrd ühendatud operatiivgrupi silmapaistvat edukust, kui kinnitab taas rahvakomissariaatide maakonnaosakondade ülimalt madalat töö kvaliteeti. Veel 1945.a. detsembris koosnes SARK-i Viljandimaa Osakonna kogu agentuur banditismivastase võitluse liinis vaid 20 informaatrist.²⁰⁵ Kahjuks ei leidu arhiivimaterjali hulgas aruandeid, mis esitaksid operatiivgrupi töötulemused operatsiooni lõppedes ehk 10. augusti seisuga, kuid kõnekas on fakt, et 25. augustiks tegutses BVVO andmeil Viljandimaal juba 9 bandet kokku 54 liikmega.²⁰⁶

BVVO poolt koostatud kavas võitluseks banditismiga 1945.a. II poolaastal on sissejuhatavas osas esitatud ühendatud operatiivgruppide poolt veebruarist juuni lõpuni likvideeritud metsavendade rühmade ja nende liikmete arv, mis on 50/333.²⁰⁷ Jääb selgusetuks, kas on mõeldud ainult SARK-i operatiivgruppide tehtud tööd või sisalduvad arvus ka RJRK-i juhtimise all tegutsenud operatiivgruppide resultaadid. Varasemaid ettekandeid ja aruandeid aluseks võttes ei näi aga hästi sobivat kumbki versioon ning tundub, et hoopis tõenäolisemalt on siinkohal silmas peetud SARK-i töötulemusi 1945.a. II kvartalist. Viimast oletust näib kinnitavat ka BVVO juhi V. Glušanini aruanne nimetatud perioodi kohta, kus on esitatud järgmised andmed:²⁰⁸

²⁰⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 35, l. 76.

²⁰⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 33.

²⁰⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 3.

²⁰⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 40-43. Sama aruande algusosas nimetatakse 1945.a. II kvartalis likvideeritud bandede arvuks 77 ja nende liikmete arvuks 416, mis on aga ilmselt eksitus. ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 6.

likvideeritud 1945.a. II kvartalis	bandesid	liikmeid
SARK-i liinis	51	295
piirivalve liinis	7	38
RJRK-i liinis	13	83
kokku	71	416

Esitatud arvud on äärmiselt huvipakkuvad, sest reeglina BVVO aruannetes lahterdust, kus kahe rahvakomissariaadi töö oleks eraldi selgelt välja toodud, ei esine. Sama kehtib ka piirivalve kohta. Kahtluseta võib väita, et SARK-i liinis likvideeritud 51 bandiitliku rühmituse hulka on arvatud ka 1945.a. II kvartalis sama rahvakomissariaadi maakonnaosakondade poolt tabatud metsavendade salgad. Kui andmed 51 likvideeritud bande ja nende 295 liikme kohta võib leida enamikest BVVO 1945.a. II kvartalit käsitlevatest aruannetest,²⁰⁹ siis RJRK-i ja piirivalve töötulemuste esitamine on haruldane. Lisaks aitab asjaolu, et RJRK-i arvele kirjutatud bandede all on tõenäoliselt silmas peetud mais-juunis Viljandimaal ühendatud operatiivgrupi poolt tabatud 13 metsavendade salka, paremini mõista kogu ühendatud operatiivgruppidele rajaneva taktika olemust ning tõendab veelkord, et “ühendatud” olid kahe rahvakomissariaadi operatiivgrupid eelkõige nime poolest.

2. Metsavendlusevastased suuroperatsioonid 1945. aasta II poolel

1945.a. suvi kujunes Eesti relvastatud vastupanuliikumise aktiivseimaks etapiks. BVVO ettekanded sellest ajast algavad sõnadega: “Banditism Eesti NSV-s on omandanud aktiivsema ja teravama vormi seoses kevade saabumisega. Metsad ja sood lubavad nüüd vabalt manööverdada, varjuda ja anda lööke igal suunal”.²¹⁰ Lumikatte kadumine ja soojad ilmad ei olnud aga muidugi ainsad põhjused, miks järsult sagesid metsavendade rünnakud nõukogude aktivistidele ja teistele kollaborantidele. Vaatamata Lääneriikide aina suurematele järeleandmistele NSV Liidule loodeti Eesti metsades 1945.a. ikka veel sõja jätkumist ja oodati okupatsioonija lõppu. Eesti Vabariigi taastamine ei tundunud veel utoopiana ning selle nimel oldi valmis võitluseks. Lisaks tõestasid Nõukogude julgeolekuorganite aina sagedaselt haarangud ja operatsioonid veenvalt, et eluspüsimiseks ei piisa

²⁰⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l.12; ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53; ERAF, f. 131, n. 1, s. 10.

²¹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 31.

enam enese varjamisest, üleminek passiivselt vastupanult relvastatud võitlusele oli möödapääsmatu. Kui veel 1945.a. jaanuaris oli BVVO-s arvel 10 metsavendade salka ja banditismiilmingute arvuks registreeriti 13, siis sama aasta mais loendati vastupanugruppe juba 61 ning banditismiilmingute arv oli kasvanud 58. Viimastest koguni 22 moodustasid terroriaktid ehk rünnakud nõukogude võimu esindajate ja kaastööliste vastu.²¹¹

Maakondadest tõusid metsavendade arvukuse ja aktiivsuse poolest selgelt esile Võrumaa, Virumaa, Harjumaa, Järvamaa ja Pärnumaa ning just nendesse maakondadesse suunatigi 1945.a. juulis SARK-i ja RJRK-i uued operatiivgruppid. BVVO ülema V. Glušanini ja BVVO 1. jaoskonna ülema A. Miljavski koostatud ning rahvakomissaride A. Resevi ja B. Kummi poolt 5. juulil 1945.a. kinnitatud operatiivplaan nägi ette 5 operatiivgruppi moodustamise.²¹² Võrumaale, Virumaale ja Harjumaale komandeeriti üksused SARK-i, Järvamaale ja Pärnumaale RJRK-i juhtimise all. Operatiivgruppide sihtkohti vaadeldes võib öelda, et 1945.a. märtsis koostatud kavast, mille alusel jagati Eesti maakonnad kahe rahvakomissariaadi vahel võrdseteks tööpiirkondadeks, loobuti juba sama aasta suveks. Nüüd lähetati RJRK-i operatiivgrupp Järvamaale, mis oli seni kuulunud SARK-i vastutusalasse ning Võrumaale, kus varasemalt oli opereerinud RJRK-ile alluv operatiivgrupp, komandeeriti nüüd SARK-i BVVO 2. jaoskonna ülemale B. Gavrilovitšile alluv löögiüksus, kuhu lisaks 7 BVVO operatiivtöötajale kuulus 300 sisevägede sõdurit. Siiski ei olnud Võrumaa operatiivgrupp viiest moodustatud grupist suurim, Pärnumaa operatiivgrupp koosnes 20 operatiivtöötajast ja 600 sisevägede sõdurist ning seda juhtis RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja Natalitš. Teise RJRK-ile alluva (Järvamaa) operatiivgruppi koosseisu kuulusid 3 operatiivtöötajat ja 60 sisevägede sõdurit, juhiks määrati RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja Aleksejev. SARK-i Harjumaa ja Virumaa operatiivgruppide etteotsa seati vastavalt BVVO 2. jaoskonna vanemoperatiivvolinik A. Balandinski ja BVVO 1. jaoskonna ülem A. Miljavski. Mõlemasse operatiivgruppi kuulus 180 sisevägede sõdurit.²¹³

²¹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l.53; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 288. BVVO dokumentidest võib leida üksteisest oluliselt erinevaid andmeid banditismiilmingute täpse arvu kohta. Nii võib näiteks ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 31-33 lugeda, et 1945.a. mais registreeriti 65 banditismiilmingut. Erinevused 1-2 näitaja võrra on BVVO aruannetes tavalised. 21. mai 1945.a. kirjas A. Resevile teeb NSVL siseasjade rahvakomissari asetäitja S. Kruglov talle etteheiteid, sest aprillis registreeritud 16 banditismiilmingust on koguni 15 terroriaktid, mille käigus on tapetud 11 inimest: sellised arvud on kehva töö tagajärg. ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 74-75.

²¹² ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 16-18.

²¹³ Samas.

On tähelepanuväärne, et suurim 1945.a. juulis banditismivastaseks võitluseks moodustatud operatiivgrupp allus RJRK-i, mitte BVVO juhtimisele nagu oleks olnud ootuspärane. Sisevägede sõdurite võrdne jaotamine kahe rahvakomissariaadi operatiivgrupi vahel (SARK 660, RJRK 660) annab samuti tunnistust RJRK-i osatähtsuse jätkuvast kasvust metsavendlustevastases võitluses. Kui varem oli ühisoperatsioonides omanud selget liidrirolli SARK ja selle BVVO, siis alates 1945.a. keskpaigast on täheldatav osapoolte järk-järguline võrdsustumine.

Samaaegselt viie uue operatiivgrupi moodustamisega loodi Tallinnas BVVO juurde 180 sisevägede sõdurist koosnev reservüksus, mis vajadusel oli valmis operatiivgruppidele maakondadesse appi suunduma. Reservi juhtideks nimetati isiklikult BVVO ülem V. Glušanin ja tema asetäitja O. Avik.²¹⁴ Kahjuks ei selgu arhiivimaterjalidest, kas eriväeosa ka realselt kasutust leidis.

Peamise elavjõuna kasutati ühisoperatsioonides endiselt sisevägede 260. ja 138. polgu sõdureid, nagu oli välja kujunenud juba 1945.a. märtsis. Operatiivtöötajaid värvati juurde vastuluure osakonna “Smerš” ja miilitsavalitsuse ridadest. Sisevägede sõdurite kõrval oli ühisoperatsioonidesse algusest saadik kaasatud ka piirivalveväed (Balti ringkonna 6., 99. ja 106. piirivalvesalk), kelle ülesandeks oli bandiitide tabamine piiriäärsetel aladel, samuti tugevdatud passiirežiimi tagamine ning üldine kõrgendatud valmisolek ühisoperatsioonide läbiviimise ajal. Ka 1945.a. 5. juuli korraldusega loodud operatiivgruppidest toetas piirivalve just piiriäärsete ehk Virumaa, Harjumaa ja Pärnumaa operatiivgruppide tegevust.²¹⁵ Lisaks sisevägedele, piirivalvele, vastuluurele ja miilitsale kasutati operatsioonides ka BVVO-le alluvate hävituspataljoni ja Punaarmee Eestis dislotseeruvate väeüksuste (8. armee) abi. Nõnda osales alates 1945.a. maist banditismivastastes suuroperatsioonides 112. laskurkorpus peastaabiga Nõmmel. Viimasele allusid omakorda Ida ringkond (Virumaa, Tartumaa, Võrumaa) staabiga Tartus ja Lääne ringkond (Järvamaa, Harjumaa, Viljandimaa, Valgamaa, Pärnumaa, Läänemaa) staabiga Paides. Lisaks maakondades paiknevale 15 garnisonile kuulus mõlema ringkonna staabi juurde 100-st sõdurist koosnev liikuv väegrupp.²¹⁶ Arhiivimaterjalide hulgast on säilinud BVVO ülema V. Glušanini poolt koostatud “Banditismi iseloomustus Eesti NSV-s”, mis võtab lühidalt kokku

²¹⁴ Samas.

²¹⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 23, l. 19-22p.

²¹⁶ Samas, l. 48-48p.

banditismivastase võitluse ajavahemikus jaanuar-mai 1945.a. kinnitades taas, et “kõik banded ilma erandita on püstitanud oma eesmärgiks relvastatud võitluse teel kehtiv kord kukutada ja taastada Eestis kodanlik-natsionalistlik võim enne 1940.a. kehtinud konstitutsiooni alusel”.²¹⁷ Dokumendis on mainitud, et selline info pärineb enam kui 200-lt seni arreteeritud bandiidilt. Tõenäoline on, et sarnased metsavendluse iseloomustused saadeti enne ühisoperatsioonide algust erinevatele struktuuriüksustele, sh. Punaarmee ja piirivalve esindajatele tutvumiseks eelseisvate ülesannetega. Võitlus banditismiga ei kuulunud nende igapäevaste ja otseste kohustuste hulka, mistõttu BVVO-poolne instrueerimine on igati mõistetav. Banditismi ajaloolise iseloomustusega käisid lahutamatult kaasas täpsed arvandmed arvelolevate bandiitide, desertööride ja muu nõukogudevastase elemendi kohta.²¹⁸

30. juulil 1945.a. kinnitasid siseasjade rahvakomissar A. Resev ja riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja P. Pastelnjak taas ühisoperatsioonide plaani, mis lisaks otsusele jätkata Virumaa, Võrumaa, Harjumaa, Järvamaa ja Pärnumaa operatiivgruppide tööd määras ka kolme täiesti uue operatiivgrupi moodustamise. Virumaale kui enim metsavendlusest haaratud piirkonda otsustati täiendavalt saata 30-st SARK-i ja 10-st “Smerši” operatiivtöötajast ning 500-st sisevägede sõdurist koosnev operatiivgrupp, mis allutati siseasjade rahvakomissari asetäitja julgeoleku polkovnik V. Kisseljovi juhtimisele.²¹⁹ Tartumaale lähetati riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja julgeoleku alampolkovniku N. Mihhailovi juhtimisel 15 RJRK-i ja 5 “Smerši” operatiivtöötajat ning 700 sisevägede sõdurit. Kolmas, Läänemaa operatiivgrupp allus samuti RJRK-ile ning selle juhiks sai RJRK-i 2. osakonna ülem julgeoleku alampolkovnik Nazarov. Gruppi kuulusid 3 RJRK-i ja 10 “Smerši” operatiivtöötajat ning 500 sisevägede sõdurit. Läänemaa ja Virumaa operatiivgrupid pidid plaani järgi sihtkohtades tegutsema 1,5 kuud, kolmest operatiivgrupist suurim, Tartumaa operatiivgrupp 2 kuud. Operatsioonide ühiseks alguskuupäevaks määrati 5. august 1945.a.²²⁰

²¹⁷ Samas, l. 45-47.

²¹⁸ Samas, l. 38-44.

²¹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 19-22. ERAF, f. 131, n. 1, s. 26, l.1 on V. Kisseljovi operatiivgrupi suuruseks antud 680 sõdurit, kuid ilmselt on siia liidetud ka piirivalvevägede esindajad.

²²⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 19-22. Hilisematest dokumentidest nähtub, et kõiki operatsioone pikendati, Virumaa operatsioon lõppes 25. novembril ning RJRK-i juhitud Läänemaa ja Tartumaa operatsioonid vastavalt 30. novembril ja 20. novembril 1945.a.

1945.a. juuni lõpuks oli BVVO Eestis arvele võtnud juba 70 metsavendade salka 678 liikmega, mis ületas kaugelt kõik eelmiste kuude statistilised näitajad.²²¹ Uutele ja üha ulatuslikematele banditismivastastele operatsioonidele vaatamata ei paranenud näitajad ka järgnevate kuude jooksul. Juuli lõpuks oli ikka veel arvel 68 bandet 604 liikmega, augusti lõpuks 56 bandet 593 liikmega.²²² 1945.a. suvel oli relvastatud vastupanu aktiviseerunud, kuid erilist peavalu valmistasid julgeolekule faktid metsavendade salkade ühinemiste ja koostöö kohta, mida aasta esimesel poolel ei täheldatud. Juhtumid, kus ligi 40-mehelised metsavendade üksused ründasid nõukogude ametiasutusi, elustasid taas julgeoleku kartused üleriigilise vastupanukeskuse olemasolu kohta. Sellele näisid viitavat ka arvukad lendlehed, kus inimesi kutsuti üles hoiduma igasugusest koostööst nõukogude võimuga ja sisendati usku Eesti Vabariigi peatsesse taastamisse. Järjest sagedamini viisid metsavennad ellu võõrvõimu kollaborantidele saadetud ähvarduskirjades töötatud karistused.²²³

BVVO jaoks kujunes 1945.a. üheks olulisimaks sündmuseks endise mäeinseneri ja sõjaväelase Voldemar Hendriksoni arreteerimine 1. septembril, keda süüdistati põrandaaluse nõukogudevastase organisatsiooni "Eesti Vabastamise Komitee" (EVK) loomises Viljandimaal 1944.a. sügisel. Väidetavalt suutis V. Hendrikson kontakti luua ligi 200 metsavennaga Viljandimaalt ja Pärnumaalt, olles kõrgemaks sihiks seadnud kogu Eesti relvastatud vastupanuliikumise ühendamise keskse juhtimise alla.²²⁴ Kokku arreteeriti 36 salajase komitee liiget. EVK sarnaste põrandaaluste organisatsioonide töötlemine kuulus esmajoones selgelt RJRK-i, mitte SARK-i töövaldkonda, millest annab tunnistust ka 11 organisatsiooni liikme kohta käiva uurimismaterjali üleandmine RJRK-ile 1945.a. septembris.²²⁵ EVK tabamine õigustas veelgi julgeoleku kahtlusi, et arvuka liikmeskonnaga

²²¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53. 70 arvelolevat metsavendade gruppi jäi kõrgeimaks näitajaks nii BVVO kui ka kogu Eesti metsavendluse ajaloo lõikes. Edaspidi arvelevõetud vastupanugruppide hulk enam nõnda kõrgele ei küündinud.

²²² Samas.

²²³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 31. 1945.a. suvel valitsenud olukorda on ilmekalt paljude näidete varal kirjeldanud E.-N. Kross Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978 sissejuhatuses, lk. 9-14. Vt. ka M. Laar Metsavennad ptk. Laineharjal, lk. 68-87.

²²⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 210-216; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 223-235. Vt. ka Bõkov, E. A. O deatelnosti, str. 28-29. V. Hendriksonile ja tema kaaslastele määrati 12. detsembril 1945.a. VNFSV kriminaalkoodeksi § 58-1, 58-2, 58-8 järgi surmaotsus. V. Hendriksoni kohta vt. Erelt, P. Eestlased musta keisri maal. // Eesti Ekspress, 31. märts, 2005.

²²⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 238.

vastupanuorganisatsioonide, kes üritavad võitlust nõukogude võimuga koordineerida, võib eksisteerida ka mujal Eestis. Olukord näis jätkuvalt halvenevat.

4. septembril 1945.a. allkirjastasid NSVL riikliku julgeoleku rahvakomissari I asetäitja kindralmajor B. Kobulov, Eesti NSV siseasjade rahvakomissar A. Resev ja Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar B. Kumm määruse nr. 00106/0012 kõigile SARK-i ja RJRK-i maakonnaosakondadele.²²⁶ Ei saa välistada, et määruse andmise viimaseks ajendiks sai just V. Hendriksoni ja EVK tabamine, kuid tõenäolisemalt tingisid selle siiski pikaajalised viletsad tulemused banditismivastases võitluses. Alates 1945.a. algusest olid kõik näitajad selgelt halvenenud, kiiresti oli kasvanud arveloleva nõukogudevastase elemendi ja banditismiilmingute arv.

Määruses esiletoodud puudustes ei olnud tegelikult midagi uut. SARK-i ja RJRK-i maakonnaosakondade nõrk töö, agentuuri halb komplekteeritus ja side puudumine allorganisatsioonide vahel olid asjaolud, mida märgiti juba esimeste ühisoperatsioonide lõppedes ning mõningates dokumentides varemgi. Agentuuri seisukohalt oli endiselt probleemiks number üks siseagentide puudumine. Peamiselt tegeleti ainult informaatorete värbamisega, mis metsavendade liikuvust arvestades erilist kasu ei too. 1945.a. augusti lõpuks oli BVVO-s arvel 5 resident, 28 siseagenti, 15 marsruutagenti ja 533 informaatorit.²²⁷ Metsavendade salku likvideeriti valdavalt ainult sõjaliste operatsioonide teel ja sedagi ilma eelneva agentuurinformatsioonita. Sisuliselt olematuks tuli lugeda ka töö legaliseeritutega. Üheks olulisemaks faktiks loeti määruses ühenduse puudumist erinevate nõukogude võimu struktuuriüksuste vahel, tuues seejuures eriti esile julgeolekuorganite ja parteiesindajate nõrka koostööd. Just kommunistliku propaganda ja selgitustöö puudumises sooviti näha põhjuseid, miks kohaliku elanikkonna poolehoid kuulus ikka veel bandiitidele ja illegaalidele. Veelgi suuremaks takistuseks operatiivtöös oli muutumas rahuldava side puudumine rahvakomissariaatide maakonnaosakondade endi vahel. "Informatsiooni ja saabuval materjalil põhjendatult natsionalistlikust liikumisest ja bandedest ei vahetata".²²⁸ Teadaanded ja ettekanded terroriaktidest, röövkallaletungidest ja teistest

²²⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 34, l. 111-112p.

²²⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 4.

²²⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 34, l. 111.

banditismiilmingutest maakondades laekusid ebakorrapäraselt või suure hilinemisega. Nüüd pidi see muutuma.

4. septembri 1945.a. määrus nr. 00106/0012 sisaldas alljärgnevat ülesandeid:

1) enim banditismist haaratud maakondades määrata banditismivastase võitluse eest vastutavaks järgmised SARK-i ja RJRK-i operatiivtöötajad.²²⁹

Viljandimaa	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari astäitja P. Pastelnjak
Harjumaa	ENSV siseasjade rahvakomissari astäitja V. Kisseljov
Tartumaa	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari astäitja N. Mihhailov
Läänemaa	ENSV RJRK-i 2. osakonna ülem Nazarov
Võrumaa	SARK-i BVVO 2. jaoskonna ülem B. Gavrilevitš
Järvamaa	ENSV RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja Tamm
Pärnumaa	ENSV RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja Natalitš
Virumaa	SARK-i BVVO ülem V. Glušanin

2) nimetatud isikud peavad tagama banditismi täieliku likvideerimise Eesti NSV territooriumil;

3) A. luua bandedes ja illegaalsetes formeeringutes sisemine agentide võrgustik ja kasutada seda natsionalistliku elemendi likvideerimiseks ja rahvakomissariaatide operatiivgruppide löögi alla seadmiseks;

B. aktiveerida agenditööd valdavalt nõukogudevastastelt meeletatud intelligentsi ja haritlaskonna hulgas, kust pärinevad terroristlike grupeeringute vaimsed liidrid;

C. luua spetsiaalne naisagentuur arvestades, et kuritegelikud formeeringud kasutavad just naisi sidepidajate ja konspiratiivkorterite pidajatena;

D. luua senisest parem siseagentide võrk ja saata selle liikmed bandede juurde. Lähikukkumiste vältimiseks iga kord ette valmistada agendi taust, päritolu ja minevik;

E. elavdada parteiorganisatsioonide agitatsiooni ja poliitilist selgitustööd. Luua spetsiaalne agentuur legaliseeritute hulgas võimalike nõukogudevastaste ilmingute ärahoidmiseks;

²²⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 24-25.

F. nõuda isikkoosseisult halastamatut võitlust NSV Liidu vaenlaste ja seaduserikkujatega.

Sarnaselt nimetatud puudustega ei olnud ka määruses sisalduvates ülesannetes midagi enneolematut, enamik nendest ootas täitmist juba 1944.a. sügisest. Hoopis huvitavam on taas jälgida RJRK-i osatähtsuse suurenemist banditismivastase võitluse alal. Esmalt äratub tähelepanu asjaolu, et määrusele, kus viidatakse NSVL siseasjade rahvakomissar L. Beria korraldusele likvideerida “põrandaalune natsionalistlik nõukogudevastane element ja selle relvastatud banded”, on Eesti NSV riikliku julgeoleku ja ENSV siseasjade rahvakomissaride kõrval alla kirjutanud NSVL riikliku julgeoleku rahvakomissari I asetäitaja. Vaadeldes Eesti maakondade jagunemist vastutusalaadeks kahe rahvakomissariaadi vahel, on märgatav juba selge RJRK-i ülekaal. Koguni 5 maakonnas (Viljandimaa, Tartumaa, Läänemaa, Järvamaa, Pärnumaa) on juhtimine usaldatud RJRK-i kätte, SARK-i ja BVVO operatiivtöötajad on banditismivastase võitluse alal vastutavad aga vaid 3 maakonnas (Harjumaa, Virumaa, Võrumaa). Arusaadavalt tulenes selline jaotus otseselt käimasolevast ühendatud operatiivgruppide praktikast ning määruses mainitud rahvakomissariaatide töötajad olid neile määratud maakondades tegevad juba varem. Ainsa erandina paigutati Virumaa operatsioonide senine juht V. Kisseljov ümber Harjumaale ning tema asemele nimetati ametisse BVVO ülem V. Glušanin. Ilmselt oli siin põhjuseks lihtsalt Virumaa esikoht arvelevõetud bandede arvestuses (25. augusti seisuga 13 bandet 105 liikmega²³⁰). Seega võib julgelt kinnitada, et määrus nr. 00106/0012 suurt ümberkorralduslikku jõudu ei omanud ning rahvakomissariaatide ühendatud operatiivgrupid võisid maakondades oma tööd jätkata.

BVVO liinis ei unustatud ka reservüksuse küsimust. BVVO ülema asetäitja O. Aviku plaani järgi otsustati Tallinnas luua kaks nn. kiirreageerimisgruppi, mis oleksid vajadusel valmis koheseks väljasõiduks Eesti NSV piires. Grupi nr. 1 tööpiirkonnaks määrati Harjumaa, Läänemaa ja Pärnumaa, grupi nr. 2 ringkonnaks Järvamaa, Viljandimaa ja Virumaa.²³¹ Kumbagi gruppi pidi kuuluma 1 SARK-i operatiivtöötaja (grupi ülem), 1 sisevägede ohvitser (grupi ülema asetäitja) ja 20

²³⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33. l. 30. Samas ei saa väita, et BVVO vastutusala (Virumaa, Võrumaa, Harjumaa) oleksid seisnud kolm kõige enam banditismist haaratud maakonda või lausa enamik arvelolevatest bandedest. 25. augusti 1945.a. seisuga arvelolevast 67 bandest (BVVO andmed) jäi SARK-i vastutusalasse 28, RJRK-ile aga 39. Vt. ka ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, 43.

²³¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 57. Algselt projektis kirjas olnud Tartumaa on maha tõmmatud ja asemele kirjutatud Virumaa.

sisevägede sõdurit 260. polgust. Grupi kohta oli ette nähtud 1 veoauto, 500 km läbimiseks vajalik kogus kütust ja 4 valveautojuhti. Väljasõit võis toimuda ainult siseasjade rahvakomissari, tema asetäitja, BVVO ülema või tema asetäitja korraldusel. “Kiirreageerimisgrupid” pidid olema loodud ja valmis operatsioonideks 5. oktoobriks 1945.a.²³²

Arhiivimaterjalide hulgas on säilinud BVVO ülema asetäitja O. Aviku aruanne, kus võetakse 1. novembri 1945.a. seisuga kokku määruse nr. 00106/0012 täitmise käik ning võrreldakse saavutatud tulemusi varasema perioodiga. Esitatud on järgmised andmed:²³³

likvideeritud bandiite ja muud nõukogudevastast elementi	august 1944.- 1. september 1945.a.	1. september- 1. november 1945.a.	kokku
tapetud	168	123	291
arreteeritud	1340	906	2246
end üles andnud	439	353	774
kokku	1947	1364	3311

konfiskeeritud relvastus	august 1944.- 1. september 1945.a.	1. september- 1. november 1945.a.	kokku
miinipildujad	5	-	5
kuulipildujad	105	51	156
automaatrelvad	183	492	675
vintpüssid	1615	238	1858
revolvrid, püstolid	203	169	372
granaadid	720	34	754
miinid	26	8	34
padrunid	138 190	76 865	215 055

banditismiilmingud	august 1944.- 1. september 1945.a.	1. september- 1. november 1945.a.	kokku
terroriaktid	124	37	161
diversioon	31	1	32
rünnakud riiklikele ettevõtetele ja asutustele	19	18	37
muud	320	18	338
kokku	494	74	568

²³² Samas.

²³³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 224-225.

Statistiliste andmete kõrvutamine ülaltoodud viisil pidi selgelt esile tooma Eesti NSV julgeolekuorganite jõupingutused ja edukuse 4. septembri käskirja täitmisel. Pealiskaudsel vaatlusel jääb tõepoolest mulje, et kahe kuuga on suudetud ära teha sama palju tööd kui kahe eelneva aasta jooksul. Arvestades aga metsavendade varasemat passiivset varjamistaktikat, avalikest kokkupõrgetest hoidumist ja teisi teadaolevaid argumente, annavad BVVO esitatud arvud tunnistust pigem julgeolekuagentuuri saamatusest ja metsavendade rohkusest. Kuigi 1945.a. septembris-oktoobris suudeti likvideerida rekordarv metsavendade salku ja nende liikmeid (66/401), ei ilmutanud arvelolevate bandede arv loodetud langustendentsi. Oktoobri viimastel päevadel loendas BVVO Eestis tegutsevate metsavennasalkade hulgaks 46, nende liikmete koguarvuks 473.²³⁴

Vilets agentuur ei olnud kaugeltki ainsaks põhjuseks, miks rahvakomissariaatide ühendatud operatiivgruppide tegevus endiselt soovida jättis. Alljärgnevas tabelis on esitatud BVVO ülema V. Glušanini poolt koondatud andmed operatiivgruppide paiknemise kohta Eesti NSV territooriumil seisuga 10. oktoober 1945.a..²³⁵

	SARK-i ja RJRK-i operatiivkoosseis	SARK-i sisevägede sõdurid	Punaarmee allüksused	märkused
Virumaa	9	280	8 rühma	
Tartumaa	-	160	4 rühma	
Harjumaa	9	100	-	
Järvamaa	-	80	4 rühma	
Läänemaa	9	100	-	
Võrumaa	6	200	-	
Viljandimaa	-	100	-	operatiivgruppi ei ole
Pärnumaa	-	250	1 rood, 2 rühma	
Valgamaa	-	50	-	operatiivgruppi ei ole

Selgub, et operatiivgruppide moodustamise plaane ja kavasad ei suudetud alati täies mahus ellu viia ning sageli jäid üksused koguni mitmeid kordi väiksemaks nii operatiivtöötajate kui ka reavõitlejate arvult. Mäletatavasti määras 1945.a. juuli lõpus koostatud plaan Virumaa operatiivgrupi koosseisu suuruseks 40

²³⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53.

²³⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 40.

operatiivtöötajat ja 500 sõdurit, 10. oktoobriks kuulus gruppi aga ainult 9 operatiivtöötajat ja 280 sisevägede võitlejat. Sama olukord valitses ka teistes ühendatud operatiivgruppides. Asjaolu, et mitmete (RJRK-i juhitud) operatiivgruppide juures ei ole viibinud ainsatki SARK-i või RJRK-i operatiivtöötajat tundub mõneti ebausutav. Siin võib kõne alla tulla võimalus, et BVVO-l lihtsalt puudusid RJRK-poolsed andmed, kuid teisalt võib arhiivmaterjali hulgast leida mitmeid dokumente, kus tõepoolest kurdetakse operatiivtöötajate vähesust või nende puudumist. Tunnistust annab sellest ka “madala kvalifikatsiooniga SARK-i miilitsatöötajate” kaasamine operatiivgruppide koosseisu.²³⁶ Lisaprobleeme tekitas vanemate aastakäikude demobiliseerimisest tulenev Punaarmee üksuste vilets komplekteeritus.

Juhtivate operatiivtöötajate puudusel tegutsesid operatiivgrupid mitmetes kaugemates valdades ilma igasuguse kontrolli ja distsipliinita, mis sageli tõi kaasa omavoli ja vägivalda kohaliku elanikkonna vastu.²³⁷ Eriti sagedaseks muutusid sellised kuriteod just 1945.a. septembris-oktoobris. Sageli tapeti ja rööviti ohvitseride juuresolekul või osalusel. Siseasjade rahvakomissari A. Resevi temaatilised ettekanded kirjeldavad arusaadavatel põhjustel muidugi eranditult Punaarmee üksuste üleastumisi, vastandades punaarmee lasi selgelt SARK-i “eeskujulikele” alluvatele. Kirjeldatakse juhtumeid, kus SARK-i töötajatele ja sisevägede sõduritele osutati sekkumisel relvastatud vastupanu.²³⁸ Sageli esitlesid punaarmee lased endid ise SARK-i alluvatena, nõudes taludesse sisselaskmist ja korraldades röövimise eesmärgil “läbiotsimisi”.²³⁹

A. Resevi 1945.a. novembrist pärinevale Punaarmee laste kuritegevust käsitlevale ettekandele on lisatud järgnev banditismi ilmingute statistika:²⁴⁰

²³⁶ Samas.

²³⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 210-216.

²³⁸ Punaarmee ja SARK-i vastastikuseid suhteid valgustab ilmekalt SARK-i Valgamaa Jaoskonna ülema kapten Soonda seletuskiri, kus kirjeldatakse, kuidas 8. novembril 1945.a. 65. Riia laskurdiviisi sõdurid relvaahvardusel SARK-i Valgamaa Osakonna hoone üle võtsid ja tunniks ajaks igasuguse töö seiskasid. Asutuse hõivamise põhjuseks oli soov kätte maksta kahe punaarmee lasi areteerimise eest, keda süüdistati purjus peaga akende lõhkumise eest. Üksnes ahvardustega, et jalule aetakse kõik SARK-i sisevägede polgud ja hävituspataljonid, saadi Punaarmee sõdurid lõpuks SARK-i hoonest välja. ERAF, f. 131, n. 1, s. 37, l. 72-77. Vt. ka Noormets, T. Pagunitega, lk. 95-96.

²³⁹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 7.

²⁴⁰ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 197.

banditismiilmingud	sept. 1945.a.	okt. 1945.a.	1.-15. nov. 1945.a.	kokku	neist puna- armeelaste poolt sooritatud
terror SARK-i ja RJRK-i töötajate, punaarmeelaste vastu	21	16	4	41	-
diversioon	-	1	1	2	-
valdade TK-de, külanõukogude ründamised	3	-	1	4	-
riiklike kooperatiivkaupluste ründamised	6	9	2	17	4
muud	6	13	9	28	16
kokku	36	39	17	92	20

Ülaltoodud tabelist ilmneb selgelt, et valdava enamuse eraisikute ja talumajapidamiste röövimistest, milles kommunistlik propaganda püüdis süüdistada metsavendi, viisid tegelikkuses ellu just nõukogude võimu esindajad ise.²⁴¹ Veelgi olulisem on aga fakt, et samad statistilised näitajad esinevad kümnetes hilisemates SARK-i (SM) 1945.a. tegevust puudutavates aruannetes ja ettekannetes ilma igasuguste viideteta, et banditismiilmingute hulka on liidetud ka Punaarmee sõdurite organiseeritud kuritegevus. Vajadus näidata metsavendi tavaliste kriminaalkurjategijate ja röövlitena ning võltsingutest tulenev segadus jättis oma jälje ka julgeolekuorganite tööle. Eelkõige meeletas operatiivgruppide omavoli kohalikke elanikke veelgi teravamalt nõukogude võimu ja selle kaastööliste vastu. 1945.a. novembrikuu ettekandes tunnistab A. Resev: “Sõjaväelaste kuritegevus desorienteerib olulisel määral SARK-i võitlust poliitilise banditismiga”.²⁴²

1945.a. 1. novembriks valmis SARK-i juhtivatel operatiivtöötajatel (V. Kisseljov, O. Avik) järjekordne plaan banditismivastase võitluse parandamiseks Eesti NSV territooriumil. Punaarmeelaste aina nõrgenevast distsipliinist hoolimata nägi kava peamise uuendusena ette 10. kaardiväe sõdurite paigutamist garnisonidena enim banditismist haaratud maakondadesse: Võrumaale, Pärnumaale, Valgamaale ja Tartumaale. Plaan nägi ette uute Punaarmee üksuste komandeerimist pea kõigisse nimetatud maakondade valdadesse, mis oleks tähendanud 109

²⁴¹ Sarnane olukord valitses ka kriminaalkuritegevuse osas. 1. septembrist-10. novembrini 1945.a. Tallinnas toime pandud 176 kriminaalkuriteost sooritasid 45 (ehk 25%) sõjaväelased. Rööviti kortereid, kauplusi, inkassatooreid. ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 248.

²⁴² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 217.

vallagarnisoni loomist.²⁴³ Etteruttavalt võib siiski öelda, et neid BVVO plaane täide ei viidud ning 10. kaardiväe sõdurid jäid banditismivastases võitluses kasutamata.²⁴⁴ Põhjusi, miks langetati just selline otsus, SARK-i dokumentides ei mainita, kuid tõenäoliselt mängis oma osa siin just sõjaväelaste kuritegevus ning sellest tingitud madal kasutegur ühisoperatsioonides.

Ilmselt ei olnud tegemist kokkusattumisega, kui EK(b)P KK ja Eesti NSV RKN võtsid 26. detsembril 1945.a. vastu määruse “Kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandede vastase võitluse tõhustamisest”, kus “peamise banditismivastase relvana” ei tõsteta esile mitte Punaarmee, vaid SARK-i enda hävituspataljone.²⁴⁵ Määruses tõdetakse, et hävituspataljone ei ole banditismivastases võitluses seni kasutatud piisavalt, nende juhtimisele ja struktuurile ei pöörata erilist tähelepanu, vabatahtlikke võitlejaid rakendatakse vaid riiklike kaupluste ja ettevõtete valvamisel. Passiivsust heideti ette ka valdade TK-dele ja parteiorganisatsioonidele, kes võitluses bandiitidega panustavad liialt SARK-i ja RJRK-i tegevusele, läbi viimata poliitilist selgitustööd ja nõukogude propagandat.

EK(b)P KK 26. detsembri määruses paluti Moskvast NSV Liidu K(b)P KK-lt luba Punaarmee ja hävituspataljonide teenistuse võrdsustamiseks ning 1000 palgalise ametikoha loomiseks hävituspataljonides.²⁴⁶ Sama määruse alusel moodustati veel 1945.a. detsembris Tallinnas hävituspataljonide keskstaap, koosseisus: EK(b)P KK sekretär N. Karotamm, Eesti NSV RKN esimees A. Veimer, LKNÜ KK sekretär A. Meri, siseasjade rahvakomissar A. Resev ja riikliku julgeoleku rahvakomissar B. Kumm.²⁴⁷ Paralleelselt loodi banditismivastase võitluse staabid ka maakondades ja valdades, ülesandeks hävituspataljonide töö igakülgne tõhustamine ja kontroll. Suurimaks erinevuseks Punaarmee üksuste ja hävituspataljonide vahel oli asjaolu, et viimaste liikmed olid vabatahtlikud nõukogude võimule ustavad kohalikud elanikud ning seega tõenäosus, et nende kui

²⁴³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 41-46.

²⁴⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 29, l. 248; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 214.

²⁴⁵ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 131-137.

²⁴⁶ EK(b)P KK 26. detsembri määruses polnud midagi originaalset. Tõendina, et tegevussuund näidati ette kõrgemalt poolt, on arhiivis ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 112-116 säilinud koopia Läti K(b)P KK määrusest “Kontrevolutsioonilise natsionalistliku põrandaaluse ja banditismivastase võitluse tõhustamisest” kuupäevaga 31. oktoober 1945.a. Koopial on märkus, mis nõuab paberite tagastamist kolme päeva jooksul. Millegipärast seda tehtud ei ole. EK(b)P KK 26. detsembri määrus kordab Läti K(b)P KK dokumenti sõna-sõnalt, ainsaks erinevuseks on 2000 palgalise ametikoha nõudmine Läti hävituspataljonidesse.

²⁴⁷ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 47, l. 20.

tuntud inimeste poolt pannakse kodukandis toime röövimisi ja tapmisi, mitmeid kordi väiksem. Pole võimatu, et just see erinevus oli üheks põhjuseks, miks 1945.a. lõpus otsustati hävituspataljonide osakaalu banditismivastases võitluses jõuliselt kasvatada Punaarmee arvelt.

Kohalike hävituspataljonide kogunemine tekitas maapiirkondades vähem segadust kui võõraste sõjaväelaste ilmumine. Kurioosel moel mõjus hävituspataljonide võitlejaile kommunistliku propaganda kõrval distsiplineerivalt hirm metsavendade kättemaksu ees.

Vaadeldes järgnevalt SARK-i 1945.a. 1. novembril koostatud banditismivastase võitluse tegevuskava, ei saa jätta märkimata, et 10. kaardiväe statsionaarsete garnisonide kõrval planeeriti liikuvate operatiivgruppide loomist. Gruppidesse pidid kuuluma SARK-i ja RJRK-i operatiivtöötajad ja sisevägede 260. ja 138. polgu sõdurid (grupis 40-50 inimest).²⁴⁸

	liikuvad operatiivgrupid	operatiiv-töötajad	ohvitserid	reakoosseis
Võrumaa	4	12	8	150
Tartumaa	6	18	12	240
Valgamaa	2	6	4	70
Pärnumaa	3	9	6	120

Operatiivgruppide juhtimise ja tegevuse eest määrati vastutavateks 4. septembri määrusega nr. 00106/0012 paika pandud isikud. Teisisõnu tähendas see Võrumaa, Tartumaa ja Pärnumaa operatiivgruppide senise praktika jätkumist ja operatsioonide pikenemist, mingeid märkimisväärseid ümberkorraldusi 1. novembril allkirjastatud tegevuskava enam kaasa ei toonud. Sisuline uuenduslikkus puudus ka “liikuvate operatiivgruppide” juures, juba esimestest ühisoperatsioonidest alates olid suured operatiivgrupid konspiratsiooni eesmärgil jagunenud maakondades väiksemateks 20-40-mehelisteks üksusteks.²⁴⁹

Operatiivgrupi ülemale allusid operatsiooni ajal alati nii SARK-i kui ka RJRK-i maakonnaosakonnad olenemata sellest, kumma rahvakomissariaadi töötajaga oli tegu. Huvitav asjaolu on, et seejuures säilis “ühendatud” operatiivgrupis kahe rahvakomissariaadi range eraldatus ning suur operatiivgrupp jagunes väiksemateks operatiivsalkadeks alati rahvakomissariaatide järgi.

²⁴⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 41-46.

²⁴⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 76.

7. augustist-25. novembrini Virumaal SARK-i operatiivtöötajate juhtimisel väldanud suuroperatsiooni ajal organiseeriti ühendatud operatiivgrupp 11 valla operatiivgrupiks, mis omakorda jagunesid selgelt kaheks: 1) SARK-i ja selle maakonnaosakonna operatiivgrupid (Paasvere, Roela, Tudulinna, Iisaku, Illuka, Haljala, Maidla); 2) RJRK-i maakonnaosakonna operatiivgrupid (Salla, Küti, Kohtla, Vohnja). Ülejäänud Virumaa valdades vastutas bandiitide likvideerimise eest 99. piirivalvesalk.²⁵⁰

Sarnasest jaotusprintsipiibist lähtudes moodustati 3 väiksemat operatiivgruppi (2 grupi ülemad SARK-ist, 1 grupi juht RJRK-ist) 1945.a novembris ka Valgamaal.²⁵¹ Täpsem informatsioon nende operatiivgruppide tegevuse kohta puudub, kuid ilmselt lõpetati nende eksistents koos kõigi ülejäänud ühendatud operatiivgruppide omaga veel 1945.a. novembris.

Julgeolekuorganite kartus vastupanuliikumise organiseerumisest, mis oli ajendatud V. Hendriksoni ja EVK tabamisest, sai 1945.a. viimastel kuudel veelgi kinnitust. Oktoobri keskel arreteeriti Valter Tamsalu, kes 1944.a. detsembrist alates oli Võrumaal koos kaaslastega toimetanud ja välja andnud 7 numbrit põrandaalust trükist “Vaba Eesti Tähistel”.²⁵² Väljaanne, mis tugines Rootsis ilmunud eestikeelsele trükisõnale ning toetas vastupanuliikumist ja Eesti vabanemist nõukogude okupatsioonist, levis ka väljaspool Võrumaad.

1945.a. novembris arreteeriti Rakvere Keskkooli õpilaste salajane vastupanuorganisatsioon “Raudne Käsi”, mille liikmed olid õhku lasknud Punaarmee monumendi. Poiste sõnul oli tegemist kättemaksuga Vabadussamba hävitamise eest 1941.a.²⁵³

1945.a. lõpu suurimaks saavutuseks peeti aga endise politseikonstaabli, Omakaitse liikme ja Saksa armee sõduri Ants Musta juhitud metsavendade salga tabamine Viljandimaal. Detsembris arreteeritud salgaliikmete arvele kirjutati koguni 16 terroriakti ning 10 riiklike ettevõtete ja kaupluste röövimist, samuti

²⁵⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 27, l. 44-68. Sarnane jaotus Harjumaa kohta vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 21, l. 19-20.

²⁵¹ Ilmselt jäigi Valgamaa operatiivgruppide moodustamine ainsaks realiseerunud osaks 1. novembril 1945.a. allkirjastatud banditismivastase võitluse projektist. Teisi muudatusi see ühendatud operatiivgruppide taktikasse ja banditismivastasesse võitlusesse üldiselt kaasa ei toonud. ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 95.

²⁵² ERAF, f. 130, n. 1, s. 10935. Lisatoimik. Vt. ka Kaup, E. Sõjavangilaagrite dokumendid ajalooallikana. // Ajaloolise tõe otsingul, lk. 25-37.

²⁵³ Vahar, E. Koolinoorte organisatsioonist Raudne Käsi. // Eesti koolinoored vabadusvõitluses, lk. 24-25.

nõukogudevastaste lendlehtede levitamine. Lisaks selgus uurimise käigus, et A. Musta juhitud metsavendadel oli õnnestunud luua kontakt V. Hendriksoni vastupanuorganisatsiooniga EVK. 1946.a. korraldati Viljandis näidisprotsess kohtumõistmiseks Ants Musta ja tema kaaslaste üle, kus seitsmele metsavennale mõisteti surmanuhtlus.²⁵⁴

1945.a. oktoobri lõpuks seisis BVVO arvel 46 tegutsevat metsavendade gruppi 437 liikmega, novembri viimastel päevadel 42 gruppi 358 liikmega. Alates septembrist vähenes järsult likvideeritud bandede arv, kukkudes detsembri lõpuks 1945.a. madalaimale tasemele.²⁵⁵ Samal ajal tõusis arvelolevate metsavendade salkade arv 1946.a. 1. jaanuariks 60, liikmeid loendati 444.²⁵⁶

BVVO andmeil likvideeriti Eesti NSV-s 1945.a. aastal 237 bandiitlikku ja mässulist gruppi 1426 liikmega, üksikbandiite ja relvastatud illegaale tabati 2058, bandiitide abistajaid ja varjajaid 450.²⁵⁷

Viimased SARK-i ja RJRK-i banditismivastased ühisoperatsioonid lõppesid 1945.a. novembris-detsembris. Metsavendluse täielik likvideerimine “uue meetodi” abil oli ebaõnnestunud, aasta lõpuks oli BVVO arvele võetud vastupanugruppide ja nende osaliste arv tõusnud kevadisele kõrgtasemele ning metsavendade salkade ja põrandaaluste organisatsioonide vaheline koostöö märgatavalt tihenened.

BVVO dokumentatsioonis on rahvakomissariaatide ühisoperatsioonide taktika läbikukkumise peamiste põhjustena esile tõstetud faktorid: siseagentuuri nõrkus, rahvakomissariaatide maakonnaosakondade madal töötase ja vilets komplekteeritus, punaarmeeelaste olematu distsipliin ja sellest tulenev kuritegevus ning poliitilise selgitustöö ja kommunistliku propaganda vähesus. Küll aga tuleb nendest “ametlikest põhjustest” olulisemaks lugeda ühisoperatsioonide üldist läbimõtlematust ja vähest planeeritust, millest tulenev segadus muutis läbimurde saavutamise banditismivastases võitluses juba ette lootusetuks ettevõtmiseks. Kuigi NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja ja esimeste operatiivgruppide juht Slepnev oli juba pärast esimeste suuroperatsioonide lõppemist 1945.a. kevadel

²⁵⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 254-257.

²⁵⁵ 1945.a. septembris likvideeriti 39, oktoobris 26, novembris 16 ja detsembris ainult 13 bandet. ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53.

²⁵⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 53.

²⁵⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 24; ERAF, f. 131, n. 1, s. 72, l. 5; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 126. Likvideeritud bandede ja nende liikmete statistika ning sellega seonduvate probleemidega tegeleb põhjalikumalt käesoleva töö V peatükk.

viidanud nende ebaotstarbekusele, jätkati valitud taktika viljelemist kogu järgneva aasta vältel.

Banditismivastase võitluse uue meetodi peamiseks trumbiks oli olnud RJRK-i kaasamine SARK-i BVVO kõrvale 1945.a. kevadel. Samas kujunes just vastastikuse koostöö puudumine erinevate ametkondade vahel ühisoperatsioonide suurimaks puuduseks. Nagu eelpool öeldud, olid operatiivgrupid ühendatud eelkõige nime poolest, jagunemine kümneteks väiksemateks operatiivsalkadeks toimus alati rahvakomissariaatide või teiste ametkondade järgi. Sellest tulenevalt operatiivinformatsiooni sisuliselt ei vahetatud, sageli tegutsesid operatiivsalgad ilma igasuguse kooskõlastuseta ja endiselt eri suundadel. SARK-i ja RJRK-i maakonnaosakondade kõrval olid operatsioonidesse kaasatud SARK-i siseväed, hävituspataljonid, “Smerš”, Punaarmee üksused, piirivalveväed ja miilits. Lisaks käimasolevatele suuroperatsioonidele viisid kõik ametkonnad paralleelselt läbi ka mitmeid väiksemaid haaranguid ja metsade kammimisi, mis olukorda veelgi segasemaks muutsid.²⁵⁸ BVVO statistika kohaselt toimus Eestis 1945.a. metsavendade tabamiseks kokku 737 välioperatsiooni. Suurim oli operatsioonide arv sügiskuudel: septembris 124, oktoobris 146 ja novembris 114.²⁵⁹

Asjaolu, et SARK-i töötajad olid arreteerinud piirivalve operatiivarvel ja agentuurvõrku kuulunud isikuid, sai viimaseks tõukejõuks, miks siseasjade rahvakomissar A. Resev, riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja P. Pastelnjak ja Balti ringkonna piirivalvevägede valitsuse ülem kindralmajor Bannõhh allkirjastasid 3. mail 1945.a. projekti, millega kavandati kooskõlastatud tegevus.²⁶⁰ Mingeid muutusi see siiski kaasa ei toonud ja segadused jätkusid. 1945.a. mais pidi siseasjade rahvakomissar A. Resev tunnistama, et puuduliku informatsiooni tõttu on Tapal arreteeritud neli RJRK-i agenti.²⁶¹ 1945.a. lõpus tuli omakorda RJRK-il tõdeda, et hävitusagentide kasutuselevõtmine pole end piisavalt õigustanud. Metsavendadeks maskeerunud agentidel ei õnnestunud vastupanuliikumisega sidet luua, küll aga taipas kiiresti kohalik elanikkond, kellega on tegu ja suunas valemetsavennad SARK-i hävituspataljonide löögi alla.²⁶²

²⁵⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 11, 20.

²⁵⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 12. (BVVO 1945.a. statistilised kuuaruanded NSVL SARK-i BVV Peavalitsusele)

²⁶⁰ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 60-61. Vt. ka Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 56-57.

²⁶¹ Samas.

²⁶² ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 86-119.

Vaatamata julgeoleku katsetele säilitada suuroperatsioonide konspiratiivsust, ei jäänud arvukate operatiivgruppide saabumine kohalikule elanikkonnale märkamata. Juba esimeste ühisoperatsioonide ajal põgeneti võõraste väeüksuste tulekul metsa ning hoiatati teisi võimalike haarangute ja vahistamiste eest.²⁶³ Nagu eelpool kirjeldatud, ei suutnud mitmed operatiivgruppid oma tegevusaja jooksul tabada ainsatki metsavendade gruppi.

Koordineerimatusest ja koostöö puudumisest tulenev segadus ilmnis eriti selgelt banditismivastast võitlust puudutava aruandluse juures. Ettekanded, mis maakondadest laekusid, kajastasid sageli operatiivsalkade tööd vaid üheainsa rahvakomissariaadi liinis, kuigi SARK-ilt ja RJRK-ilt nõuti ühiseid ja kogu maakonda hõlmavaid tulemusi.²⁶⁴ Ilmekas on siinkohal järgmine näide: väidetavalt likvideeris RJRK-i juhitud operatiivgrupp Viljandimaal ajavahemikus 13. mai-30. juuni 1945.a. 13 metsavendade gruppi 58 liikmega.²⁶⁵ Samas võib SARK-i Viljandimaa Osakonna ülema aruandest lugeda, et 1. aprillist-1. juulini 1945.a. on osakonna poolt tabatud 4 metsavendade gruppi 16 liikmega.²⁶⁶ 1945.a. augustis BVVO ülema V. Glušanini allkirjastatud banditismivastase võitluse tulemusi kajastavas koondtabelis on Viljandimaal II kvartalis likvideeritud metsavennasalkade arvuks märgitud 9, liikmete arvuna 66.²⁶⁷ Arvandmete selline esitamine loob enesestmõistetavalt mitmeid tõlgendusversioone ning erinevate matemaatiliste tehete abil võib saada üksteisest suuresti lahknevaid tulemusi. Ühisoperatsioonides osalevate ametkondade ja struktuuriüksuste rohkus muutis aruandluse korra keerukaks ja mitmetasandiliseks, kahandades sellega oluliselt laekuvate ettekannete kvaliteeti. 25. septembril 1945.a. kinnitati operatiivgruppide uued aruandlusvormid, kus taas rõhutati, et operatiivgrupi ülem peab teatisesse lisaks operatiivgrupi enda töötulemustele koondama ka rahvakomissariatide maakonnaosakondade näitajad. Kalendrikuu 5., 15. ja 25. kuupäevaks oli BVVO

²⁶³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 25, l. 76. Jaan Roos kirjeldab oma mälestustes 1945.a. mais Viljandimaal Pajusis tegutsenud karistussalka, kuhu tema hinnangul kuulus ligi 200 meest. Karistussalk vangistas kohalikke elanikke, süüdistades neid kuulumises Omakaitssesse. Veel augustiski arreteeriti Pajusi kandis arvukalt inimesi. Roos, J. Läbi punase öö. Kd. I, lk. 159. Arhiivimaterjalidest selgub, et 1945.a. maist augustini tegutses Viljandimaal P. Pastelnjaki juhitud SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgrupp.

²⁶⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 210-216.

²⁶⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 31, l. 19.

²⁶⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 35, l. 1-6.

²⁶⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 33, l. 12.

kohustatud koostama aruanded ühisoperatsioonide käigust NSVL SARK-ile ja RJRK-ile.²⁶⁸

1945.a. detsembris oli BVVO arvestus- ja informatsioonijaoskonna ülem vanemleitnant Nikitin sunnitud möönma, et “BVVO pole enam võimeline keskusele tegelikust olukorrast pilti andma”.²⁶⁹ SARK-i maakonnaosakondadest saabuvad ettekanded olid valdavas osas koostatud puudulikult ja vigaselt, tõsiseks probleemiks oli kujunenud aruannete hilinemine või täielik puudumine. SARK-i Pärnumaa Osakonnalt oli 1945.a. novembri kohta laekunud vaid üks 10-päeva aruanne ja mõned teated banditismiilmingutest. Järvamaa Jaoskond ei olnud novembris esitanud ainsatki kirjalikku aruannet, üksikuid statistilisi andmeid oli teatatud telefoni teel. Võrumaa Osakonna ettekanded olid aga ebaregulaarsed olnud juba viimase kolme kuu jooksul. BVVO järelepärimistele vastati pika viivitusega ning sageli korrati üle juba ammu teadaolevaid fakte.²⁷⁰ Aruandluse fragmentaarsuse ja hoolimatult täidetud dokumentide kõrval valmistas BVVO keskparaadile suurt peavalu arvepidamise nõrk tase paljudes maakonnaosakondades. SARK-i Järvamaa Jaoskonna operatiivarvel seisis juba läbi mitme kuu 8 bandiitlikku rühmitust 100 liikmega, mis kahtlemata viitas asjaolule, et nendega ei tegeleta. Valgamaal oli arvele võetud vaid 6 Omakaitse endist liiget, Tartumaal 30 inimest kui nõukogudevastast elementi. Viljandimaa ja Pärnumaa arvepidamise kohta puudusid BVVO arvestus- ja informatsioonijaoskonna töötajatel 1945.a. lõpul andmed sootuks.²⁷¹

Sarnane olukord valitses ka legaliseeritud metsavendade ja Punaarmee desertöörade kohta käiva statistika osas, mis omakorda andis tunnistust igasuguse agentuuritöö puudumisest nimetatud kontingendiga. Markantseim näide on, et SARK-i Tartumaa Linnaosakonnas ei olnud 1945.a. detsembri seisuga arvele võetud või tagaotsitavaks kuulutatud ainsatki Punaarmee jooksikut. SARK-i 1. eriosakonna andmeil pidi neid maakonnas olema aga 430.²⁷² 1945.a. lõpuks oli kujunenud tavaliseks olukord, kus paljud metsavendade salgad, mis dokumentide järgi olid eelnevatel kuudel juba likvideeritud, ilmusid uuesti välja. Nende olemasolust või püsimajäämisest saadi teada ainult nn. uute banditismiilmingute

²⁶⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 21, l. 143-148.

²⁶⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 11, l. 247-250.

²⁷⁰ Samas.

²⁷¹ Samas.

²⁷² Samas.

kaudu, agentuurtöö alusel arvelevõtmist sisuliselt ei esinenud. Aasta lõpus moodustasid BVVO agentuuri ülekaaluka osa endiselt informaatoreid (648), residentide (7) ja agentide (67) arv ei olnud märkimisväärselt suurenenud.²⁷³

Ühendatud operatiivgruppide taktika läbikukkumine tõi kaasa muutused Eesti NSV SARK-i BVVO juhtkonnas. 1. novembril 1945.a. vahetas BVVO ülema V. Glušanini tema ametikohal välja major Grigori Živaga, kes varem oli töötanud NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse 2. osakonna ülema asetäitjana.²⁷⁴ Viimased 1945.a. oktoobri lõpus BVVO liinis koostatud plaanid suuroperatsioonide jätkamiseks ja reformimiseks jäid täide viimata, algas üleminek väegrupptide kasutamise meetodilt “sügavamale luurealasele tööle”.²⁷⁵

²⁷³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 14, l. 4.

²⁷⁴ G. Živaga oli rahvuselt ukrainlane, sündinud 1913.a. Julgeolekuorganites töötas alates 1934.a., lõpetas Leningradis NSVL RJRK-i Kõrgkooli 1941.a. ERAF, f. 1, n. 6, s. 5746.

²⁷⁵ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 12. ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 22, l. 187-191 leidub ENSV SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivstaabi operatiivteadanne nr. 1, mis annab ülevaate banditismivastasest võitlusest kogu Eesti territooriumi ulatuses ning mille on allkirjastanud 7. novembril 1945.a. staabi ülem riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja P. Pastelnjak.

III PEATÜKK

MEETMED EESTI VASTUPANULIIKUMISE LIKVIDEERIMISEKS

1946. AASTAL

1. Abinõud Eesti NSV SM-i maakonnaosakondade töö parandamiseks

G. Živaga, kes 1945.a. novembris vahetas Eesti NSV SARK-i BVVO ülema kohal välja V. Glušanini, esimeseks lubaduseks ja eesmärgiks oli üleminek “sügavamale luurealasele tööle”. Tegelikult ei olnud rahvakomissariaatide ühisoperatsioonidele alternatiivi leidmine siiski nõnda lihtne. G. Živaga poolt vormistatud osakonna 1946.a. tööplaanis on suurima uuendusena nimetatud valdade banditismivastase võitluse operatiivvolinike ametikohtade loomist.²⁷⁶ Kava järgi tuli värvata 100 inimest, eesmärgiga parandada eelkõige rahvakomissariaadi maakonnaosakondade tööd, mille vilets tase oli SARK-i peamise puudusena esile tõstetud juba 1944.a. sügisel. Sobiva kaadri leidmine uutesse ametitesse ei olnud aga kerge ülesanne. Valdavas osas nimetati operatiivvolinikena ametisse hävituspataljonide võitlejaid ja miilitsatöötajad, kel puudus igasugune banditismivastase võitluse alane teoreetiline ja sageli ka praktiline kogemus. Arhiivimaterjalide hulgas leidub G. Živaga poolt 1945.a. novembris ehk vahetult pärast BVVO ülema ametisse asumist allkirjastatud ja A. Resevi poolt kinnitatud tunniplaani valdade banditismivastase võitluse operatiivvolinike ettevalmistuse läbiviimiseks. Kokku 10 päeva kestev ja 98 tunnist (48 tundi loenguid ja 50 tundi praktikat) koosnev õppekogunemine pidi tulevastele operatiivvolinikele esmalt andma ülevaate SARK-i ülesannetest ja kohustustest ning agentuuri, uurimistööst, läbiotsimiste, ülekuulamiste ja dokumentide vormistamise põhitõdedest. Tunniplaani teise osa moodustasid praktilised laskeharjutused.²⁷⁷

BVVO 1946.a. töökavas on lisaks valdade operatiivvolinike ametkohtade loomisele mainitud ka BVVO enda ja selle maakonnajaoskondade koosseisu suurendamist.²⁷⁸ Kahtluseta võib väita, et osakonna töötajate arv 1946.a. suurenemine, kuid täpsed andmed kaadrimuudatuste kohta kahjuks puuduvad. Samuti pole selge,

²⁷⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 12.

²⁷⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 19, l. 98-101.

²⁷⁸ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 53, l. 12.

kas 100 valla operatiivvoliniku värbamine õnnestus või tuli tegelikkuses leppida vähemaga.

Seega panustati 1946.a. alguses Eesti relvastatud vastupanuliikumise mahasurumisel selgelt SARK-i struktuuridele ning nende hulgas eelkõige BVVO ja hävituspataljonide tegevusele.

Operatiivtöö taktikamuutuste kontekstis ei saa jätta märkimata juba 1945.a. detsembris kõigile SARK-i maakonnaosakondadele pandud kohustust koostada uued nõukogudevastase elemendi nimekirjad. Selle korralduse aluseks oli SARK-i ja RJRK-i direktiiv nr. 193/118 29. oktoobrist 1945. aastast, mis määras Saksa armees, Omakaitstes ja politseis teeninud meeste saatmise sunnitööle SARK-i objektidele Vorkutas, Norilskis ka Permi oblastis. Lootes nõnda lõplikult hävitada metsavendluse baasi, kandsid SARK-i maakonnaosakonnad väljasaatmisele kuuluva kontingendi nimekirjadesse tuhandeid inimesi.²⁷⁹ Millises ulatuses nimekirjad arestide näol realiseeriti, jääb arhiivimaterjali katkendlikkuse tõttu ebaselgeks, tõenäoliselt kaotas korraldus oma esialgse tähenduse 1946.a. suvel koos suurte legalisatsioonikampaaniate algusega.

Eesti NSV SARK-i BVVO 1946.a. I kvartali aruanded kirjeldavad aasta algust kui “kodanlik-natsionalistliku ja kulakliku tegevuse hoogustumise” aega. Vastupanuaktsioonide uue märgatava kasvu töid endaga kaasa NSVL Ülemnõukogu valimised. Üle Eesti levisid arvukalt lendlehed, mis kutsusid üles inimesi valimistest kõrvale hoidma, metsa minema ning valmistuma sarnaselt 1941.a. otsustavaks lahinguks kommunismiga. Sagenesid metsavendade rünnakud nõukogude ametiasutuste ja punavõimu esindajate vastu. 1946.a. algupoole aruanded kirjeldavad mitmeid “nõukogudevastase põrandaaluse juhtide püüdeid liita bandiitlikke grupe ja illegaale ühiseks organiseeritud bandiitlik-terroristlikuks tegevuseks”.²⁸⁰ Esimeste ühinemistendentsi ilmestavate näidetena on ettekannetes nimetatud juba BVVO 1945.a. dokumentidest tuttavad V. Hendriksoni asutatud EVK ja A. Musta metsavennasalga tegevus ning V. Tamsalu salajase ajalehe “Vaba Eesti Tähistel” ilmumine.

1946.a. kevadel õnnestus BVVO töötajatel Pärnumaal teha lõpp Karl Kase juhitud metsavendade salga tegevusele. Tabamisoperatsioonide käigus tapeti 20 salgaliiget, 27 arreteeriti. Endise Saksa armee kapteni K. Kase ja tema kaaslaste

²⁷⁹ Varju, P. Eesti rahva, lk. 16.

²⁸⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 1; l. 22-37.

arvele oli julgeolek alates 1945.a. kandnud koguni 23 terroriakti, sealhulgas Mõisaküla TK esimehe Avarsoo tapmise. Lisaks mõrvadele ja kümnetele kooperatiivikaupluste röövimistele süüdistati salka kavatsuses õhkida Mõisaküla kandis raudtee ning atentaadi kavatsemises Eesti NSV Ülemnõukogu esimehele J. Varesele. Uurimise käigus selgus, et K. Kase metsavendade salga rahvusliku meelsuse kujundamisel oli suur osa Tartu Ülikooli haridusega Viktor Adamtaul²⁸¹, kel oli õnnestunud luua kontakt Eesti eksilvalitsusega Rootsis ning julgeoleku andmeil ka Inglise luurega. Metsas organiseeris ta ajalehe “Eestlane”²⁸² väljaandmist, kus kutsus rahvast üles julgelt nõukogude võimule vastu hakkama ning ühinema metsavendade liikumisega.

Eesti NSV SM-i andmeil koondusid 1946.a. kevadel Virumaal Aleksander Raua juhtimise alla kuus metsavendade salka kokku ligi 60 liikmega. Üksus hüüdnimega “Lendav Surm” tegutses Tudulinna, Iisaku, Maidla, Mäetaguse ja Reola valdades kuni 1947.a. veebruarini. Saksa armees ja Omakaitstes teeninud meeste rahvuslikust meelsusest andsid tunnistust sinimustvalged sidemed välivormide käistel.

1945.a. lõpus koondusid Võrumaa ja Tartumaa piiril ühiseks tegevuseks endiste Omakaitse liikmete Richard Kaldmaa, Julius Kasper ja Mihkel Lutti metsavendade salgad, moodustades nõnda 36 mehelise formeeringu. Vastupanuüksus tegutses 1946.a. sügiseni, arreteeritud metsavendade juhid mõisteti surma.²⁸³

1946.a. kevade suurima lahingu julgeolekuga pidas 1. aprillil 1946.a. Aavo Pruusi juhitud metsavendade salk Võrumaal Sõmerpalu vallas Määritsa talus. Ligi kaheksa tundi kestnud piiramise lõpuks läks 120 mehelisel SM-i üksusel ja 15 hävituspataljoni võitlejal korda talu süüdata. Kaks metsavenda olid juba varem tapetud tulevahetuse käigus, kaheksa salgaliiget valisid tulesurma, jätkates oma võitlust viimase võimaluseni. Alistumise asemel heisati taluhoonest sinimustvalge

²⁸¹ V. Adamtau (sünd. 1920, Krasnodar) õppis aastatel 1938-1940 ja 1942-1944 Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas ja majandusteaduskonnas. 1944.a. mobiliseeriti ta Saksa armeesse. Pärast Eesti vallutamist Punaarmee poolt alustas V. Adamtau enese varjamist, edastades raadiojaamaga andmeid Rootsi. Spordiinstruktorist ja tantsuõpetajast isa Jakob (1893-1973) arreteeriti 1945.a. juunis. Julgeolek mõrvas V. Adamtau 1947. aastal. Ema Jelenale (1881-1959) määrati 8 aastat vabaduskaotust.

²⁸² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 46, l. 127 on V. Adamtau ajalehe nimeks Metsavendade Teataja. Julgeoleku andmeil sai V. Adamtau materjale lehe väljaandmiseks otse Rootsist ja Inglismaalt, sinna läkitas ta ka aruandeid metsavendade tegevusest ja valitsevast olukorrast okupeeritud Eestis.

²⁸³ Samas, l. 247-264.

lipp.²⁸⁴ Põhjuseks, miks korraldati A. Pruusi salga likvideerimiseks SM-i suuroperatsioon, oli 25-mehelise metsavendade üksuse rünnak Sõmerpalu valla TK-le 13. märtsil 1946.a., mille käigus tapeti 13 Osula ja Sulbi küla “nõukogude aktivisti” ja nende pereliiget. 13. märtsi veristele sündmustele Võrumaal reageeris Eesti NSV SM 24. märtsil määrusega nr. 0058, millega anti SM-i maakondlike allorganisatsioonide ülematele mitmed lisaülesanded. Käskkirja aluseks oli EK(b)P KK samasisuline otsus.²⁸⁵

Määrusega nr. 0058 suunati SM-i maakonnaosakondesse täienduseks 31 SM-i kooli lõpetanud juhtivat operatiivtöötajat (sealhulgas Võrumaale 9, Tartumaale 8, Virumaale 8 kui enim metsavendlusest haaratud maakondadesse). Lisaks määras käskkiri SM-i maakonnaosakondade koosseisude täiendamise 234 SM-i kooli lõpetanud operatiiv- ja miilitsatöötaja võrra ning 36 uue operatiivjaoskonna (kokku 90 inimest) loomise maakondadesse.

15. märtsist-15. aprillini 1946.a. teostas SM 72 operatsiooni (peamiselt Võrumaal, Tartumaal ja Virumaal), mille tulemusena likvideeriti 25 metsavendade salka ehk “bandiitlikku, terroristlikku, röövlikku ja illegaalset gruppi”.²⁸⁶ 1946.a. märtsi viimastel päevadel hävitas julgeolek Saksa armee kogemusega Heino Leesmenti metsavendade rühma Pärnumaal. Lahingus langes 11 metsavenda. Uurimise käigus tuvastas julgeolek H. Leesmenti sidemed K. Kase ja Elmar Sinijärve metsavendade salkadega, mis taaskord kinnitas vastupanuliikumise katseid ühendada jõud võitluses nõukogude võimuga.

Lisaks SM-i maakonnaosakondade koosseisude suurendamisele ja välioperatsioonide läbiviimisele nõudis määrus nr. 0058 konkreetsete süüdlaste väljaselgitamist, kelle tõttu banditismivastane võitlus on takerdunud. Viidates 13. märtsi sündmustele Sõmerpalu vallas, võeti oma ametikohtadelt maha SM-i Võrumaa Osakonna ülem kapten Osila ja tema asetäitja miilitsa alal kapten Rosin. SM-i Tartu Linnaosakonna BVV jaoskonna ülem kapten Masõtševile määrati 15-päevane arest ja pärast karistuse kandmist komandeeriti Eestist välja. Ametikoha kaotas ka SM-i Viljandimaa Osakonna BVV jaoskonna ülem kapten Kostkov ning

²⁸⁴ A. Pruusi ja Määritsa talu lahingu kohta vt. Laasi, E. Lahing rahuajal, lk. 1-2.

²⁸⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 31-36.

²⁸⁶ Samas, l. 31.

Tartumaal anti pärast läbikukkunud operatsiooni Mäksa vallas üks sisevägede komandör ja kaks sõdurit Sõjatribunali alla.²⁸⁷

BVVO andmeil likvideeriti 1946.a. I kvartalis 72 bandiitliku gruppi ja nõukogudevastast organisatsiooni.²⁸⁸ 1946.a. uus aruandluskord nõudis aga hävitatud vastupanugruppide täpsemat klassifitseerimist, mistõttu arhiivimaterjali hulgast võib leida aruandeid, kus osakonna töötulemused täpsemalt lahti kirjutatakse. Nendest selgub, et 72 likvideeritud grupist 50 olid “bandiitlik-mässulised ja terroristlikud grupid” ning 22 “bandiitlik-röövellikud grupid”.²⁸⁹ Süvenedes likvideeritud salkade üksikasjalikumalt lahtikirjutatud nimekirja, äratub tähelepanu asjaolu, et siin ei nimetata ainsatki vastupanuühendust organisatsiooniks, vaid tarvitatakse hoopis mõisteid “bandiitlik-mässuline terroristlik grupp” või lihtsalt “nõukogudevastane (noorte)grupp”.²⁹⁰ Nõnda nimetatakse ja klassifitseeritakse julgeoleku erinevates dokumentides näiteks K. Kase metsavendade salka vägagi erinevalt: relvastatud bande, relvastatud grupp, bandiitlik-mässuline terroristlik grupp ja isegi bandiitlik-terroristlik organisatsioon. Segadus terminoloogias oli 1946.a. alguses valdav, ainsaks oluliseks uuenduseks oli arvelolevate ja likvideeritud gruppide jaotamine nõukogudevastase põrandaalusega seotud ühendusteks ja harilikeks röövbandedeks.

1946.a. 1. jaanuari seisuga oli SARK-is arvele võetud 60 metsavendade salka. Aasta esimese kolme kuuga selgitati välja 71 uut vastupanugruppi ning likvideeriti 72. 1. aprilliks jäi julgeoleku registrisse 59 gruppi 374 liikmega.²⁹¹

1946.a. I kvartali aruandes tõdeb Eesti NSV SM-i BVVO ülema asetäitja O. Avik, et osakond on küll ära teinud märkimisväärne töö – likvideerinud arvukalt bandesid ja nõukogudevastase põrandaaluse esindajaid, kõrvaldanud hulgaliselt lendlehti ning hävitanud illegaalseid trükikodasid, kuid oodatud murrangut 1946.a. I kvartal endaga siiski kaasa toonud ei ole.²⁹² Jõudude vahekord püsis muutumatuna ning metsades jätkasid tegevust aktiivsed vastupanugrupid, mille tekkeaeg jäi

²⁸⁷ Samas, l. 36.

²⁸⁸ Samas, l. 49.

²⁸⁹ Samas, l. 58; l. 187.

²⁹⁰ 1946.a. I kvartalis likvideeritud 72 grupi hulgast 5-l (tegelikult 7-l, kui arvestada organisatsioonideks ka K. Kase vastupanurühmitus ja selle allgrupp V. Adamtau juhtimisel, nagu seda mõningates julgeoleku dokumentides on tehtud, ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 22-37) olid olemas üksikud organisatsiooni tunnused, nagu põhikiri, staap, lendlehtede levitamine vms.

²⁹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 71.

²⁹² Samas, l. 69-70.

1944.a. lõppu või 1945.a. algusesse. Oma aruandes rõhutab O. Avik, et banditismivastasesse võitlusesse tuleb kaasata kõik SM-i ja RJM-i jõud.

Peamiste puudustena tõstab O. Avik esile taas just ministeeriumide maakonnaosakondade nõrkuse. Viimaste tegevuses puudub igasugune planeeritus, puuduvad kogu maakonda hõlmavad operatiivkavad, mis võimaldaksid anda bandiitidele tõhusamaid lööke. Endiselt on valdavaks tegevusetus, vilets agentuurtöö, kontrolli puudumine ja nõrk distsipliin. Arreteeritud ja nende toimikuid töödeldakse vaid pinnapealselt, uurimistöös pingutusi ei tehta, mistõttu ei suudeta välja selgitada ka uusi bandesid ja illegaalseid grupeeringuid. Välioperatsioonide läbiviimisele ei eelne organiseerimist ega täpsete kavade koostamist, mille tulemuseks on omakorda väike arreteeritute hulk ning sagedased põgenemised. Hävituspataljonid on banditismivastasesse võitlusesse kaasatud nõrgalt, konkreetseid ülesandeid ja eraldiseisvaid operatsioone bandede tabamiseks neile ei usaldata, tegutsetakse vaid koos sisevägede üksustega. Võitluses puudub nõudlikkus ja otsustavus.

Kõik selles pikas nimekirjas esitatud vead ja puudused olid mitmel korral leidnud äramärkimist juba 1945.a., kuid selgeid abinõusid või pööret paremusele ei olnud järgnenud. Ka sel korral jäi kõlama vaid O. Aviku juhis järgida tulevikus täpselt EK(b)P ja SM-i määrust nr. 0058.

Kummalisel kombel ei leidu BVVO 1946.a. I kvartali aruandes kaebusi maakonnaosakondade ettekannete ja informatsiooni halva laekumise kohta, mis julgeolekule juba alates 1944.a. lõpust hulgaliselt peavalu valmistas. Lihtsaim võimalik oletus, et 1946.a. kevadeks oli olukord aruandluse kvaliteedi osas tunduvalt paranenud, ei osutu arhiivimaterjalidega tutvudes siiski tõeseks. Vägagi ilmeka pildi julgeolekustruktuuride aruandluskorras valitsenud segadusest annab NSVL SM-i BVV Peavalitsuse ülema A. Leontjevi kiri, kus lisaks etteheidetele on toodud näited, millised “märkimisväärsed lahknemised” esinevad Eesti NSV SM-i BVVO ettekannetes Moskvasse.²⁹³

²⁹³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 40, l. 41.

1946.a. mai	igapäevased aruanded	5 päeva aruanded	kuuaruanded
tapetud bandiite	30	30	32
arreteeritud bandiite	51	69	96
end üles andnud	1	5	25
banditismiilmingud	9	34	55
neist terroriakte	3	16	21
banditismiilmingute käigus tapetud	3	23	34

Arvandmete lahkumise ja ebatäpsuse kõrval, mis oli tingitud peamiselt aruannete hilinemisest või puudumisest, olid probleemiks ka banditismiilmingute klassifitseerimisvead, mis lasid statistikas terroriakti paista relvastatud röövina või ilmset kriminaalkuritegu banditismiilminguna. Kahtlemata oligi NSVL SM-i BVV Peavalitsuse silmis just informatsiooni vilets laekumine vabariikidest üks olulisemaid puudujääke kohalike julgeolekuorganite töös, sest katkendlike ja üksteistele vasträäkivate statistiliste näitajate sidumine koondaruanneteks kujunes Moskvast oodatust keerukamaks. 1945.a lõpus Balti riikide, Ukraina ja Valgevene jaoks väljatöötatud ühtse aruandluskorra kasutegur oli osutunud oodatust madalamaks.

Võrreldes 1945.a. lõpu andmetega ei olnud paranenud ka Eesti NSV SM-i BVVO agentuur. 1. märtsi 1946.a. seisuga oli osakonnas arvel 11 marsruutagenti, 32 siseagenti ja 673 informatorit.²⁹⁴ Informatorite nimekiri oli pikenenud vaid mõnekümne isiku võrra, agentide arv aga aasta kahe esimese kuu jooksul koguni 31 võrra kahanenud.

Olukorras, kus kogu Nõukogude Eesti banditismivastane võitlus näis koos seisvat vaid puudustest ja negatiivsetest tahkudest, valmis Eesti NSV SM-i ja selle BVVO järjekordne põhjalik plaan vastupanuliikumise kiiremaks mahasurumiseks ehk “koodanliku-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede vastase võitluse tõhustamiseks ENSV territooriumil”.²⁹⁵ 24. mai 1946.a. kuupäeva kandva dokumendi esmaseks ajendiks oligi maakonnaosakondade agentuur-operatiivsete- ja uurimismaterjalide “äärmiselt käestlastud olek, mis kuidagi ei peegelda tegelikku olukorda”. Eelkõige kohustas SM-i ja BVVO plaan oma maakonnaosakondi kriitiliselt üle vaatama kogu dokumentatsiooni ning vajadusel sisse viima järgmisi muudatusi:

²⁹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 45, l. 1-12.

²⁹⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 2-9.

Agentuur

- 1) parandada suhtlust informaatrite ja agentidega. Koostada spetsiaalsed graafikud, kus on täpselt kirjas ajad, millal informaatrid ja agendid kohtuvad operatiivtöötajatega;
- 2) eemaldada informaatrite ja agentide nimekirjast isikud, kes edastavad väärinformatsiooni, ei ilmu kokkusaamistele operatiivtöötajatega, on tööks sobimatud jne. Vajadusel võtta need isikud vastutusele;
- 3) igas külanõukogus, külas ja asulas peab olema värvatud 2-3 salajast informaatrit, kõrgendatud tähelepanu tuleb pöörata piirkondadele, mis on banditismist enim haaratud. Koostada spetsiaalsed värbamisplaanid ning kinnitada need Eesti NSV SM-i BVVO-s;
- 4) iga 2-3 valla kohta peab olema värvatud vähemalt 1 resident, kes tuleb "siduda" ka teiste kohalike informaatritega;
- 5) Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas arvele võtta kõik seal seni mitte arvel olevad informaatrid ja agendid. Kõigi informaatrite ja agentide kohta koostada toimik;
- 6) igas maakonnas peab olema vähemalt 1 konspiratiivkorter agentuuriga kohtumiseks ning 2-3 korterit teadete jätmiseks;
- 7) agentuurvõrgu kohta peavad Eesti NSV SM-i BVVO-sse laekuma pidevad aruanded;

Bandiitlike gruppide arvelevõtmine

- 8) kõigi juba arvelolevate bandede kohta koostada agentuurtoimikud, kinnitada need kindlatele operatiivtöötajatele ning registreerida need Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 9) kõik teadaolevad banded, mida aga seni pole arvele võetud, arvele võtta, kinnitada need kindlatele operatiivtöötajatele ning registreerida Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 10) arvele võtta kõik üksikbandiidid ja -terroristid, avada nende kohta formularitoimikud ning registreerida Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 11) luua töövõimeline ja väärtuslik agentuurvõrk, kuhu oleks kaasatud ka legaliseeritud bandiidid, bandiitide sugulased ja abistajad;

Illeaalide ja legaliseeritute arvelevõtmine

- 12) kõik illeaalid arvele võtta ning selgitada välja nende enesevarjamise põhjused. Olulisemate illeaalide kohta avada toimikud ning registreerida Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 13) kõik legaliseeritud bandiidid ja illeaalid eranditult arvele võtta ning registreerida Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 14) legaliseeritavatelt isikutelt tuleb hankida informatsiooni veel tegutsevate bandede ja bandiitide, nende tegevuse, peidetud relvastuse jne. kohta. Kontrollida, kas legaliseeritavad ei ole enese varjamise ajal sooritanud kuritegusid;

Repatriandid

- 15) arvele võtta kõik 1945.-1946.a. saabunud repatriandid;
- 16) repatriantide hulgast välja valida sobivad isikud agenduurvõrgu laiendamiseks;
- 17) kompromiteeriva informatsiooni olemasolul tuleb repatrianti kohta avada toimik;
- 18) repatriantidega tegeleb Eesti NSV SM-i BVVO 7. jaoskond;

Arvelevõtmisele kuuluv element

- 19) endised politsei- ja vanglatöötajad;
- 20) Omakaitse jt. kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide liikmed;
- 21) Saksa armees, SS-i politsei- ja piirikaitsepataljonides teeninud, neisse mobiliseeritud või vabatahtlikult astunud;
- 22) kodanliku Eesti armee, Saksa armee ja teiste fašistlike formeeringute ohvitserid;
- 23) vaenlase abilised ja käsilased;

Hävituspataljonid

- 24) hävituspataljonide isikkoosseisud üle kontrollida, kahtlased välja heita ning vajadusel vastutusele võtta;
- 25) hävituspataljonid uuesti korralikult komplekteerida;
- 26) hävituspataljonidega tegeleb Eesti NSV SM-i BVVO 4. jaoskond;

Juurdlus

- 27) kogu banditismivastast võitlust puudutav informatsioon kinnistada toimikutesse, mis on registreeritud Eesti NSV SM-i 1. eriosakonnas;
- 28) aruandlus muuta täpseks, kõik banditismiilmingud registreerida ning tegutsevad bandiitlikud grupid ja organisatsioonid ning nende liikmete arv märkida spetsiaalsetele kaartidele;
- 29) arvestuse ja informatsiooniga tegeleb Eesti NSV SM-i BVVO 3. jaoskond.

Ülal esitatud SM-i ja BVVO plaani täitmise kontrollimiseks määrati 13. augustile 1946.a. SM-i maakonnaosakondade ja BVV jaoskondade ülemate operatiivnõupidamine, kuhu oli kohustuslik ilmuda koos banditismivastase võitluse aruannetega 1946.a. I poole kohta.

Juba 1946.a. juuni esimestel päevadel saadeti maakondadesse laiali SM-i koostatud uued ankeedid, mille järjekindel täitmine pidi tulevikus andma parema ülevaate nii arreteeritustest, legaliseeritustest kui ka end seni varjavatest illegaalidest. Eesti NSV siseministri asetäitja V. Kisseljovi sõnadele vastavalt olid varasemad maakonnaosakondades käibelolevad ankeedid täiesti kasutud, sisaldades vaid formaalseid vastuseid ning sisutühje fraase, nagu “oli Omakaitstes” jne. Iga arvelevõetava või juba arveloleva isiku kohta tuli nüüd täpselt välja selgitada järgmised üksikasjad:²⁹⁶

- 1) tegevus enne 1940.a., kuuluvus organisatsioonidesse;
- 2) tegevus sõja puhkedes, kas astus välja nõukogude korra vastu;
- 3) tegevus Saksa okupatsiooni ajal, kuuluvus organisatsioonidesse;
- 4) tegevus pärast 1944.a. sügist, miks alustas metsas enese varjamist;
- 5) varaline olukord 1. jaanuari 1945.a. seisuga, sotsiaalne kuuluvus.

Uus anketeerimise kord pidi looma “hea baasi analüüsiks” ning kogutud andmed omakorda lihtsustama tšekistlikku operatiivtööd. Täidetud ankeedid kuulusid süstematiseerimisele valdade kaupa ning säilitamisele BVVO maakondlikes jaoskondades.²⁹⁷

²⁹⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 9-10.

²⁹⁷ Samas.

SM-i maakonnaosakonnad kohustusid juba 25. juuniks 1946.a. esitama BVVO-le nõuetekohased nimekirjad ja ankeedid kõigi väljaselgitatud illegaalide kohta koos täpsustustega, kus ja millistel asjaoludel isik end võimude eest peidab.²⁹⁸ Kahtlemata ei olnud selliste andmete hankimine metsades varju otsivate inimeste kohta lihtne ülesanne ning sageli osutus see võimatukski. Mitmete SM-i maakonnaosakondade dokumendid hilinesid või olid saabudes ikkagi puudulikult vormistatud. Raskustele vaatamata valmisid BVVO-s kogutud informatsiooni põhjal kiiresti koondaruanded, mis väitsid, et 1. juuli 1946.a. seisuga on Eestis 2089 illegaali, kes maakondade kaupa jagunevad järgnevalt:²⁹⁹

Valgamaa	Võrumaa	Viljandimaa	Virumaa	Lääne-maa	Pärnumaa	Saaremaa	Tartumaa	Harjumaa	Järva-maa
43	339	212	326	172	277	77	310	240	93

1. juuni 1946.a. seisuga oli BVVO-s arvel 61 metsavendade gruppi 375 liikmega. Seega moodustasid julgeoleku statistika järgi üle ¾ end nõukogude võimu eest varjavatest inimestest isikud, kes ei omanud otsest sidet relvastatud vastupanuga. Nende peamiseks motiiviks märgiti arreteeritute tunnistuste põhjal kartus uute repressioonide ja vastutuselevõtmise ees, sageli võis illegaalse seisundi tagamaaks olla ka mingi varasem koostöö Saksa okupatsioonivõimudega. Illegaalide teise osa moodustavad metsavennad olid erinevalt enesevarjajatest nõukogude võimu vastu vaenulikult meelestatud ning lootsid poliitilise olukorra muutumisele ja Eesti Vabariigi taastamisele lähitulevikus.³⁰⁰

Uute ankeetide alusel loodeti saada veelgi üksikasjalikumalt informatsiooni end võimu eest varjavate inimeste kohta. Lähemaks analüüsiks valiti SM-i operatiivtöötajate poolt välja 200 anketeeritu andmed Virumaa, Võrumaa, Tartumaa ja Harjumaa valdadest. Tõenäoliselt oli nimetatud ankeetide näol tegemist dokumentide paremikuga, mis olid täidetud julgeoleku nõuetele vastavalt agentuurilt, parteiaktiivilt, hävituspataljonlastelt jt. saadud teabe põhjal. Ilmselt ei olnud juhuslik ka asjaolu, et vaid veerand (25,5%) väljavalitud 200 isikust kuulus relvastatud vastupanugruppide koosseisu, peegeldades nõnda võimalikult täpselt

²⁹⁸ Samas, l. 8.

²⁹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 25; ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 18-38. ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 1-10 on toimikusse köidetud vihik andmetega legaliseerumise kohta 1946.a. jaanuarist-septembrini. 1. juulil 1946.a. arvelolevast 2089 illegaalist oli SM-is bandiitidena registreeritud 367.

³⁰⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 132.

“tegelikku” olukorda. Illegaalide isikuandmete töötlemisel huvitas julgeolekut eelkõige varjamise algusaeg, põhjused ja inimese sotsiaalne kuuluvus.³⁰¹

Varjamise algusaeg

1944.a.	1945.a. I pool	1945.a. II pool	1946	kokku
69,5%	25,0%	3,0%	2,5%	200 inimest

Varjamise põhjused

teenimine Saksa armees	teenimine Omakaitstes	teenimine politseis	deserteerimine	sõjaväe-teenistusest kõrvalehoidmine	muu	kokku
14,0%	55,0%	4,0%	6,0%	13,0%	8%	200 inimest

Sotsiaalne kuuluvus

teenistujad	töölised	talupojad	kaupmehed	õpilased	muu	kokku
9,5%	9,0%	72,0%	5,0%	2,5%	2,0%	200 inimest

Kindlasti ei saa SM-i andmeid üldjoontes valeks lugeda. Tõsiasi, et Eesti vastupanuliikumise kandvama osa moodustasid Omakaitstes ja Saksa armees teeninud mehed, oli julgeolekulegi teada juba alates 1944.a. sügisest. Ankeediandmete analüüs kinnitas seda teadmist veelgi, näidates, et koguni 28,6% varem Saksa armees teeninutest omas ohvitseri aukraadi ning 22,7% Omakaitse endistest liikmetest oli kuulunud selle organisatsiooni juhtivkoosseisu.³⁰² Valdav enamik varjajatest oli uute repressioonide kartuses metsamineku otsuse langetanud kohe Punaarmee ja Nõukogude võimu saabumisel või siis 1945.a. alguses. Samas tõdes ankeetuurimus, et sugugi mitte kõik endised sõjaväelased, politseinikud jt. illegaalid ei ole liitunud relvastatud vastupanugruppideks, vaid jätkavad eneste passiivset varjamist äraootaval positsioonil. Nagu eelpool mainitud, moodustas metsavendade salkadest eraldiseisev illegaalne kontingent julgeoleku statistikas suurema osa ehk ligi 75%. Juba 1944.a. sügisest alates olid need inimesed BVVO seisukohalt vaadeldavad kui metsavendluse “potentsiaalne baas” ning selle baasi likvideerimine kui eduka banditismivastase võitluse võtmeküsimus.

³⁰¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 18-38.

³⁰² Samas.

2. Legalisatsioon, repatriandid, agentuur

Samaaegselt SM-i ja BVVO 24. mail 1946.a. allkirjastatud plaaniga “kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede vastase võitluse tõhustamiseks Eesti NSV territooriumil” sai Eestis alguse ka uus ja senisest jõulisem legalisatsioonikampaania. Sellele pani aluse 1946.a. juunis siseminister A. Resevi ettekanne banditismivastasest võitlusest EK(b)P KK büroo istungil. Aruande põhjal valmis büroos määrus, kus peamise bandiitliku reservi hävitamise vahendina tõsteti esile legaliseerimist.³⁰³

Juba 1945.a. jaanuaris algasid Eestis esimesed legalisatsioonikampaaniad, mida SARK ja RJRK käsitlesid selgelt vaid ühe võitlusvahendina vastupanu mahasurumisel. Just siit tulenes ka põhjus, miks paljud legaliseeritud hiljem ikkagi arreteeriti. Algne edu, mis üleskutseid saatis, kadus seetõttu kiiresti. 7. juulil 1945.a. avaldatud NSVL ÜN Presiidiumi seadlus “Amnestia väljakuulutamises seoses võiduga fašistliku Saksamaa üle” jäigi edukaimaks vabadust töotavaks kampaaniaks. Paljud juba legaliseeritud inimesed pöördusid hiljem vangistamiste hirmus metsa tagasi.³⁰⁴ Kutse ilmuda ühiskondlikele töödele, sõjaväekomissariaati vms. tähendas sageli uute repressioonide ja kannatuste algust. 1945.a. legaliseeriti SM-i andmeil Eestis 3052 inimest, mis jäi koguni 600 isiku võrra alla samas ajavahemikus arreteeritute arvule. 1946.a. alguses aeglustus legalisatsiooniprotsess veelgi, 1. jaanuarist – 1. juunini loendati metsast väljatulnute arvuks vaid 487.³⁰⁵

Juunis avaldati kõigis kohalikes ajalehtedes N. Karotamme artikkel, mis kandis pealkirja “Kõik ülesehitavale tööle!”.³⁰⁶ Kirjutis jagas inimesed, kes “ülesehitavast tööst osa ei võta” kahte liiki: “bandiidid, või nagu nad endid ise nimetavad – “metsavennad”, teiseks lihtsamad või vähemad kõrvalehoidjad, end varjajad”. Esimestele N. Karotamme artikkel muidugi vastutusest pääsemist ei tõotanud, kuid hoiatas neid “libisemast järjest sügavamasse kuristikku ... kus nende paratamatu hukkumine on kindel”. Seevastu enese varjajaid, kel on “vähemad patud

³⁰³ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 46.

³⁰⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 1; l. 18-38.

³⁰⁵ Samas, l. 18-38.

³⁰⁶ Karotamm, N. Meie järjekordsed ülesanded. Tallinn, 1947. Lk. 70-73. Nimetatud N. Karotamme kogumikus on ära toodud 18. juunil 1946.a. ajalehes Sakala ilmunud artikkel Kõik ülesehitavale tööle! Pealkirja all Kõik tööle! ilmus kirjutis 16. juunil ajalehes Postimees, 18. juunil ajalehes Tööraha Hää! jt. Eesti NSV ajakirjandusväljaannetes. Ajalehtedes ilmus artikkel anonüümselt ilma N. Karotamme allkirjata.

ja patukesed südamel, nagu saksa armees teenimine, Punaarmeest ära jooksmine jne.”, vastutusele ei võeta, ei karistata, vaid antakse “võimalus ausalt oma talus või mujal tööd teha”.

Maakondades lisati EK(b)P Keskkomitee sekretäri teksti sobivad näited end seni veel nõukogude võimu eest varjavate kohalike tuntumate elanike kohta, mis pidi artiklile andma isiklikuma tooni. Kõigi artiklit sisaldavate väljaannete tiraaži suurendati, ajalehti levitati tasuta ning viidi isegi metsadesse, lootuses, et varjajad need leiavad ja läbi loevad.³⁰⁷

1946.a. juunis registreeriti võimude poolt 277 legaliseeritud inimest, mis ületas küll eelmiste kuude näitajad, kuid jäi ikkagi selgelt alla võimude poolt loodetud tulemustele.³⁰⁸ 7. juulil allkirjastasid Eesti NSV MN esimees A. Veimer ja EK(b)P KK sekretär S. Sazonov määruse, milles kinnitati, et legalisatsiooniprotsess on endiselt vilets.³⁰⁹ Pärnumaal ei olnud viimase dekaadi teisel poolel legaliseeritud ainsatki isikut, Valgamaal, Järvamaal ja Saaremaal olid metsast vabatahtlikult välja tulnud taas vaid üksikud.³¹⁰ Legalisatsiooniga tegelevatele rahvakomissariaatidele anti kohustus välja selgitada ebaedu põhjused ning veelgi tõhustada propagandat kohaliku elanikkonna hulgas. Selgitustööle tuli kaasa haarata kogu olemasolev vaba kaader parteiaktiivist kuni hävituspataljonide võitlejateni, sõnum amnestiast pidi jõudma kaugematessegi küladesse ja taludesse. Elanikele, eelkõige aga illegaalide sugulastele ja tuttavatele, tuli selgitada, et enese registreerimine kohalikes SM-i ja RJM-i organites, valla TK-des ja sõjakomissariatides on kõigile kohustuslik. Relvad tuleb aga viivitamatult ära anda kohalikesse SM-i maakonna- või linnaosakondadesse. EK(b)P KK ja Eesti NSV MN ühismääruses mainiti veel vajadust läkitada illegaalidele ja nende sugulastele kirjalikke üleskutseid, kus tuleb esitada innustavaid näiteid inimeste kohta, kes on juba metsast välja tulnud ja nüüd kodudes rahulikku elu elavad. Samuti nägi määrus ette sarnase sisuga artiklite ilmumise kohalikes ajalehtedes ning viimaste laialdase levitamise. Lisaks

³⁰⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 18-38.

³⁰⁸ Samas, l. 223.

³⁰⁹ Samas, l. 6-7.

³¹⁰ Palju parem ei olnud olukord ka teistes maakondades. 12. juuli 1946.a. määruses SM-i Harjumaa Osakonna ülemale käsib siseminister A. Resev selgitus- ja agentuuritöö parandamise kõrval osakonnal legaliseeruda soovijaid vastu võtta ka puhkepäevadel. ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 8.

propagandaartiklit sisaldavatele ajalehtedele tuli metsadesse tagasi läkitada ka agentideks värvatud vastsed legaliseeritud.³¹¹

Legalisatsioonikampaania teise osana avaldatigi 1946.a. juulis ajakirjanduses pealkirja all “Tänulik nõukogude võimule” järjekordne N. Karotamme artikkel, mis oli üles ehitatud kui vastus Võrumaa ajalehe “Tööraha Elu” toimetusele saabunud “nimeta kirjale”.³¹² Artikli alguses kirjeldab “anonüümse” kirja autor, kuidas “esimene päikesekiir” saabus tema “pimedasse elamisse”, kui ta luges kirjutist “Kõik tööle!”. Väidetav kirjasaatja oli enne 1940.a. olnud küll Kaitseliidu lihtliige, kuid hiljem Omakaitse ei kuulunud. Töötas Omavalitsuse politseikordnikuna, kuid haarangutest osa ei võtnud, seltsides seevastu hoopis “endiste kommunismitegelastega”. Saadeti politseipataljoni, kust põgenes enne Eestist väljasõitu. Nüüd varjavad ta ennast küll metsas, kuid metsavendadega mingit tutvust ei oma, tundes vaid hirmu ja viha nende kuritegude pärast.

Selgelt konstrueeritud lugejakirjale vastates kordab N. Karotamm üle juba esimeses artiklis esitatud väited ning kinnitab suuremeelselt, et “nõukogude võim annab Teile andeks ja võimaldab teil eksimused heaks teha vaba, ausa tööga oma sünnimaa hüvanguks”.

Perioodil 1. juuni-25. juuli 1946.a. legaliseeriti Eesti NSV-s SM-i andmeil 896 inimest.³¹³

bandiitlike gruppide liikmeid	21
üksikbandiite	32
sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid	334
Punaarmee desertööre	163
Omakaitse endisi liikmeid	160
Saksa armees teeninuid	97
muid	89
kokku	896

³¹¹ Legaliseeritute värbamine ja kasutamine agentidena leiab sageli mainimist ka SM-i ja BVVO määrustes ja tööplaanides.

³¹² Karotamm, N. Meie, lk. 102-105. Kogumikus on ära toodud juulis 1946.a. Tööraha Elus ilmunud artikkel. Ajalehtedes Tööraha Hää!, Sakala, Postimees jt. ilmus sama artikkel 23. juulil. Erinevalt esimesest artiklist, kandis kirjutis Tänulik nõukogude võimule ajalehtedes N. Karotamme allkirja.

³¹³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 18-38.

Statistiliselt ületas 1946.a. juunis-juulis legaliseeritute arv ligi kahekordselt sama aasta varasemate kuude kogutulemuse (jaanuar-mai 487 inimest), kuid tulemustega rahuloluks see põhjust siiski ei andnud. Kui 1. juuli seisuga oli SM-i poolt Eestis registreeritud 2089 illegaali, siis 15. juuliks oli nende arv mitmetele BVVO hävitusoperatsioonidele ja hoogsale legalisatsioonikampaaniale vaatamata langenud vaid 1770-ni.³¹⁴ Eelkõige tõestas see asjaolu, et end nõukogude võimu eest varjavate inimeste arv on ametlikest statistilistest näitajatest tunduvalt suurem ja kirevam ning julgeolekul puudub selge arusaam vastupanuliikumise tegelikust ulatusest. Läänemaal legaliseeriti ajavahemikus 15. juuli-1. august 1946.a. SM-i andmeil 68 inimest. Samas kui 15. juuliks oli Läänemaal arvele võetud 119 illegaali, siis 1. augustiks oli nende arv kahanenud vaid 4 inimese võrra ehk 115 illegaalini. Sarnaseid juhtumeid võis täheldada ka Tartumaal ja teistes Eesti maakondades.³¹⁵

Metsas varjuvad mehed ja naised, keda võib seostada Eesti vastupanuliikumise kandvama osaga, legalisatsiooniüleskutsega kaasa ei läinud. Ilmekalt tõestab seda ka julgeoleku enda klassifikatsioon, kus 1946.a. juunis-juulis metsast välja tulnute seas suudeti vaid üksikuid inimesi seostada metsavendluse ehk nõukogulikus kõnepruugis bandiitlusega. Muutusi ei toonud siin ka 1946.a. teine pool, mil väljatulnute hulk langes pärast suvise kampaania lõppu endisele tasemele. Kokku andis end vabatahtlikult välja ja legaliseeriti 1946.a. 2715 inimest, neist vaid 136 kui endised “bandiidid”.³¹⁶

Valga- maa	Võru- maa	Viljandi- maa	Viru- maa	Lääne- maa	Pärnu- maa	Saare- maa	Tartu- maa	Harju- maa	Järva- maa
2	16	8	31	16	28	2	10	18	5

SM-i dokumentatsioonist selgub, et lisaks legaliseeritute väiksele arvule jättis kõvasti soovida agentide värbamine endiste illegaalide ridadest. Maakonnaosakondade poolt värvatutest registreeriti nõuetekohaselt SM-i 1. eriosakonnas vaid tühine osa. 1946.a. augustis oldi sunnitud tunnistama, et arvestatavat agentuuritööd illegaalidega ei toimugi.³¹⁷

³¹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 25.

³¹⁵ Samas, l. 10-29.

³¹⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 46; ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 21.

³¹⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 10-29.

Kuigi ametlikes aruannetes rõhutatakse, et enamik legaliseeritustest on “tervelt meelesstatud” ning viibis varem lihtsalt “nõukogudevastase propaganda mõju all”, siis tegelikkuses kerkis koos legalisatsiooniprotsessiga esile ka mitmeid nõukogude võimu jaoks negatiivseid nähtusi. Pärast uute dokumentide saamist vahetasid osad inimesed kohe elukohta ning kontroll nende üle kadus. Sageli tuldi metsast välja hoopis teises maakonnas või valenime all, sest nõnda oli kergem varjata oma minevikku. Esines juhtumeid, kus tagaotsitavad inimesed elasid võõraste või võltsdokumentidega rahulikult avalikku elu. Metsast välja tulles hoiti reeglina alal sidemed endiste kaaslastega ning relvi julgeolekule välja ei antud. Haruldased polnud ka juhtumid, kus juba legaliseeritud inimesed võimaliku hilisema karistuse hirmus metsa tagasi pöördusid.³¹⁸

Eesti NSV SM-i ja BVVO 24. mail 1946.a. allkirjastatud plaan banditismivastase võitluse tõhustamiseks nõudis lisaks legaliseeritute töötlusele ka repatriantide senisest tõhusamat kontrollimist ja ärakasutamist operatiivtöös.³¹⁹ Eestis säilitatavate arhiivimaterjalide hulgas leidub vaid üksikuid katkendlikke viiteid BVVO ülesehitusele ja selle arengule, mistõttu on käesolevas töös raske esitada osakonna üksikasjalikku ja täpset struktuuri erinevatel aegadel. Nagu eelnevas peatükis mainitud, koosnes BVVO veel 1945.a. aprillis 4 jaoskonnast, millest 4. ülesandeks oli hävituspataljonide tegevuse koordineerimine. Jaoskondade kõrval kuulus osakonna juurde arvestuse ja informatsiooni grupp. Järgmiseks kindlaks viiteks osakonna struktuurile ongi teade BVVO 7. jaoskonna – repatriantidega tegeleva allüksuse – moodustamisest 15. mail 1946.a.³²⁰ Mäletatavasti leidis BVVO 7. repatriante töötlev jaoskond veidi hiljem äramainimist ka SM-i ja BVVO 24. mai tööplaanis, kus rõhutatakse, et kõik välismaalt Eestisse tagasi saabunud inimesed tuleb arvele võtta ning luua nende seas korralikult töötav agentuurvõrgustik. Alates 16. 06. 1945.a. kohustas SM-i ja RJM-i maakonna- ja linnaosakondi repatriantide filtreerimisega tegelema

³¹⁸ Mõned N. Karotamme propagandaartiklites Kõik tööle! ja Tänulik nõukogude võimule nimetatud inimesed arreteeriti hiljem ikkagi julgeoleku poolt. Vt. Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988 (§ 58). Kd. I. Tallinn, 1996; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988 (§ 58). Kd. II. Tallinn, 1998.

³¹⁹ Eesti NSV RKN määrusega 3. veebruarist 1945.a. moodustati Eesti NSV RKN juurde Repatrieerimisasjade Osakond, mis reaalset tööd alustas sama aasta 15. aprillil. Kohe loomisest alates tegi osakond tihedat koostööd SARK-iga, osa koosseisustki oli komplekteeritud SARK-i liinis. Repatrieerimisasjade Osakonna tegevuse kohta 1945-1953 vt. Vsevirov, D. Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandamiseks tagasipöördumisideega (1945-1953). // Kohandamise märgid. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002. Lk. 67-86.

³²⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 45, l. 56.

rahvakomissariaatide ühine käskkiri nr. 00706/00268.³²¹ 1945.a.-1. juunini 1946.a. repatrieeriti Eestisse 7619 inimest (naisi 3492, mehi 2793, kuni 16-aastasi lapsi 1334), neist suurem osa Saksamaalt (4847), Poolast (709) ja Rootsist (319).³²² Nõukogude julgeolek nägi repatriantides potentsiaalseid välisluure agente ning uut baasi Eesti vastupanuliikumisele, millele viitab otseselt ka nende lülitamine BVVO järelvalve alla. 1. augustiks 1946.a. oli repatrieeritute hulgast värvatud 1 resident ja 89 informaatorit.³²³ Sama aasta 25. oktoobri seisuga kuulus BVVO 7. jaokonna repatriantide töötamiseks kasutatavasse agentuuri juba 6 resident, 13 agent ja 385 informaatorit.³²⁴

1946.a. suvel koosnes BVVO seega juba 7-st jaoskonnast, moodustades ühe olulisima üksuse sõjajärgse SM-i koosseisus. Osakonna aruannete laekumist ja liikumist jälgides võib oletada, et ülesanded BVVO erinevate jaoskondade vahel jagunesid järgnevalt:

BVVO jaoskonnad	ülesanded, valdkonnad
1. jaoskond	Võrumaa, Tartumaa, Valgamaa
2. jaoskond	Harjumaa, Läänemaa, Pärnumaa
3. jaoskond	arvestus ja informatsioon
4. jaoskond	hävituspataljonid
5. jaoskond	Järvamaa, Viljandimaa, Saaremaa
6. jaoskond	Virumaa, Narva
7. jaoskond	repatriandid

Kindlasti kasvas seoses uute jaoskondade moodustamisega ka osakonna töötajate arv, kuid täpseid andmeid nende muutuste kohta ei ole seni õnnestunud arhiivimaterjalide hulgast leida. 1946.a. juunis-juulis saadeti Moskvast ENSV SM-i tööd kontrollima komisjon eesotsas NSVL SM-i Miilitsa Peavalitsuse ülema asetäitja miilitsakomissar Bodunoviga. 10. juuni 1946.a. seisuga oli ENSV SM-i liinis koosseisulisi kohti 6124, neist täidetud 4772 (venelasi 2181, eestlasi 2084, muid rahvusi 507). Komplekteerimata oli seega 22,1% töökohtadest. Lisaks vakantsete kohtade suurele arvule töötas “Smerši” andmeil SM-i süsteemis 622 inimest, keda kahtlustati nõukogudevastases meelsuses, reeturlikkuses, teenistuses

³²¹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 103, l. 47-48. Vt. Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 60-61.

³²² ERAF, f. 131, n. 1, s. 45, l. 56.

³²³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 76, l. 63-64.

³²⁴ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 221.

Saksa armees, Kaitseliidus või Omakaitstes.³²⁵ Nõrka koosseisupoliitikat püüdis alates 1945.a. algusest leevendada SM-i vabariiklik õppeasutus, kus koolitati välja uut rahvuslikku kaadrit.

NSVL SM-i Miilitsa Peavalitsuse ülema asetäitja miilitsakomissar Bodunovi juhtimisel võeti 1946.a. suvel vaatluse alla ka BVVO tegevus. Arvukatele puudustele vaatamata anti osakonnale siiski positiivne üldhinnang, seda eelkõige võrdluses kohalike miilitsaorganite ja kriminaalkuritegevuse vastase võitlusega, kus olukord jättis veelgi enam soovida.³²⁶ Moskva kontrollide esitatud vead ja eksimused leidsid kinnitust ja ülekordamist SM-i ja BVVO enda aruandluses 1946.a. augustis, kui lähema vaatluse alla võeti sama aasta maikuus koostatud banditismivastase võitluse tõhustamise plaani täitmine.³²⁷ Olulisima puudusena tõsteti endiselt esile statistiliste näitajate suurt lahknemist SM-i 1. eriosakonna, BVVO ja selle maakonnaosakondade arvepidamises. Juba Bodunovi juhitud komisjon leidis, et kui näiteks SM-i Tartu Linnaosakonnas on 1946.a. juuni seisuga agentuurvõrgustikus arvel 145 agenti, siis samal ajal ministeeriumi 1. eriosakonnas on neist registreeritud vaid 78.³²⁸ Samuti kinnitab BVVO ja 1. eriosakonna agentuuri kohta peetud arvestuse kõrvutamine, et augusti alguseks ei olnud olukord sugugi paranenud.³²⁹

1. august 1946.a. arvel BVVO-s	Valgamaa	Virumaa	Viljandimaa	Võrumaa	Läänemaa	Narva	Pärnumaa	Saaremaa	Tartumaa	Harjumaa	Järvamaa
residente	3	-	1	1	3	-	1	2	2	-	-
agente	5	15	7	4	8	1	4	2	7	12	5
infor- maatoreid	69	102	56	62	215	14	101	79	81	65	64
kokku	77	117	64	67	226	15	106	83	90	77	69

³²⁵ Samas, l. 242-259. (NSVL SM-i Miilitsa Peavalitsuse ülema asetäitja miilitsakomissar Bodunovi ettekanne Eesti NSV SM-i tööst NSVL siseminister S. Kruglovile, juuli 1946.a.) Eesti NSV SM-i isikkooseisu komplekteerimise ja kaadri analüüsi kohta vt. Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 68-88.

³²⁶ SM-i ametliku ststistika järgi registreeriti Eesti NSV-s 1946.a. 5797 kriminaalkuritegu, millest leidis lahenduse 3860 ehk 66,6%. 2526 arreteeritust moodustasid eestlased 55,5% (1353), venelased 42,9% (1085) ja teiste rahvuste esindajad 3,6 % (88). ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 22-27.

³²⁷ Nagu eelpool mainitud, määrati 13. augustiks 1946.a. kindlaks SM-i maakonnaosakondade ja BVV jaoskondade ülemate operatiivnõupidamine 24. mail allkirjastatud SM-i ja BVV tegevusplaani täitmise kontrollimiseks.

³²⁸ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 242-259.

³²⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 10-29.

1. august 1946.a. arvel 1. eri- osakonnas	Valgamaa	Virumaa	Viljandimaa	Võrumaa	Läänemaa	Narva	Pärnumaa	Saaremaa	Tartumaa	Harjumaa	Järvamaa
residente	4	-	1	1	4	-	2	-	1	-	-
agente	3	13	8	3	9	-	7	-	6	7	5
infor- maatoreid	49	114	61	62	206	25	94	90	79	51	57
kokku	56	127	70	66	219	25	103	90	86	58	62

Segadused arvepidamises ei suutnud varjata agentuuri jätkuvalt viletsat seisukorda. Plaani värvata iga 2-3 valla kohta vähemalt 1 resident ja siduda nad seejärel kohalike informaatoriga ei olnud suudetud täita, paljudes valdades puudusid isegi nõutud 2-3 informaatorit. Tallinnas seisid BVVO käsutuses vaid 1 konspiratiiv- ja 2 sidepidamiskorterit, maakondades 3 konspiratiiv- ja 8 sidepidamiskorterit. Kohtumised agentuuriga leidsid seetõttu aset juhuslikult valitud kohtades, tihti isegi SM-i hoones (Tartumaal, Võrumaal jm.).³³⁰ Residentide ja agentide puudusel olid enamik informaatoreist seotud otse SM-i osakondade operatiivtöötajatega, mis ministeeriumi aruannete järgi volinikke liigselt koormas ja kontaktid agentuuriga “harvaks ja juhuslikuks” muutis.³³¹

Madala hinnangu pälvivis nii agentuuri kvaliteet kui ka kvantiteet. Jätkuvalt peamiselt väheväärtuslikest informaatoreist koosnev võrgustik ei olnud tegelikkuses suuteline välja selgitama uusi metsavendade gruppe ega ennetama nende aktsioone. Juba vangistatud vastupanuliikujate töötlemiseks kinnipidamiskohtades oli 1946.a. suvel BVVO liinis suudetud värvata vaid 8 kambriagenti.³³² Märkimisväärselt pidurdas agentuuri kasvu ja arengut SM-i maakonnaosakondade operatiivtöötajate vähene eesti keele oskus.

Maakonnaosakondade aruandluse kontrollimisel selgus, et mitmeid varasemast teadaolevaid metsavendade gruppe pole üldse ametlikult arvele võetudki (eelkõige Virumaal, Võrumaal, Saaremaal ja Tartumaal) ning seega agentuurtööd nendega ei toimu. Sageli olid maakondade dokumentides arvel vaid metsavendade salga juht ja paar üksikut liiget, teised osalised, toetajad, tuttavad ja sugulased ei pälvinud aga mingit tähelepanu. Toimikud olid konkreetsele

³³⁰ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 242-259.

³³¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 10-29.

³³² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 242-259.

operatiivtöötajale kinnitamata ja need liikusid juhuslikkuse printsiibil vabalt ühe uurija käest teisele.

1946.a. I poolal likvideeritud bandede analüüs näitas, et peamiselt suudeti BVVO poolt laiali ajada ja hävitada just röövellikud grupid, kusjuures bandiitlik-terroristlikud ühendused, mida kindlalt võib seostada Eesti vastupanuliikumisega, jäid enamasti tabamata. Perioodil 1. jaanuar-1. juuni 1946.a. likvideeriti Eestis SM-i andmeil 88 bandet 361 liikmega, neist klassifitseeriti 9 (56 liiget) kui bandiitlik-terroristlikud, 44 (173) bandiitlik-röövellikud, 11 (38) banditismiilminguid mitte omavad relvastatud grupid ja 24 (94) sõjaväelaste röövellikud grupid.³³³ Enamik likvideeritud röövbandedest olidki “välja selgitatud” alles tabamise käigus ning mingit pikemat ajalugu need reeglina ei omanud. Küllaltki kõnekas on fakt, et kõik BVVO-s 1. juuni 1946.a. seisuga registreeritud 61 (375 liiget) metsavendade salka olid loodud ja julgeoleku poolt arvele võetud juba enne 1946.a.³³⁴

loomise aeg	metsavennasalgad
1944.a. lõpp	9
1945.a. I pool	30
1945.a. II pool	22
kokku	61

Arusaadavalt oli Eesti territooriumil tegutsevate vastupanugruppide ja nende liikmete väljaselgitamine ning likvideerimine BVVO esmane ülesanne, mille täitmist nõuti rangelt ka kõikidelt SM-i maakonnaosakondadelt. Ministeeriumi aruandlusest selgub, et sageli hoolitsesidki maakondade operatiivtöötajad otseselt vaid bandede ja nende osaliste kohta käiva informatsiooni edastamise eest keskusele, jättes üksikbandiidid, Saksa armees teeninud, endised Omakaitse liikmed jt. osakonna töötluse alla kuuluva kontingendi esindajad kõrvale. Kontrollimisel selgus, et reeglina mingit agentuur- ega operatiivtööd nendega läbi ei viida ning korralikke toimikuid ei vormistata.³³⁵ Sarnaselt 1945. aastaga pälvis kogu maakonnaosakondade aruandlus üheselt negatiivse hinnangu. Ettekanded laekusid endiselt ebaoperatiivselt suure hiline misega või puudusid täiesti. Üksikuid neist oli vormistatud nõuetekohaselt ning üliharva oli ettekannetele lisatud ülevaateid olulisematest banditismiilmingutest, lendlehtede ja anonüümkirjade koopiaid jt.

³³³ Samas, l. 293.

³³⁴ Samas, l. 311.

³³⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 10-29.

BVVO-le huvipakkuvaid dokumente. Täiendavat segadust tekitas asjaolu, et maakondade aruandeid koostavad inimesed vahetusid tihti, osakonna ülemad kirjutasid aga kõigile paberitele alla ilma neid eelnevalt üle kontrollimata.³³⁶

Kui BVVO 1945.a. dokumentatsiooni uurides torkavad esimestena silma just erinevad välioperatsioonide aruanded ja kirjeldused, siis 1946.a. materjalis leidub neid napilt. Oletusele, et 1945.a. RJRK-i ja SARK-i ühisoperatsioonidele ei suudetud siiski väärilist alternatiivi leida, kinnitavad ka mitmed ettekanded, kus nenditakse, et maakondades konkreetseid kavasad banditismivastaseks võitluseks ja operatsioonide läbiviimiseks ei ole ning operatiivgruppide tegevus kulgeb plaanipäratult.³³⁷ Samas jätkus endiselt SM-i juhtivate operatiivtöötajate komandeerimine metsavendlusest enim haaratud maakondadesse (Pärnumaa, Viljandimaa, Võrumaa, Virumaa, Tartumaa) ning uute vastutavate isikute ametisse nimetamine. Näiteks 1946.a. oktoobris jagunesid vastutusala järgmiselt:³³⁸

Virumaa	ENSV siseministri asetäitja polkovnik A. Barannikov
Tartumaa	ENSV siseministri asetäitja miilitsa alal miilitsapolkovnik A. Kalvo
Võrumaa	ENSV BVVO ülem alampolkovnik G. Živaga
Järvamaa	ENSV BVVO ülema asetäitja alampolkovnik O. Avik

Juba 1945.a. talvel pärast rahvakomissariaatide ühendoperatsioonide lõppu olid SM-is alanud ettevalmistused hävituspataljonide osatähtsuse suurendamiseks banditismivastases võitluses.³³⁹ NSVL SM-i määrusega nr. 00188 8. märtsist 1946.a. muudeti hävituspataljonide struktuuri ning seni vaid vabatahtlikest koosnenud üksustesse viidi sisse 500 palgalist ametikohta. Kõikides maakondades moodustati pataljonide staabid, mis allusid kohalike SM-i maakonnaosakondade ülematele.³⁴⁰ Katsed pataljonide võitlejaid senisest edukamalt metsavendlusevastases võitluses ära kasutada ei andnud märkimisväärseid tulemusi, endiselt leidsid rahvakaitseväelased kasutust peamiselt riiklike ettevõtete ja valdade

³³⁶ Samas.

³³⁷ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 293.

³³⁸ Samas, l. 187.

³³⁹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 131-137. (EK(b)P KK määrus kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse ja banditismivastase võitluse tõhustamiseks, detsember 1945.a.)

³⁴⁰ Samas, l. 96. Detsembris 1945.a. palus EK(b)P KK Moskvast luba 1000 koosseisulise ametikoha loomiseks hävituspataljonide ridades.

TK-de valvuritena. Metsavendade tabamiseks kavandatud välioperatsioonide kõrval kutsuti hävituspataljonide liikmed kasarmutesse kokku riiklike pühade ja valimiste ajal, mil kardeti vastupanuliikumise organiseeritud väljaastumisi. SM-i aruannetest selgub, et kõiki neid ülesandeid täideti ääretu lohakusega, paljud riigiasutused, kooperatiivikauplused ja meiereid seisid ilma igasuguse valveta. Suureks probleemiks oli pataljonide võitlejate kuritegevus.³⁴¹ Ainuüksi 1946.a. juunis-juulis läbiviidud kontrolli tulemusena praagiti üksuste koosseisudest välja 222 inimest “usalduse kaotamise” ettekäändel ja 89 distsiplinaarrikkumiste tõttu. 1. augusti 1946.a. seisuga kuulus Eestis 11 hävituspataljoni (üks pataljon igas maakonnas ja üks Narvas) 6797 inimest.³⁴² Sama aasta 1. detsembril oli rahvakaitseväelastena arvel 6738 inimest (nende hulgas 268 naist), kellest 294 olid palgalised töötajad ja 6444 vabatahtlikud.³⁴³

Sobiva kaadri puudus, mis sõjajärgsetel aastatel oli valdav kogu SM-i struktuuris, ei jätnud oma mõju avaldamata ka hävituspataljonide tööle. Nii selgus 1946.a. suvel Läänemaa hävituspataljoni kontrollimise tulemusena, et pataljoni komandör on oma töös hooletu ja eesti keelt ei valda. Staabiülem, kes samuti ei toiminud ametinõuetele vastavalt, tegeles aktiivselt marodöörlusega ning omastas pataljoni rahalisi vahendeid. Hävituspataljoni komandöri asetäitja poliitalal puudus ja seda kohta ajutiselt täitev N. Kurganin mingisugust kasvatustööd võitlejatega läbi ei viinud. Nõuetele ei vastanud ka rühmakomandörid. Sinijärve nimelisel puudus invaliidina parem käsi ning alluvate suhtes ta nõudlikkust üles ei näidanud. Rühmakomandör Kurland viibis aga pidevalt joobeseisundis ja oli toime pannud mitmeid distsiplinaarrikkumisi. Sõjalist ettevalmistust neist kumbki ei omanud.³⁴⁴ Arhiivimaterjalide põhjal võib väita, et olukord ei olnud parem ka ülejäänud Eesti maakondade hävituspataljonides. SM-i ja BVVO kava kasutada rahvakaitseväelasi ühe peamise vahendina metsavendluse mahasurumisel osutus jõuetuks, ka kogu oma hilisema eksistentsi jooksul pakkusid hävituspataljonid ja nende võitlejad julgeolekule rohkem peavalu kui võidurõõmu tabatud bandiitide üle.

Võrreldes aasta esimese poolega möödus 1946.a. teine pool BVVO jaoks märgatavamalt rutiinsemas rütmis. SM-i aruannete järgi ei täheldatud aasta teisel poolel enam metsavendade salkade ühinemist suuremateks üksusteks ning sügise ja

³⁴¹ Vt. Laasi, E. Sissisõjast, lk. 1521.

³⁴² ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 72-75.

³⁴³ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 96.

³⁴⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 77, l. 138.

talve saabumisega vähenes ka vastupanuaktsioonide arv (I poolaastal 198, II poolaastal 139).³⁴⁵ Kokku registreeris BVVO 1946.a. 337 banditismiilmingut.³⁴⁶

terroriakte	74
valdade TK-de ja külanõukogude ründamised	5
diversioon	1
riiklike ettevõtete relvastatud röövid	57
röövimised eraisikutelt	88
mõrvu (v.a. terroriaktid)	44
muud	68
kokku	337

Metsavendade aktiivsuse poolest tõusid teistest maakondadest selgelt esile Virumaa (78 banditismiilmingut, neist 19 terroriakti), Tartumaa (vastavalt 69/10) ja Võrumaa (vastavalt 54/12).³⁴⁷ SM-i arvepidamise järgi tapsid 1946.a. metsavennad 226 inimest ja haavasid 58.³⁴⁸ Bandiitide likvideerimiseks läbiviidud operatsioonides kaotas julgeolek 41 meest langenute ja 39 haavatutena.³⁴⁹

Tähtsaimaks statistiliseks näitajaks, mida BVVO-lt oodati oli loomulikult likvideeritud bandede ja nende liikmete arv. Võttes aluseks BVVO 1946.a. igakuised aruanded NSVL SM-i BVV Peavalitsusele, selgub, et aasta jooksul likvideeriti Eesti NSV-s 7 nõukogudevastast formeeringut ja gruppi (organisatsiooni), 45 röövellikku gruppi ja 111 nõukogudevastase põrandaalusega seotud (terroristlikku) gruppi.³⁵⁰

³⁴⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 3; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 36-53.

³⁴⁶ 1946.a. banditismiilmingute koondarv 337 esineb üsna üksmeelselt enamikes SM-i ja BVVO dokumentides. Vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 1-18; ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 84; ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, kd. II, l. 314. Vaatamata sellele võib leida erinevaid andmeid näiteks terroriaktide kohta, A. Resevi 1946.a. aruandes ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 1-18 on nende arvaks märgitud 68, ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 28 on O. Aviku ettekandes terroriaktide hulgaks aga 74. Viimane arv leiab SM-i ettekannetes enim kasutust.

³⁴⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 1-18.

³⁴⁸ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 73.

³⁴⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, kd. II, l. 323.

³⁵⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 55. Arhiivimaterjalide seast võib BVVO 1946.a. töötulemuste kohta leida ka veidi teistsuguseid andmeid. Kõige sagedamini leiab SM-i ettekannetest likvideeritud metsavennasalkade hulgana äramärkimist arv 155/806 liiget (110 terroristlikku ja 45 röövelliku gruppi). Teisal on metsavennasalkade arvule juurde liidetud ka vastupanuorganisatsioonid ja saadud nõnda kogusummaks 163. Vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 1.

1946.a.	jaanuar	veebruar	märts	aprill	mai	juuni	juuli	august	september	oktoober	november	detsember
organisatsioonid/ liikmed	5/26	1/19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1/11
terroristlikud grupid/ liikmed	13/42	13/49	18/74	16/76	16/62	9/46	6/54	6/44	2/25	5/33	3/22	4/26
röövbande/ liikmed	9/44	7/28	6/23	6/22	-	3/9	5/21	3/9	2/11	1/5	1/4	2/7

Eraldi tähelepanu väärivad siinkohal 7 likvideeritud nõukogudevastast formeeringut ja gruppi, mida kõigis SM-i hilisemates dokumentides juba üksmeelselt organisatsioonideks nimetatakse.³⁵¹ BVVO igakuiste aruannete põhjal tabati 1946.a. jaanuaris 5 põrandaalust organisatsiooni 26 liikmega. Need olid Jaan Vaine juhitud 4 osalisega noortegrupp Valgast, keda süüdistati lendlehtede levitamises³⁵²; Erika Kasemaa 6-liikmeline noorteorganisatsioon “Vaba Eesti Eest” Võrust, keda samuti süüdistati lendlehtede valmistamises ja levitamises³⁵³; Viktor Luige 2 osalisega grupp Tartust, keda süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis; Järvamaal tegutsenud 6-liikmeline nõukogudevastane grupp ja Lembit Lehtsalu 8-liikmeline metsavendade salk Läänemaalt. Veebruaris võeti ainsa likvideeritud nõukogudevastase formeeringuna BVVO-s arvele Karl Kase juhitud metsavendade salk ning detsembris Arnold Hanseni 11-liikmeline vastupanugrupp Tallinnast.³⁵⁴

Jääb mulje, et nimetatud 7 vastupanugruppi lahterdasid operatiivtöötajad BVVO kuaruannetes “organisatsioonidena” küllaltki juhuslikult, sest kuulus ju “kodanlike natsionalistide ja nende poolt loodud kontrevolutsiooniliste formeeringute” töötlemine esmajoones RJM-i, mitte SM-i pädevusse. Karl Kase ja teiste metsavennasalkade paigutamine terroristlike bandede asemel nõukogudevastaste formeeringute (organisatsioonide) hulka on tõenäoliselt seletatav uurimisel nende juurest leitud üksikute organisatsioonile omaste asitõenditega (staap, uute liikmete värbamine, vanne, liikmepiletid, põhikiri,

³⁵¹ Vt. Strods, H. Baltijas nacionālie partizani no 1944. līdz 1947. gada janvārim: brunojums, sastāvs, kaujas. // Padomju okupācijas režims Baltijā 1944-1959. gadā: Politika un tās sekas. Rīga, 2003. Lk. 358-381.

³⁵² J. Vaine juhitud noortegrupp nimetatakse ka 1944-1954.a. õpilasvabadusvõitlust käsitlevas U. Josia koostatud raamatus Saatusekaaslased. Vt. Josia, U. Saatusekaaslased, lk. 52.

³⁵³ Kuuest Võru Keskkooli tüdrukust koosnenud grupp Eesti Vabaduse Eest tegutses lühikest aega 1946.a. alguses. Grupi liikmed arreteeriti lendlehtede levitamise eest. Eesti koolinoored, lk. 23-24. Vt. ka ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 10.

³⁵⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 55; ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 73-80.

lendlehed), kuid taolise klassifitseerimise täpsed põhjused jäävad siiski ebaselgeks. Seevastu Erika Kasemaa noortegrupi tegevust hinnati riiklikule julgeolekule ilmselt sedavõrd ohutuks, et kõik kuus Võru Keskkooli tüdrukut vabastati siseminister A. Resevi isiklikul korraldusel ning asja edasiseks uurimiseks neid RJM-ile üle ei antud.³⁵⁵ Sarnane oli ka Valga noortegrupi saatus, kus ainsana määrati reaalne vabaduskaotus Jaan Vainele, teised grupi liikmed vabastati veel samal 1946. aastal ja nende kriminaalasjad lõpetati.³⁵⁶

Samas torkab silma, et organisatsioonide hulgast on välja jäänud 4-liikmeline noortegrupp Võrust, mille tabamist kirjeldatakse osakonna 1946.a. I kvartali aruandes.³⁵⁷ Põhjuseks võib siinkohal pidada asjaolu, et grupp, mis andis välja põrandaalust ajalehte "Ugandi", moodustas ühe osa Võru Keskkoolis tegutsenud suuremast organisatsioonist "Sini-Must-Valge".³⁵⁸ Viimane kuulus aga sarnaselt "Skautluse", "Põhjala Noorte", "Noorte Partisanide" ja teiste hästi tuntud Võru salajaste noorteorganisatsioonidega juba RJM-i töötluse alla.

3. Eesti NSV RJM-i osatähtsus metsavendlusevastases võitluses ja 2N osakonna loomine

Küsimus RJM-i rollist ja tähtsusest Eesti vastupanuliikumise mahasurumisel 1946.a. on käesoleva uurimuse seisukohalt kahtlemata üks huvipakkuvamaid, kuid arhiivimaterjalide fragmentaarsuse tõttu kahjuks ka raskemini vastatavamaid. Kui RJRK-i 1945.a. tööd banditismivastase võitluse alal valgustab vähemalt üks korralikum koondaruanne³⁵⁹, siis 1946.a. kohta puuduvad need täiesti. Ainsateks RJM-i selle perioodi tegevust kirjeldavateks dokumentideks on üksikud ministeeriumi maakonna- ja linnaosakondade ettekanded.³⁶⁰

RJM-i Järvamaa Osakonna materjalide seas on säilinud osakonna ülema kapten Sidorovi poolt 19. novembril 1946.a. koostatud ja B. Kummi kinnitatud dokumendi ära kiri osakonna struktuuri kohta, mis annab ühtlasi ülevaate julgeoleku peamistest tegevusvaldkondadest.³⁶¹ Jaoskonna kaheks suuremaks ja tähtsamaks

³⁵⁵ Eesti Vabaduse Eest liikmed vangistati uuesti 1950.a. Vt. Eesti koolinoored, lk. 23-24.

³⁵⁶ Josia, U. Saatusekaaslased, lk. 52.

³⁵⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 54, l. 73-80.

³⁵⁸ Eesti koolinoored, lk. 24.

³⁵⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119.

³⁶⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 57, 68, 69, 70.

³⁶¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 70, l. 330-331p. Vt. Lisa nr. 2.

allüksuseks olid vastuluure grupp, kes allus otseselt osakonna ülema juhtimisele ning kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse töötlemise grupp, kelle tööd koordineeris osakonna ülema asetäitja. Neist esimese ülesannete seas seisis prioriteetsel kohal inglise, ameerika, saksa, rootsi ja soome agentuuridega seotud või selles kahtlustatavate inimeste töötlus. Vastuluure grupi pädevusse kuulusid (sarnaselt BVVO-le) ka repatriandid, samuti isikud, keda kahtlustati salajaste piiriületuste organiseerimises või emigreerumismeeleolude levitamises. Teiseks peamiseks suunaks julgeoleku tegevuses oli kodanlik-natsionalistliku põrandaluse vastane võitlus, samuti viimase poolt loodud “kontrevolutsiooniliste formeeringute” likvideerimine. Grupi töötluse alla kuulusid endised Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni aegsed valitsustegelased, riigiaparaadi töötajad, parteide liikmed, kõrgemad sõjaväelased ja teised nõukogude võimu poolt kodanlikus natsionalismis süüdistavad isikud.

RJM-i maakonnaosakondade struktuuri ja tööülesannetega tutvumisel ilmneb, et neis ei leia kordagi mainimist sellised mõisted, nagu banditism või banditismivastane võitlus. Siiski ei saa nimetatud asjaolu põhjal teha ennatlikku järeldust, nagu oleks RJM-i operatiivtöötajad 1946.a. metsavendluse mahasurumisest täiesti eemal seisnud. Nagu eelpool mainitud, korraldati juba 1945.a. kevadel paralleelselt SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide loomisega ümber kõigi RJRK-i maakonnaosakondade töö ning alustati uue – metsavendade likvideerimiseks sobiva agentuuri loomist.³⁶² Suuroperatsioonide lõppemine 1945.a. novembris ei tähendanud RJRK-i jaoks mitte taandumist banditismivastastest võitlusest, vaid uusi ümberkorraldusi. Eesti NSV RJRK-i käskkirja nr. 0024 alusel 30. novembrist 1945.a. nimetati endine Eesti NSV RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitja E. Neelus alates 1. detsembrist 1945.a. Eesti NSV RJRK-i 2. osakonna ülema asetäitjaks perifeeria alal.³⁶³ E. Neeluse kätte koonduski 1946.a. RJM-i maakonna- ja linnaosakondade kontroll ja juhtimine nõukogudevastase põrandaaluse ja bandiitide töötlemise alal. Banditismivastase võitluse resultaadid kajastusid kogu 1946.a. jooksul ühe kindla osana RJM-i aruannetes ning maakonnaosakondadelt nõuti eraldiseisvaid ettekandeid võitlusest

³⁶² ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119.

³⁶³ Näiteks RJM-i Pärnu Linnaosakonna dokumentatsioonist ilmneb, et 1946.a. suvel eksisteeris osakonnas jaoskond linna alal, jaoskond maakonna alal ja neli operatiivpunkti (Kilingi-Nõmmel, Mõisakülas, Vändras, Pärnu-Jaagupis). Jaoskonda maakonna alal nimetatakse teisel ka jaoskonnaks perifeeria alal. Siit võib järeldada, et perifeeriana mõisteti suurematest linnadest väljapoole jäävat territooriumi, seega piirkonda, kus peamiseks probleemiks oli võitlus metsavendadega.

banditismiga.³⁶⁴ Ühena sellistest on arhiivimaterjalide seas säilinud RJM-i Pärnu Linnaosakonna 1946.a. mai ettekanne, mille järgi teostas osakond kuu jooksul 2 operatsiooni bandiitide tabamiseks. Operatsioonide käigus likvideeriti³⁶⁵:

banditismi organiseerivaid nõukogudevastaseid formeeringuid ja gruppe/nende liikmeid	1(osaliselt)/1
nõukogudevastase põrandaalusega seotud bandesid/nende liikmeid	1(osaliselt)/1
nõukogudevastase põrandaalusega seotud üksikbandiite	-
nõukogudevastase elemendi ja bandiitide käsilasi ja varjajaid	-

RJM-i Pärnu Linnaosakonna igati vormikohaselt täidetud ettekandest ilmneb selgelt, et erinevalt SM-i BVVO-st tegeles julgeolek nõukogudevastaste formeeringute (ehk organisatsioonide) kõrval vaid nn. poliitilise banditismiga, jättes kõik röövbandedeks klassifitseeruvad metsavendade salgad SM-i operatiivtöötajate hooleks. RJM-i maakonnaosakondade aruannetes mainitakse sageli juhtumeid, kus agentuurilt laekunud informatsioon bandiitide kohta on edasiseks uurimiseks üle antud kohaliku SM-i maakonnaosakonnale või BVV jaoskonnale.³⁶⁶ Kahtlemata tekitas selline tööjaotus palju arusaamatusi, sest üheselt tõlgendatavad ja objektiivsed alused metsavendade jagamisel poliitilisteks ja apoliitilisteks puudusid. Sageli seisid maapiirkondades mõrvade ja tapmiste taga harilikud röövbanded ning kooperatiivkaupluste ja meiereide ründamine oli hoopis metsavendadele üheks elu säilitamise vahendiks. Pidevatest segadustest annab tunnistust ka arhiivis leiduv RJM-i linna- ja maakonnaosakondade kirjavahetus. 24. mail 1946.a. arreteeris julgeolek Pärnumaal August Reimetsa, kes juba 1944. aastast alates oli elanud metsavennana. Uurimise käigus selgus, et A. Reimetsa metsavendade salk on seotud põrandaaluse organisatsiooniga “Vaba Eesti”. Täpsemate andmete kogumine A. Reimetsa ja tema salga kohta käis julgeolekule aga üle jõu, sest erinevalt organisatsioonist kuulus nimetatud metsavendade salk kohaliku SM-i maakonnaosakonna töötluse alla.³⁶⁷ Kõrvuti RJM-i 2. osakonna nõudmistega edastada vangistatud A. Reimetsa kohta põhjalikumat infot³⁶⁸, leidub arhiivimaterjalide seas E. Neeluse kiri RJM-i Pärnu Linnaosakonna ülemale Nikulitševile, milles toonitatakse, et kuuaruannetes banditismivastase võitluse kohta

³⁶⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 68, l. 63-63p.

³⁶⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 69, l. 97.

³⁶⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 57, l. 20, 143, 153-154.

³⁶⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 69, l. 82.

³⁶⁸ Samas, l. 94-94p.

tuleb ära näidata vaid seda tööd, mis on tehtud RJM-i osakonna enda poolt, kohaliku SM-i osakonna tulemused ettekannetes kajastamisele ei kuulu.³⁶⁹

RJM-i aruannete vaatlusel ilmneb siiski üheselt, et metsavendlustevastase võitlusega püüti maakondades tegeleda nii vähe kui iganes võimalik ning operatiivtöötajate kirjutamata reegliski oli kogu metsavendade kohta käiva info (olenemata poliitilise tausta olemasolust või puudumisest) edastamine BVVO-le. Seda tendentsi kinnitavad ka julgeolekuosakondade banditismivastase võitluse tulemused või õigemini nende puudumine. Nõnda suutis RJM-i Pärnu Linnaosakond 1946.a. juunis korraldada ja läbi viia vaid ühe operatsiooni, mille käigus hävitati küll kaks punkrit, kuid arreteerida ei õnnestunud ainsatki inimest.³⁷⁰ 1946.a. septembris tunnistas RJM-i Pärnu Linnaosakonna uueks ülemaks määratud polkovnik Tarassov oma ettekandes B. Kummile, et võitlusele kodanliku-natsionalistliku pörandaalusega ei olegi osakonnas seni erilist tähelepanu pööratud, ühtlasi puudub pörandaaluse liikumise paljastamiseks sobiv agentuurvõrk ja arvepidamine.³⁷¹

Valitsenud olukorda iseloomustab ilmekalt ka RJM-i Narva Linnaosakonna ülema Ivanovi banditismivastase võitluse aruanne: “Teatan, et juunis mingeid banditismiilminguid RJM-i Narva Linnaosakonna territooriumil ei olnud. Operatsioone bandiitide ja üksikbandiitide likvideerimiseks ei toimunud, kuna agentuurilt ei saadud nende kohta mingeid signaale.”³⁷²

Mõneti üllatavalt selgub RJM-i linna- ja maakonnaosakondade 1946.a. dokumentatsioonist, et märkimisväärselt paremad ei olnud tulemused ka teistes julgeoleku pädevusse kuuluvates valdkondades, nagu välismaiste luureagentide, nõukogudevastaste organisatsioonide liikmete, Saksa okupatsiooni aegsete riigitöölise, Omakaitse tegelaste, politseinike, sõjaväelaste jne. töötlus. Arestide arv püsis kogu aasta jooksul äärmiselt madalal tasemel. Igakuiste aruannete alusel vangistas RJM-i Järvamaa Osakond 1946.a. vaid 31 inimest.³⁷³

³⁶⁹ Samas, l. 98.

³⁷⁰ Samas, l. 110.

³⁷¹ Samas, l. 250. Ettekandes on selle ülestunnistuse kõrvale punase pliiatsiga tehtud venekeelne märg *ploho*.

³⁷² ERAF, f. 131, n. 1, s. 68, l. 82.

³⁷³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 70, l. 46-325.

1946.a.	jaanuar	veebruar	märts	aprill	mai	juuni	juuli	august	september	oktoober	november	detsember
RJM-i Järvamaa Osakonna poolt arreteeritud	4	3	5	6	3	5	1	4	-	-	-	-

Parem ei olnud olukord ka teistes RJM-i allosakondades. 1. jaanuarist-1. oktoobrini 1946.a. arreteeris RJM-i Pärnu Linnaosakond 27 inimest (I kvartalis 16, II kvartalis 9, III kvartalis 3).³⁷⁴ Täiesti “väljakannatamatu” seis valitses E. Neeluse hinnangu järgi aga RJM-i Narva Linnaosakonnas, kus 1946.a. kolme esimese kvartali jooksul tabati 7 inimest, kusjuures maist oktoobrini ei arestitud ühtegi inimest.³⁷⁵

Viletsate töötulemuste põhjuseks peeti sarnaselt SM-i maakonnaosakondadele nõrka tööd agentuuriga. 13. juuni 1946.a. kuupäeva kandvas kirjas RJM-i Narva Linnaosakonna ülemale Ivanovile tuletavad E. Neelus ja RJM-i 2. osakonna 5. jaoskonna ülem Sõromjatnikov meelde, et eeskirjade järgi peaks operatiivtöötaja kalendrikuu jooksul iga agendiga kohtuma vähemalt kolm korda. 1. mai seisuga oli osakonnas arvel 114 agenti ja informaatorit, mis korrektse töö korral tähendaks 342 kontakti. Reaalselt toimus neid maikuu jooksul aga 203, mille põhjal võis selgelt väita, et paljude agentidega mingit sidet ei ole. Informaatoritega võrreldes leidsid osakonna 11 residentid liialt vähe kasutust.³⁷⁶

RJM-i Järvamaa Osakonnas 1. juuni 1946.a. seisuga arvele võetud 220 agendiga toimus nõutud 660 kokkusaamise asemel vaid 145. Informatsiooni saadi neist 117 juhul, tegelikku ja edasist huvi pakkusid vaid 38 teadet.³⁷⁷

RJM-i Pärnu Linnaosakonna agentuuri kontrollimisel selgus, et kuigi dokumentide järgi on värvatud üle 400 inimese, on neist 100 täiesti kasutud ning igasugune kontakt nendega puudub. Süsteemi olemasolu värbamispoliitikas ei täheldatud.³⁷⁸

³⁷⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 69, l. 245-252, 261.

³⁷⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 68, l. 7-132.

³⁷⁶ Samas, l. 63-63p.

³⁷⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 70, l. 161-161p.

³⁷⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 69, l. 250.

Lisaks arvukatele etteheidetele agentuuri³⁷⁹ kohta süüdistati RJM-i linna- ja maakonnaosakondi ka kõlbmatute aruannete esitamises. Tihti koosnesid RJM-i 2. osakonda laekunud ettekanded üksnes arvude jadast, nende taga seisvate konkreetsete isikute kohta puudus aga igasugune teave. Hoolimatusest ja lohakusest andsid tunnistust juhtumid, kus näiteks 1942.a. kontekstis kirjeldati arreteeritud isiku kuulumist Kaitseliitu.³⁸⁰ Vigade vältimiseks tulevikus, nõudis ministeeriumi juhtkond kõigi operatiivtöötajate töögraafiku seadmist nõnda, et 85-90% ajast oldaks seotud agentuuri ja konkreetsete juhtumite lahendamisega.³⁸¹

RJM-i materjalide fragmentaarsus Eesti arhiivides ei võimalda anda korrektset ülevaadet ministeeriumi 1946.a. töötulemustest. Üksikud B. Kummi aruanded NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse ülemale kindralmajor Pitovranovile on küll säilinud, kuid need kajastavad kitsamalt RJM-i 2. osakonna vastuluurealast tegevust alates 1946.a. detsembrist.³⁸² Kergesti tekkida võivale küsimusele, miks ei puudutata nimetatud ettekannetes võitlust poliitilise banditismi ja nõukogudevastase põrandaalusega, võib vastuse leida ühest B. Kummi RJM-i 2. osakonna detsembrikuu tööaruande sissejuhatuses, kus muuhulgas mainitakse “ümberkorraldusi osakonna töös 1946.a. novembris”.³⁸³ Kuigi täpsemat muudatuste kirjeldust ei järgne, võib kahtlusetu väita, et selleks oli iseseisva 2N osakonna loomine. NSVL Riikliku Julgeolekukomitee Kõrgkooli õpikus mainitakse samuti 2N valitsuse moodustamist NSVL RJM 2. Peavalitsuse juures, kuid kahjuks ilma täpsema dateeringuta. Lisaks selgub salajasest õppematerjalist, et 2N valitsused moodustati ka Ukraina ja Leedu NSV RJM-ide koosseisus, Valgevene, Läti ja Eesti NSV RJM-ide juurde formeeriti aga 2N osakonnad.³⁸⁴

E. Neeluse teenistuskäigust selgubki, et alates 6. novembrist 1946.a. täitis ta RJM-i 2N osakonna ülema kohuseid ning arhiivimaterjalide hulgast võib leida tema

³⁷⁹ RJM-i linna- ja maakonnaosakondade agentuuri kohta tuleb siiski märkida, et see ületas mitmekordselt SM-i linna- ja maakonnaosakondade agentuuri suuruse. 1946.a. oktoobri seisuga oli RJM-i Tartu Linnaosakonnas arvel 611 residentit, agentit ja informaatorit, Pärnu Linnaosakonnas 456, Läänemaa Osakonnas 441, Võrumaa Osakonnas 342, Viljandimaa Osakonnas 304, Valgamaa Osakonnas 178, Saaremaa Osakonnas 25, Virumaa Osakonnas 443, Narva Linnaosakonnas 158. Olgu siinkohal näiteks toodud RJM-i Valgamaa Osakonna 178 agendi jagunemine erinevate valdkondade vahel: tööstuses 6, linnas 36, maal 102, intelligenti hulgas 19, noorte hulgas 12, vaimulike hulgas 3. ERAF, f. 131, n. 1, s. 57.

³⁸⁰ Samas, l. 270-271.

³⁸¹ Samas, l. 241-242.

³⁸² ERAF, f. 131, n. 1, s. 39.

³⁸³ Samas, l. 1.

³⁸⁴ Istorija, s. 445.

poolt koostatud 2N osakonna aruandeid NSVL RJM-i 2. Peavalitsusele.³⁸⁵ 1. jaanuari 1947.a. seisuga oli 2N osakonnas registreeritud ja töös nõukogudevastaste organisatsioonide ja kodanlik-demokraatlike gruppide agentuurtoimikuid 14/51 liiget, formularitoimikuid 32 ja arvestus-vaatlustoimikuid 19. Nõukogudevastaste kodanlik-natsionalistlike parteide, organisatsioonide ja gruppide agentuurtoimikuid 3/10 liiget, formularitoimikuid 26 ja arvestus-vaatlustoimikuid 32.³⁸⁶

RJM-i 2. osakonna operatiivtöö seisukorda 1. jaanuari 1947.a. seisuga iseloomustasid järgmised näitajad:³⁸⁷

1. jaanuar 1947.a.	spionaaž				muu	kokku
	inglise	ameerika	saksa	soome		
agentuurtoimikud	5/21	-	4/23	1/3	8/37	18/84
formularitoimikud	25	5	86	5	353	474
arvestus-vaatlustoimikud	23	5	41	7	150	226

Eelpool toodud tööjaotusest nähtub selgelt, et 2N osakonna loomise eesmärgiks oli tõhustada RJM-i tegevust Eesti vastupanuliikumise kiiremaks mahasurumiseks. Vastloodud osakonnale anti 1946.a. novembris lahendamiseks üle kogu RJM-i 2. osakonna poolt seni kogutud materjal nõukogudevastase põrandaaluse ehk metsavendade ja salaorganisatsioonide kohta. 2N osakonna alluvusse suunati ümber ka kogu 2. osakonna bandede ja organisatsioonide töötlemiseks kasutatav agentuur. 1. aprilliks 1947.a. oli 2N osakonnas registreeritud 120 agenti ja 341 informaatorit.³⁸⁸

Seega oli 1947.a. alguseks SM-i BVVO kõrvale loodud oma eesmärkidelt ja ülesannetelt vägagi sarnane RJM-i 2N osakond. Suurimaks erinevuseks kahe osakonna vahel oli asjaolu, et 2N pädevusse kuulusid vaid poliitilise taustaga juhtumid, BVVO-l tuli aga lisaks viimastele tegeleda ka röövbandede ja teiste kriminaalsete grupeeringutega.

³⁸⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 109. (ENSV RJM-i 2N osakonna aruanded NSVL RJM-i 2. Peavalitsusele detsember 1946.a.-mai 1947.a.)

³⁸⁶ Samas, l. 31.

³⁸⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 39, l. 1-3.

³⁸⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 109, l. 144.

IV PEATÜKK

BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE REFORMID 1947. AASTAL

1. BVVO üleminek Eesti NSV RJM-i alluvusse

Eesti NSV siseministri A. Resevi 1946.a. banditismivastase võitluse koondaruandes sõnastati SM-i plaanid ja ülesanded 1947. aastaks.³⁸⁹ Peamiseks eesmärgiks seati kõigi seni arvelevõetud illegaalide ja bandede täielik likvideerimine ning taas nimetati ametisse uued vastutavad isikud. Metsavendluse mahasurumise eest Tartumaal võttis vastutuse enesele A. Resev isiklikult, Virumaa ja Järvamaa määrati siseministri asetäitja A. Barannikovi ning Võrumaa BVVO ülema G. Živaga kontrolli ja juhtimise alla.

A. Resevi eelpoolmainitud aruandest selgub, et juba 1947.a. jaanuariks oli BVVO operatiivtöötajate ja piirivalvevägede sõdurite baasil moodustatud 10 operatiivgruppi metsavendade tabamiseks ning lähetatud need enim vastupanuliikumisest haaratud maakondadesse. Lisaks oli SM-i maakonnaosakondades loodud veel 24 operatiivgruppi ning määratud neile konkreetsed metsavendade salgad, kelle likvideerimisega neil tuleb tegeleda. Kõik ülesanded tuli täita kindlateks tähtaegadeks. Bandiitide ja illegaalide leidmiseks oli 1947.a. alguseks hävituspataljonide liikmetest formeeritud 14 otsimisgruppi. Erinevate operatiivgruppide moodustamise kõrval mainitakse SM-i 1947.a. ülesandena senisest tõhusamat illegaalide sugulaste töötlust.³⁹⁰

Enamik Eesti NSV SM-i ja BVVO 1947.a. perspektiivsetest tegevusplaanidest osutusid aga peagi enneaegseteks. 1947.a. algus tõi endaga kaasa põhimõttelised muudatused Eesti NSV julgeolekuorganite töökorralduses. NSVL SM-i ja RJM-i ühiskäskkirja nr. 0074/0029 alusel 21. jaanuarist 1947.a. anti BVVO Eesti NSV SM-i koosseisust üle Eesti NSV RJM-ile. Sama käskkirja alusel läksid julgeoleku alluvusse ka hävituspataljonid. Tegemist oli pretsedendiga, sest NSVL SM-i kompetentsi kuulus banditismivastane võitlus kuni 1950.a. juulini, mil vastav peavalitsus läks RJM-i alluvusse.³⁹¹ Üleliidulisel tasandil vormistati ministeeriumide 21. jaanuari 1947.a. ühiskäskkirjaga nr. 0074/0029 SM-i

³⁸⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 1-18.

³⁹⁰ Samas.

³⁹¹ NSVL SM-i käskkirja alusel 4. veebruarist 1950.a. reorganiseeriti BVV Peavalitsus Operatiivjälituse Peavalitsuseks.

sisevägede ning käskkirjaga nr. 0075/0030 samast kuupäevast transpordivalitsuse üleandmine RJM-ile.

Kuigi dokumentides märkis BVVO üleminekut RJM-i alluvusse daatum 21. jaanuar 1947.a., allkirjastati ministeeriumide vahel lõplik üleandmise- ja vastuvõtuakt alles 11. märtsil 1947.a. Aktis on mainitud, et viivitus tulenes vajadusest üle kontrollida ja täpsustada kõik üleantavad agentuurtoimikud, operatiivmaterjalid ja muud osakonna varad. Koosseisulisi kohti anti RJM-ile üle 187, hävituspataljonides 500. Komplekteeritud oli neist vastavalt 154 ja 276 ehk teisisõnu lahkus SM-ist reaalselt 430 palgalist töötajat. Agentuurtoimikuid anti üle 67, formulartoimikuid 203 ja arvestustoimikuid 2698. Agente 116, residente 24 ja informaatoreid 1240. Koos osakonna muu varaga läksid RJM-i raamatupidamisele üle ka 101 BVVO liinis arreteeritud ja üleandmise hetkel SM-i vanglates kinnipeetavat isikut.³⁹²

BVVO üleminekuga RJM-i alluvusse kaasnesid olulised muudatused osakonna töös. B. Kummi 25. märtsi 1947.a. direktiiviga nr. 487 sätestati, et edaspidi on RJM-i BVVO ja RJM-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade “peasuunaks võitlus poliitilise banditismiga”. Kui agentuurtöötluse või juurdluse käigus selgus, et asi ei ole poliitilise iseloomuga, tuli kinnipeetavad üle anda SM-i maakonnaosakondadele, kelle funktsiooniks jäi võitlus kriminaalse banditismiga.³⁹³

Julgeolekuministri direktiivis nr. 487 määratleti BVVO ja RJM-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade ülesanded järgmiselt:

- 1) banditismi organiseerivate nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide, bandiitlik-terroristlike ja bandiitlik-diversantlike formeeringute, üksikbandiitide ja nende toetajate väljaselgitamine, operatiivtöötlus, arvestus ja likvideerimine;
- 2) illegaalide, olenemata kuriteo liigist, operatiivtöötlus ja jälitus. Illegaalide legaliseerimise korraldamine koostöös parteiorganitega;

³⁹² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 101, 102. BVVO üleandmisdokumendid sisaldavad maakondade kaupa nimekirju hävituspataljonide liikmete ja relvastuse, osakonna agentuuri, toimikute, arvelolevate vastupanugruppide jne. kohta.

³⁹³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 80, l. 46-47. Vt. Väljas, P. Hävitusagendid, lk. 125.

- 3) legaliseeritute, olenemata kuriteo liigist, arvestus ja agentuur-operatiivtöötlus. End uuesti varjama asunud legaliseeritute jälitus;
- 4) Nõukogude armee RJM-i vägede ja hävituspataljonide desertööride jälitus ja kinnipidamine;
- 5) relvastuse, laskemoona ja lõhkeainete konfiskeerimine kohalikul elanikkonnalt, illegaalidelt ja bandiitidelt;
- 6) kurjategijate jälitus ja kinnipidamine, kes on toime pannud poliitilise motiiviga kuritegusid, nagu rünnakud nõukogude-parteitöötajate, hävituspataljonide liikmete, uusmaasaajate, RJM-i vägede ja Nõukogude armee sõdurite vastu;
- 7) poliitiliste bandede, illegaalide, legaliseeritute ja teiste nõukogudevastaste elementide poolt toime pandud riigiasutuste (valdade TK-d, kooperatiivikauplused jne.) röövide uurimine;
- 8) teadmata kadunud nõukogude-parteiaktiivi liikmete tagaotsimine;
- 9) hävituspataljonide tegevuse suunamine, valdade TK-de, kooperatiivikaupluste jt. riigiasutuste valve korraldamine.

NSVL RJK Kõrgkooli nõukogude julgeolekuorganite ajaloo õpikus markeerib natsionalistliku põrandaaluse ja bandiitlike formeeringutega peetava võitluse II etapi algust NSVL RJM-i määrus nr. 00207 22. aprillist 1947.a. “Natsionalistliku põrandaaluse ja sellega seotud relvastatud bandede vastase võitluse tõhustamisest Ukraina NSV-s”. Samas on mainitud, et peagi järgnesid analoogilised määrused ka teiste liiduvabariikide kohta. Tšekistlik-sõjaliste suuoperatsioonide aeg loeti lõppenuks, bandiitlike grupeeringute likvideerimine pidi nüüdsest tuginema senisest tõhusamale agentuurtööle.³⁹⁴

Eesti NSV siseministri asetäitja A. Barannikovi aruandest NSVL SM-i BVV Peavalitsuse ülema asetäitjale kindralmajor Prošinile selgub, et pärast BVVO reaalselt üleandmist RJM-ile jäi repatriantide töötlemiseks moodustatud 7. jaoskond endiselt SM-i alluvusse. Tuginedes NSVL siseministri S. Kruglovi šifrotelegrammile nr. 63 27. märtsist 1947.a. “Banditismivastase võitluse organite ja

³⁹⁴ Istorija Sovetskih organov gossudarstvennoi besopasnosti, s. 471.

miilitsa funktsioonide piiritlemisest banditismi, varguste, röövimiste, mõrvade ja teiste eriti ohtlike kuritegude alal” reorganiseeriti repatriantide jaoskond alates 1. aprillist 1947.a. Eesti NSV SM-i BVV jaoskonnaks ning SM-i maakonna- ja linnaosakondadesse loodi banditismivastase võitluse grupid. A. Resevi vastav direktiiv 3. aprillist “Banditismivastase võitluse gruppide organiseerimisest SM-i linna- ja maakonnaosakondades ja banditismivastase võitluse gruppide ja miilitsa funktsioonide piiritlemisest”, mille aluseks oli S. Kruglovi 27. märtsi telegramm, kinnitas, et BVV jaoskonna ja maakondlike gruppide ülesandeks saab nüüdsest bandiitliku tegevuse, relvastatud röövimiste ja teiste Vene NSFV kriminaalkoodeksi § 59-3 järgi klassifitseeruvate eriti ohtlike kuritegude vastane võitlus. Kõigi teiste kriminaalkoodeksi paragrahvide järgi klassifitseeruvate seaduserikkumiste uurimine tuli edaspidi üle anda MV Kriminaaljälitusele.³⁹⁵ Pärast ümberkorraldusi 1947.a. aprillis jätkasid BVV jaoskond ja selle maakondlikud grupid ka repatriantide töötlust ning isikute eriasumisele saatmise vormistamist.³⁹⁶

SM-i BVV jaoskonna ülemaks määrati endine BVVO 7. jaoskonna ülem Aron Miljavski. Samas kinnitati jaoskonna ajutiseks koosseisuks koos linna- ja maakonnaosakondade gruppide töötajatega 50 inimest, kellest 16 pidid moodustasid Tallinnas paikneva keskparatuuri.³⁹⁷

Koos BVVO üleandmisega RJM-ile liikus kaasa ka kogu osakonna agentuur. Seetõttu kujunes pärast 1. aprilli 1947.a. BVV jaoskonna esmaseks ülesandeks uue agentuuri loomine nii keskuses kui ka kõigis maakondades. Aprillis värvati 1 resident ja 11 informaatorit ning Tallinnasse hangiti tegevuse alustamiseks konspiratiivkorter. Esimese tegevuskuu jooksul likvideeris SM-i BVV jaoskond 2 röövbandet 17 liikmega.³⁹⁸

Iseseisev BVV jaoskond eksisteeris Eesti NSV SM-i koosseisus siiski vaid lühikest aega. Jaoskonna juhi A. Miljavski isiklikust toimikust selgub, et juba 1947.a. septembris viidi ta üle Eesti NSV SM-i Tallinna MV Kriminaaljälituse osakonna ülemaks seoses BVV jaoskonna likvideerimisega.³⁹⁹ Seega tegutses

³⁹⁵ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 40, l. 65-66.

³⁹⁶ ERAF, f. 17/7, n. 1, s. 2, l. 25-30.

³⁹⁷ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 40, l. 67-71. (BVV jaoskonna ajutise koosseisu nimekiri). Reaalselt polnud kõik 50 kohta täidetud. BVVO üleandmisel SM-ilt RJM-ile jäeti repatriantide osakonna näol SM-ile alles 50 koosseisulist töökohta, millest oli koplekteeritud 37. ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 101, l. 2.

³⁹⁸ ERAF, f. 17/7, n. 1, s. 2, l. 25-30.

³⁹⁹ ERAF, f. 1, n. 2, s. 17239. Sagedased reorganiseerimised ja muudatused ei olnud täiel määral arusaadavad ka julgeolekutöötajatele endile. A. Miljavski toimikust võib leida sissekandeid, mis ekslikult kinnitavad, et ta töötas kuni 1949. aastani BVV jaoskonnas. Samas on ka kirjas, et BVV

BVVO repatriantide jaoskonnast reorganiseeritud BVV jaoskond vaid 5 kuud ehk 1. aprillist 1. septembrini 1947.a. Koos uute ümberkorraldustega kujunes nüüd mitmeks aastaks huvitav olukord, kus küll Moskvast NSVL SM-i juures asus BVV Peavalitsus, Eesti NSV-s vastavat allasutust aga enam ei eksisteerinud. BVV jaoskonna kaotamine (või õigemini liitmine Kriminaaljälitusega) oli siiski ennustatav samm, sest oma loomisest alates oli BVV jaoskond SM-i struktuuris pigem kunstlikult tekitatud kui tegelikult vajadusest loodud allüksus. Võib küllaltki suure kindlusega väita, et praktikas osutus BVV jaoskonna ja miilitsa ülesannete jaotamine ainuüksi Vene NSV kriminaalkoodeksi § 59-3 tuginedes ülimalt keeruliseks kui mitte teostamatuks.⁴⁰⁰

Arhiivmaterjalidest selgub, et oma tegevusaja jooksul ei jäänud vormiliselt apoliitiline BVV jaoskond (ja hiljem Kriminaaljälitus) metsavendlustevastast võitlusest siiski päriselt kõrvale ning röövbandede kõrval tuli aeg-ajalt tegeleda ka vastupanuliikumise mahasurumisega. NSVL siseministrile S. Kruglovile adresseeritud ja 1949.a. 31. detsembriga dateeritud Eesti NSV poliitilis-majanduslikus iseloomustuses seisuga 1. jaanuar 1950.a., tunnistatakse, et SM jätkas võitlust poliitilise banditismiga ka pärast BVVO üleandmist RJM-ile 1947.a., sest “poliitiline banditism avaldus ka teistes vormides kui terrorism” (nt. kaupluste ja eraisikute röövimised jne). 1948.a. tabasid SM ja miilits 27 natsionalistlike relvastatud bandede liiget, neist 5 tapeti. 1949.a. I poolel likvideeriti 40 terroristlike bandede osalist.⁴⁰¹

Küsimusele, miks siis ikkagi BVVO 1947.a. alguses koos agentuuri ja hävituspataljoniidega julgeolekule üle anti, annavad küllaltki selge vastuse osakonna enda dokumendid. Mäletatavasti moodustasid terroristlikud ehk poliitilised banded SM-i BVVO poolt 1946.a. likvideeritud grupeeringutest üle 2/3 (1946.a. likvideeritud 155 bandest määratleti röövbandedena 45). 1947.a. alguseks ei olnud olukord muutunud ning endiselt moodustasid eesti metsavendade vastupanusalgad

jaoskonna ülemana tegi A. Miljavski eeskujulikke tööd relvastatud bandiitlik-röövellike ja poliitiliste bandede likvideerimisel. Hiljem on sõna *poliitilised* siiski tekstist maha tõmmatud.

⁴⁰⁰ Represseeritud isikute registritest (koostatud 34620 isiku andmete ja 50544 üksiku paragrahvi kasutamisuhtumi baasil) selgub, et aastatel 1940-1955 kasutati kriminaalkoodeksi paragrahvi 59-3 kokku 234 korral (sh 1944.a. 10 korral, 1945.a. 45 korral, 1946.a. 38 korral, 1947.a. 42 korral, 1948.a. 31 korral, 1949.a. 34 korral ja 1950.a. 9 korral), mis moodustab 0,46% kasutamisuhtude koguarvust.

⁴⁰¹ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 141, l. 49.

SM-is arvelolevate bandede seas valdava enamuse. Seisuga 1. jaanuar 1947.a. oli Eesti NSV-s arvel 36 bandet 206 liikmega. Neist 27 klassifitseerus bandiitlik-terroristlikena ning 9 bandiitlik-röövellikena.⁴⁰² Registreeritud 36 bandedest olid kõik loodud juba 1944.-1945.a. Neist 9-s arvati olevat 2-3 liiget, 14-s 4-5 liiget, 10-s 6-10 liiget ja 3-s üle 10 liikme. Illegaalide arvuks loendas BVVO 1181 inimest, neist 59 üksikbandiidid, 690 Omakaitse endised liikmed, 4 bandiitide abistajad ja varjajad, 108 Nõukogude armee desertöörid, 38 sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjad ja 282 muu kriminaalne element.⁴⁰³

Kuigi BVVO üleminekut RJM-i alluvusse 1947.a. jaanuaris võib võrdluses üleliidulisel tasandil toimuvaga tõepoolest lugeda eripäraseks⁴⁰⁴, siis teisalt oli siinkohal tegemist vigade paranduse ja süsteemi ühtlustamisega. 1943.a. 14. aprillil läksid NSVL SARK-i 3. valitsuse funktsioonid üle NSVL RJRK-i 2. valitsusele, millega võitlus nõukogudevastaste elementidega tehti julgeoleku ülesandeks. 1941.a. miilitsa peavalitsuse loodud BVVO jäi aga endiselt NSVL SARK-i koosseisu, kasvades 1945.a. BVV Peavalitsuseks. 1946.a. lõpuks oli möödapääsmatult selge, et Eestis on banditismi näol tegemist laialdase rahvusliku vastupanuliikumise, mitte organiseeritud kriminaalkuritegevusega nagu muudes Nõukogude Liidu piirkondades. Ilmselt tulenes just siit eripärane otsus anda 1947.a. jaanuaris koos sisevägedega Eesti NSV RJM-ile üle ka BVVO ja viimasele alluvad hävituspataljonid. Otsusega lõpetati mõneti kummaline olukord, kus nõukogudevastaste elementide likvideerimise pearaskust kandsid mitme aasta jooksul julgeoleku asemel hoopis SM-i operatiivtöötajad.

Kindlasti ei saa täiesti alusetuks lugeda ka väidet, et nimetatud ümberkorraldused võimaldasid SM-il asuda “täie tähelepanuga oma peamiste ülesannete – kriminaalkuritegevuse vastase võitluse, avaliku korra tagamise ja sotsialistliku omandi järelvalve – juurde”.⁴⁰⁵ SM-i arhiivimaterjalide hulgas leidub mitmeid dokumente, kus ministeeriumi maakonnaosakondade ülemad tunnistavad, et 1946.a. oli kogu osakonna töö ja peamine tähelepanu suunatud võitlusele poliitilise banditismiga ning alles pärast ümberkorraldusi 1947.a. alguses osutus võimalikuks alustada aktiivsemat tegevust kriminaalkuritegevuse vähendamiseks.⁴⁰⁶

⁴⁰² ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 76, l. 204.

⁴⁰³ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 50-52.

⁴⁰⁴ Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 117-118.

⁴⁰⁵ Bõkov, E. O dejatelnosti, str. 61.

⁴⁰⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 95, l. 122.

Miilitsaorganite aruannetest selgub samuti, et talumajapidamiste süsteemi kõrval raskendas võitlust kuritegevusega just poliitilise banditismi lai levik, mis ei lubanud miilitsatöötajatel tegeleda oma tööülesannetega.⁴⁰⁷ Eesti NSV SM-i MV 25. oktoobri 1947.a. aruandes väidetakse, et just 1947.a. III kvartalis vähenes kriminaalkuritegevus Eestis võrreldes eelneva perioodiga 26,3% ning likvideeriti üle 30 röövelliku grupeeringu.⁴⁰⁸

Ministeeriumitevahelise tööjaotuse korrigeerimise kasuks näib rääkivat ka iseseisva BVV jaoskonna loomine Eesti NSV SM-i koosseisus kohe 1947.a. aprillis, sest üleliidulisel tasandil jäi BVV Peavalitsus endiselt SM-i alluvusse ning tühja kohta käsuliinis vähemalt esialgu ei tekkinud.

SM-i jaoks märkis BVVO, hävituspataljonide ja sisevägede üleandmine siiski uue arenguetapi, so. ametkonna positsioonide RJM-ile loovutamise algust. 1949.a. septembris viidi miilitsa peavalitsus ja piirivalveväed üle RJM-i struktuuri ning järgmisel aastal loovutati eriti tähtsate tööstusobjektide ja raudteevalve väeosad. 1950.a. läksid NSVL SM-i alluvusest RJM-ile üle ka BVV Peavalitsus ja selle allüksused.⁴⁰⁹

Juba 1945.a. kevadest alates oli võitlus poliitilise banditismiga kuulunud RJM-i ja selle maakonnaosakondade ülesannete hulka. 1946.a. lõpus oli nõukogudevastase põrandaaluse kiirema likvideerimise eesmärgil RJM-is pandud alus 2N osakonnale, mille töökorraldus ja funktsioonid sarnanesid märkimisväärselt SM-i BVVO omadele. BVVO ületulek RJM-i struktuuri mõjus ministeeriumi operatiivtöötajatele segadusttekitavalt. Julgeolekuminister B. Kummi 18. märtsi 1947.a. ringkirjast ministeeriumi maakonna- ja linnaosakondade ülematele selgub, et üheaegselt BVVO RJM-i koosseisu liidendamisega olid ministeeriumi maakonna- ja linnaosakonnad banditismivastases võitlusest omavoliliselt eemaldunud ning kogu töö selles liinis lükanud BVVO õlule.⁴¹⁰

Kuigi vormiliselt anti BVVO RJM-ile üle NSVL SM-i ja RJM-i 21. jaanuari 1947.a. ühiskäskkirja alusel, jõustusid ümberkorraldused lõplikult alles 1. märtsil.

⁴⁰⁷ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 45, l. 69.

⁴⁰⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 245-247. Miilitsa poolt likvideeritud röövellike gruppide lühikirjeldused on sageli äravahetamiseni sarnased nn. poliitiliste bandede omadega. (nt. 13-meheline Friedrich Liiva (sünd. 1926) poolt juhitud grupp. F. Liiva oli olnud Saksa armee vabatahtlik, 1945.a. mõisteti talle § 193-7 alusel 7 aastat vabadusekaotust. Põgenes kinnipidamiskohast ja jätkas enese varjamist. Viimasteks üleastumisteks enne järjekordset arreteerimist olid relvastatud röövid riiklikest kauplustest.)

⁴⁰⁹ Ohmann, V. Eesti NSV Siseministeeriumi, lk. 29-30; 39- 41.

⁴¹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 80, l. 28.

Viimatinimetatud kuupäeval kinnitas B. Kumm RJM-i BVVO ülema G. Živaga koostatud RJM-i ülesannete kava banditismivastase võitluse kohta perioodil märts-aprill 1947.a.⁴¹¹ Tööplaanis märgitakse, et 1. märtsi 1947.a. seisuga tegutseb Eesti NSV-s 37 bandet (neist 36 terroristlikud) 173 liikmega ning arvele on võetud 1100 illegaali. Tõdetakse, et olukorras, kus bandede arvukus on jätkuvalt suur ning nende hajutamisest pole kasu, on nüüd vajalik saavutada “otsustav läbimurre, milleks tuleb ära kasutada kõik võimalused ja vahendid”. BVVO ülem püstitas märtsi- ja aprillikuusse mitte just eriti tagasihoidliku eesmärgi: organiseeritud banditism täielikult likvideerida ning kõik illegaalid ehk bandiitlik reserv kaotada 1947.a. maiks. Kõrgete sihtide saavutamiseks ei näinud töökava siiski ette mingeid enneolematuid uuendusi, määrates vaid iga bandegrupi likvideerimise ja vastava operatiivplaani olemasolu eest vastutama kindlad isikud. Operatiivgrupid bandede hävitamiseks tuli formeerida 10. märtsiks, kõigi üksikute välioperatsioonide plaanid pidid valmima 15. märtsiks. Muidugi ei unustatud osakonna tööplaanis ametisse nimetada enim banditismist haaratud maakondade eest vastutavaid RJM-i juhtivtöötajaid:

Tartumaa	ENSV riikliku julgeolekuministri asetäitja P. Pastelnjak
Võrumaa, Virumaa	ENSV riikliku julgeolekuministri asetäitja N. Mihhailov
Läänemaa, Järvamaa	ENSV RJM-i BVVO ülem G. Živaga
Saaremaa	ENSV RJM-i BVVO ülema asetäitja A. Gavrilov

Arhiividokumentide seas on säilinud ka RJM-i BVVO ülema 12. aprillil 1947.a. allkirjastatud projekt legaliseeritute töötusega tegeleva jaoskonna moodustamise kohta BVVO koosseisus.⁴¹² BVVO arvepidamise järgi oli 1. aprilliks 1947.a. Eesti NSV-s legaliseeritud 6262 inimest, kellest bandiitidena klassifitseerus vaid 474.⁴¹³ Üleskutseid ja korraldusi legaliseeritud operatiivtöös paremini ära

⁴¹¹ Samas, l. 2-13.

⁴¹² Samas, l. 43-45.

⁴¹³ E.-N. Kross mainib Pro Patria II sissejuhatuses, et 1944.a. novembrist kuni 1947.a. novembrini legaliseerus Eestis 6600 metsavenda. Võib tekkida küsimus, kas kõigi sel perioodil legaliseerunute kohta on ikka õige kasutada mõistet *metsavend*, sest 6600 inimese hulka on arvatud ka Punaarmee desertöörid, röövbandede liikmed ja teised isikud, keda Eesti vastupanuliikumisega on keeruline seostada. Kross, E.-N. Pro Patria II, lk. 13. Arv 6600 esineb juba E. Laasi 1989.a. artiklites, kus selle allikana on märgitud 1982.a. Riias ilmunud teos Postroenije sotsialisma v Sovetskoi Pribaltike. Istoritsheskii opõt kompartii Litvõ, Latvii i Estonii.

kasutada oli BVVO-le jagatud varemgi, kuid 1947.a. aprillis tuli G. Živagal taas tunnistada, et legaliseeritute osakonnas sisuliselt ei tegeleta. Uue jaoskonna loomise projektis on esitatud ka peamised legaliseerimisprotsessis seni ilmnunud puudused:

- 1) metsast välja tulles ei anta ära relvi;
- 2) osad legaliseeritute organisatsioonid moodustavad uusi vastupanugruppe ja hangivad uued relvad;
- 3) paljud legaliseeritute osakonnad muutuvad hiljem terroristideks (metsavendadeks);
- 4) legaliseeritute kodukohast eemal valenime all ning hiljem vahetatakse taas elukohta;
- 5) osad legaliseeritute osakonnad vaid selleks, et paremini jätkata oma nõukogudevastast tegevust.

Lisaks senisele tegevusetusele ajendas BVVO-d uut jaoskonda looma kartus, et 1947.a. kevade saabudes langetavad paljud legaliseeritud taas otsuse enese varjamise kasuks.

Projekt nägi jaoskonna suuruseks ette 8 töötajat, ülema ja ülema asetäitja kõrval 6 operatiivtöötajat, arvestusega üks operatiivtöötaja kahe maakonna peale. Legaliseeritute töötusega tegeleva RJM-i BVVO jaoskonna loomise või eksistentsi kohta arhiivimaterjalide hulgas siiski andmeid ei leitud ning arvestades peagi alanud uusi suuremaid reorganiseerimisi võib oletada, et jaoskonna loomine jäigi sel korral vaid kavatsuseks.

Koos BVVO üleminekuga RJM-i alluvusse muutus ka osakonna aruandluskord, mis tõi omakorda kaasa küllaltki suuri lahknemisi eri ettekannete vahel. Kõige probleemsemateks kujunesid aruanded nn. üleminekuperioodist 1947.a. jaanuar-veebruar. Nõnda võib BVVO dokumentidest lugeda, et 1947.a. 1. veebruariks oli osakonnas arvel 33 bandet 180 osalisega, neist 32 nõukogudevastast ja 1 röövellik.⁴¹⁴ 1948.a. alguse RJM-i aruannetest nähtub aga, et 1. veebruaril 1947.a. oli ministeeriumis registreeritud 35 bandet 196 liikmega.⁴¹⁵ Materjale lähemalt uurides selgub, et seisuga 1. veebruar 1947.a. oli RJM-i 2N

⁴¹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 120-127. (BVVO 1947.a. jaanuari aruanne)

⁴¹⁵ Samas, l. 1-5.

osakonnas töös 3 poliitilise banditismi agentuurtoimikut⁴¹⁶ ning tõenäoliselt saadi bandede arvuks 35 2N ja BVVO töötulemuste liitmisel.

Veelgi enam segadust tekitas likvideeritud bandede ja nende liikmete kokkuarvamine. Mitmetest BVVO aruannetest võib leida järgmised andmed:⁴¹⁷

1947.a.	jaanuar	veebruar	märts	aprill	mai	kokku
likvideeritud banded/liikmed	16/91	9/60	1/11	3/21	2/16	31/199

1947.a. jaanuaris likvideeritud gruppidest 8 olid röövbanded ning 8 terroristlikud ehk nõukogudevastased.⁴¹⁸ Veebruaris tabatud salkadest osutusid röövellikeks koguni 7 (26 liiget) ja terroristlikeks vaid 2 (34 liiget).⁴¹⁹ Tulenevalt BVVO üleminekust RJM-i alluvusse ei kuulunud mittepoliitilised juhtumid aga enam osakonna pädevusse ning alates 1947.a. märtsist kadus võimalus ja vajadus neid aruandluses kajastada. Ettekannete ühtlustamise huvides korrigeeriti ka varasemaid näitajaid ning seisuga 1. märts 1947.a. raporteeris G. Živaga Moskvasse, et jaanuaris-veebruaris on Eesti NSV-s likvideeritud 10 bandet 88 liikmega.⁴²⁰ On ilmne, et sellised arvud saadi SM-i aegsetest aruannetest röövbandede andmete eemaldamise teel. Kui bandede puhul oli sellise poliitilise lahutamistehte sooritamise kerge ülesanne, siis hoopis raskem ja sageli võimatugi oli seda teha banditismiilmingute ja konfiskeeritud relvastuse aruandluse osas. Erinevast ajast pärinevate aruannete kõrvutamisel ilmnebki, et enamasti valisid operatiivtöötajad lihtsama tee ning uute sobivate näitajate väljaarvutamise asemel kasutati juba olemasolevaid. Näiteks võib äravahetamiseni sarnased andmed konfiskeeritud relvastuse kohta leida nii nendest 1947.a. jaanuari kohta käivatest aruannetest, kus likvideeritud bandede arvuks on märgitud 16 kui ka hilisematest dokumentidest, kus hävitatud bandede hulk on poole võrra väiksem (poliitilised banded).⁴²¹ Sarnast tendentsi võib täheldada ka 1947.a. veebruari statistiliste näitajate osas. Kindlasti ei saa siin kõne alla tulla võimalus, et kogu äravõetud

⁴¹⁶ Samas, l. 117.

⁴¹⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 250, 262. Vt. ka ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 120.

⁴¹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 120-127, 148. 1947.a. jaanuaris BVVO poolt likvideeritud (st. tapetud, arreteeritud ja legaliseeritud) 405 illegaalist olid 354 eestlased. Venelasi 36, sakslasi 11, leedulasi 2, valgevenelasi 1 ja tatarlasi 1. 1947.a. veebruaris BVVO poolt likvideeritud 333 inimesest oli eestlasi 295, venelasi 34, sakslasi 3 ja leedulasi 1.

⁴¹⁹ ERAF, f. 17/7, n. 1, s. 2, l. 10.

⁴²⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 73-76.

⁴²¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 1-4, 125, 182.

relvastus kuuluski vaid nõukogudevastastele grupeeringutele ning röövbandede liikmetelt ei konfiskeeritud ainsatki relva ega padrunit.

Nagu eelpool mainitud, tekitas BVVO üleminek segadust eelkõige RJM-i ridades, sest eelnevalt oli seal moodustatud funktsioonidelt sarnane 2N osakond. Vaidluste kõrval, kes ja millises ulatuses peab nüüd tegelema banditismivastase võitlusega, muutus märgatavalt keerulisemaks ka ministeeriumi aruandlus. Nõukogudevastase põrandaaluse likvideerimist käsitlevate ettekannete koostamiseks tuli RJM-il nüüd kokku sobitada BVVO ja 2N osakonna töötulemused.

RJM-i BVVO ülema asetäitja A. Gavrilovi 23. aprillil 1947.a. allkirjastatud aruanne võitlusest banditismiga perioodil 1. märts-20. aprill 1947.a. teatab, et nimetatud ajavahemiku jooksul on BVVO Eesti NSV-s tapnud 10 (bandede osalisi 5, üksikbandiite 4, bandiitide abistajaid 1), arreteerinud 23 (bandede osalisi 3, röövbandiite 11, muud nõukogudevastast elementi 6, ebaseaduslike relvade omajaid 3), legaliseerinud 89 ja teistele organitele üle andnud 16 inimest. 20. aprilli seisuga on osakonnas arvel 36 bandet 160 liikmega.⁴²²

B. Kummi aruanne Moskvasse NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse ülemale Pitovranovile samast kuupäevast (23. aprillist 1947.a.) küll kinnitab, et Eesti NSV-s on registreeritud 36 bandiitide gruppi 160 osalisega ning et tapetuid on 10 ja legaliseeritud 89, kuid arreteeritute arvuks on nüüd loendatud juba 42 inimest. Samas lisab B. Kumm oma aruandes, et mainitud bandegruppide kõrval on ministeeriumis töös ka materjalid 20 kodanlik-natsionalistliku organisatsiooni ja nende 85 liikme kohta.⁴²³ Viimaste kohta ei leidu mingeid viiteid BVVO dokumentatsioonis.

ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja P. Pastelnjaki 1947.a. maikuu aruandes ei ole peamist tähelepanu pööratud mitte nõukogudevastastele bandedele, vaid “natsionalistlikele formeeringutele”. Mai lõpuks oli julgeolek Eestis registreerinud ja arvele võtnud 22 “natsionalistlikku ja fašistlikku organisatsiooni ja gruppi” 85 liikmega. Nende hulgas puudusid kesksed ehk tsentraalsed

⁴²² ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 173-174.

⁴²³ Samas, l. 175-176.

organisatsioonid, kuid lisaks 19 lokaalsele organisatsioonile tegutses Eestis julgeoleku andmeil ka 3 maakondadevahelist vastupanuühendust.⁴²⁴

Arhiivis säilinud dokumentatsioonist selgubki, et BVVO üleviimine RJM-i alluvusse ei tähendanud senisest oluliselt põhjalikumat või paremat infovahetust kahe osakonna vahel. Endiselt jäi 2N osakonna olulisimaks tegevussuunaks nõukogudevastaste natsionalistlike organisatsioonide töötlemine ning BVVO jätkas võitlust banditismiga. Range tööjaotus, mis nõukogude asjaajamises võis tunduda korrektne ja igati õigustatud, oli tegelikku olukorda arvestades muidugi täiesti mõttetu ning tõi pidevate bürokraatlike segaduste näol kasu eelkõige vastupanuliikumisest osavõtjaile, mitte selle mahasurujaile. Vaatamata tõsiasjale, et valdava enamiku sõjajärgsete Eesti vastupanuorganisatsioonide peamiste programmiliste seisukohtade hulka kuulus sidemete loomine ja arendamine metsavendadega (ja vastupidi) ning et sageli oli avastatud vastupanugrupi organisatsiooniks tembeldamine pigem juhuslik kui põhimõttelist laadi küsimus⁴²⁵, jätkus 1944. aastal alguse saanud praktika ka pärast 1947.a. alguse ümberkorraldusi.

BVVO ja 2N osakonna tegevusest 1947.a. aprillist juunini annavad huvitava ja küllaltki ilmeka ülevaate RJM-i arvestuse ja arhiivi osakonna “A” statistilised näitajad arestide ja arreteeritute kohta.⁴²⁶

1947.a. BVVO	banditism	vaenlase käsilased ja äraandjad	mässulisus	terror	vaenlase poolele üleminek	nõukogudevastane agitatsioon	reeturlus	muud kuriteod	kokku
aprill	-	7	-	-	-	-	-	-	7
mai	11	6	-	1	-	-	-	-	18
juuni	2	4	-	3	1	2	3	-	15
kokku	13	17	-	4	1	2	3	-	40

⁴²⁴ Samas, l. 169-172. Samast dokumendist võib leida ka *lokaalse organisatsiooni* definitsiooni. Lokaalseks organisatsiooniks või grupiks nimetas julgeolek nõukogudevastast ühendust, mille tegevus ei väljunud maakonna ühest või paarist asustatud punktist (nt. Tallinna linnast) ning mis ei omanud tsentraalseid või maakondadevahelisi sidemeid.

⁴²⁵ Erinevaid tõlgendusvõimalusi pakub ka RJK Kõrgooli Vastuluure Sõnastik, mille järgi *bande, mis seab enese tegevusele nõukogudevastase eesmärgi, muutub nõukogudevastaseks organisatsiooniks, mida mõnikord praktikas nimetatakse ka poliitiliseks bandeks*. Kontrarasvedõvatelnõi, s. 33-34.

⁴²⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 104. Käsikirjas dokument kannab kuupäeva 10. veebruar 1948.a., koostaja nimi ja allkiri puuduvad.

1947.a. 2N	banditism	vaenlase käsilased ja äraandjad	terror	mässulisus	kokku
aprill	-	-	-	7	7
mai	-	2	3	5	10
juuni	-	3	3	2	8
kokku	-	5	6	14	25

Aruandluses valitsenud segadusele viitavad selgelt ka 5. mai 1947.a. kuupäeva kandvad ja NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse ülema Pitovranovi allkirjaga varustatud ning NSVL riikliku julgeoleku ministri V. Abakumovi poolt kinnitatud Ukraina, Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti NSV RJM-i 2N valitustele ja osakondadele adresseeritud aruandluse näidisskeemid, kus lisaks täpsetele andmetele arvelolevate nõukogudevastaste organisatsioonide ja poliitiliste bandede kohta nõutakse ülevaadet ka hävituspataljonide paiknemise, tegevuse ja koosseisude kohta.⁴²⁷ Ometi kuulusid hävituspataljonid kuni 1947.a. juulini BVVO, mitte 2N osakonna alluvusse.

2. Eesti NSV RJM-i BVVO ja 2N osakonna ühendamine

BVVO ja 2N osakonna paralleelne eksisteerimine Eesti NSV RJM-i koosseisus jäi lühiajaliseks. Juba 1947.a. juunis algasid ettevalmistused kahe osakonna ühendamiseks. 18. juunil tegi B. Kumm EKP KK-le ettepaneku kinnitada senine BVVO ülem G. Živaga loodava 2N osakonna ülemaks.⁴²⁸ Alates 1946.a. novembrist 2N osakonna ülemana ametis olnud E. Neelus viidi alates 10. juulist 1947.a. üle RJM-i 2. osakonna ülemaks.⁴²⁹ G. Živaga nimetamine 2N osakonna juhiks näib viitavat asjaolule, et reorganiseeritud struktuuriüksuse tuumikuks jäi hoolimata nimevahetusest endine BVVO, mis võrreldes varasema 2N osakonnaga

⁴²⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 151, l. 26-37. 1947.a. maist pärinevad 2N osakonna aruandluse näidisskeemid on Moskvast koopiatena Eestisse saadetud 1948.a. juunis tollase 2N osakonna ülema Dmitri Taevere palvel. Lisaks selgub nimetatud dokumentidest, et 1948.a. suvel tegutses NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse juures 2N osakond, mitte 2N valitsus, nagu on väidetud Riikliku Julgeoleku Komitee Kõrgkooli õpikus. Vt. Istorija Sovetskikh organov gossudarstvennoi besopasnosti, s. 455.

⁴²⁸ ERAF, f. 1, n. 6, s. 5746. G. Živaga jäi 2N osakonna ülemaks 17. aprillini 1948.a., mille järel ta kutsuti tagasi Moskvasse.

⁴²⁹ ERAF, f. 1, n. 2, s. 23062.

oli isikkoosseisult suurem ning omas ka pikemaajalisi töökogemusi. Kahjuks ei ole Eestis säilitatava arhiivimaterjali hulgast võimalik leida kuigi täpseid andmeid RJM-i 2N osakonna isikkoosseisu või sisestruktuuri kohta perioodil 1946.a. november-1947.a. juuni ning seetõttu tuleb selliste järelduste tegemisest pigem hoiduda. Kahe RJM-i osakonna liitmisprotsessis 1947.a. juunis-juulis on paremini jälgitav BVVO ülesehitus. Küllaltki hea ülevaate annavad 1947.a. juunis koostatud dokumendid osakonna kaadrist.⁴³⁰

RJM-i BVVO isikkoosseis	BVVO		perifeeria	
	üle võetud SM-ilt 01.03. 1947.a.	arvel 20.06. 1947.a.	üle võetud SM-ilt 01.03. 1947.a.	arvel 20.06. 1947.a.
1. osakonna ülem	1	1	-	-
2. osakonna ülema asetäitja	2	1	-	-
3. sekretär	1	-	-	-
4. masinakirjutaja	2	2	2	3
5. jaoskonna ülem	7	6	9	9
6. jaoskonna ülema asetäitja	1	1	-	-
7. vanemoperatiivvolinik	7	7	10	10
8. operatiivvolinik	7	7	10	10
9. operatiivvoliniku abi	1	1	1	1
10. vanemuurija	3	2	-	-
11. uurija	3	3	-	-
12. nooremuurija	4	4	-	-
13. tõlk	2	1	-	-
14. valla operatiivvolinik	-	-	57	51
15. luuraja	1	1	-	-
16. vanem raadiooperaator	2	2	-	-
17. raadiooperaator	4	4	-	-
kokku	48	43	89	84

Eelpooltoodud andmetest võib järeldada, et 1947.a. kevadel pärast BVVO üleminekut RJM-i koosseisu ei järgnenud märkimisväärseid muudatusi osakonna struktuuris. BVVO jagunes endiselt kuueks jaoskonnaks (7. repatriantide jaoskond jäi SM-i koosseisu) ning ka ministeeriumi linna- ja maakonnaosakondade juures jätkasid tööd 3-4 operatiivtöötajast koosnevad banditismivastase võitluse jaoskonnad. Samuti püsis valla operatiivvoliniku ametikoht, kuigi 1946.a.

⁴³⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 179.

kavandatud 100 valla operatiivvoliniku kohast olid 1947.a. suveks täidetud vaid pooled (51).

Nagu eelpool mainitud, oli BVVO RJM-ile üleandmise ajaks 11 hävituspataljoni 500-st koosseisulisest kohast komplekteeritud samuti vaid veidi üle poolte (276), kokku anti SM-i poolt 1947.a. märtsis RJM-ile üle 6895 hävituspataljonide liiget. BVVO ja 2N osakonna ühendamise ajaks ei olnud see vahekord oluliselt paranenud, 1. juuliks 1947.a. oli nüüd juba 2N osakonnale alluvates hävituspataljonides arvel 6650 meest ja naist, neist 307 palgised.⁴³¹ Endiselt leidsid hävituspataljonide võitlejad kasutust peamiselt metsavennasalkade otsimisel või riiklike ettevõtete valves. RJM-i andmeil kasutati hävituspataljonide liikmeid 1947.a. juunis 76 välioperatsioonis ja 57 varitsuses, mille käigus tabati 9 ning tapeti 3 bandiiti ja illegaali.⁴³²

Osakondade ühendamise käigus koostatud dokumentatsioon annab ülevaate ka BVVO poolt algatatud ja töös olnud toimetustest ehk juurdlustöö seisust:⁴³³

toimikud	SM-ilt üle võetud 01.03.1947.a.			ümber registreeritud ja arvel BVVO-s 20.06.1947.a.		
	BVVO	perifeeria	kokku	BVVO	perifeeria	kokku
1. agentuurtoimikud	9	58	67	2	25	27
2. formulartoimikud	12	191	203	4	67	71
3. arvestustoimikud	279	2419	2698	-	-	-
4. arvestus- vaatlustoimikuid	-	-	-	10	38	48
5. ennetavaid agentuurtöötusi	-	-	-	1	32	33

Arhiivimaterjalidest selgub, et 1. veebruari 1947.a. seisuga oli RJM-i 2N osakonnas registreeritud ja töös 20 agentuurtoimikut kokku 74 isiku kohta, 79 formulartoimikut ja 61 arvestus-vaatlustoimikut. Agentuurtoimikutest oli koguni 17 (63 isikut) algatatud “nõukogudevastaste natsionalistlike organisatsioonide ja gruppide” ning vaid 3 (11 isikut) bandiitliku tegevuse alusel.⁴³⁴ Pärast BVVO ja 2N osakonna liitmist oli uues 2N osakonnas seisuga 1. juuli 1947.a. agentuurtoimikuid

⁴³¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 107, l. 91; ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 178.

⁴³² ERAF, f. 131, n. 1, s. 107, l. 91.

⁴³³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 177.

⁴³⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 117.

48 (207 isikut), formulartoimikuid 178, arvestus-vaatlustoimikuid 70 ja ennetavaid agentuurtootlusi 170. Agentuurtoimikud jagunesid “värvingute” järgi:⁴³⁵

- 1) “Banditism”, 23 toimikut /105 isikut
- 2) “Kodanlikud natsionalistlikud organisatsioonid”, 14/59
- 3) “Kodumaa reetmine”, 9/38
- 4) “Natsionalistlik põrandaalune”, 1/3
- 5) “Kuulumine mässulistesse organisatsioonidesse”, 1/2

Esitatud arvud kinnitavad, et koos BVVO-ga RJM-ile üle antud toimikutest olid enam kui pooled 1947.a. juuniks juba kas ümber vormistatud, maha kantud või teistele organitele edasiseks juurdluseks üle antud. Samuti ei leia hilisemas dokumentatsioonis enam äramärkimist endised BVVO arvestustoimikud (2698). Osakondade liitmise hetkeks oli mõlema osapoole töös olevate toimikute arv samas suurusjärgus, kaldudes isegi veidi 2N osakonna kasuks.

1. jaanuariks 1948.a. oli RJM-i 2N osakonnas endiselt töös 48 agentuurtoimikut (214 isikut), formulartoimikute arv oli kasvanud 225 ja arvestus-vaatlustoimikute arv 133. Valdav enamus toimikutest jaguneski nüüd kahe arvestuskategooria ehk “värvingu” vahel: 1) “Banditism”, 33 agentuurtoimikut (155 isikut), 118 formular- ja 51 arvestus-vaatlustoimikut; 2) “Nõukogudevastased natsionalistlikud organisatsioonid ja grupid”, 14 agentuurtoimikut (54 isikut), 104 formular- ja 52 arvestus-vaatlustoimikut.⁴³⁶

1. juuliks 1947.a. ühendati BVVO ja 2N osakonna agentuurid:⁴³⁷

	SM-ilt üle võetud 01.03.1947.a.	arvel BVVO-s 20.06.1947.a.	arvel 2N osakonnas 01.07.1947.a.
residente	24	18	35
agente	116	119	252
informaatoreid	1240	1061	1443
konspiratiivkortereid	-	1	7

⁴³⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 271-272. Formulartoimikute (178) hulgas oli värvingutelt esikohal *Kodumaa reetmine*, 87 toimikut, *Kodanlikud natsionalistlikud organisatsioonid*, 55 toimikut, *Nõukogudevastane agitatsioon*, 16 toimikut, *Banditism*, 11 toimikut jne.

⁴³⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 117. Kahe eelpoolnimetatud kategooria kõrval olid üksikute toimikutega esindatud ka *Nõukogudevastased fašistliku orientatsiooniga grupid* ja *Endised kodanliku Eesti ja Saksa okupatsiooniperioodi ohvitserid*. Vt. ka ERAF, f. 131, n. 1, s. 107, l. 1-2.

⁴³⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 155, 177, 273; ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 107-108.

RJM-i arvestus-arhiivi osakonnas “A” registreeriti 1947.a. juulikuu jooksul ümber veel 5 endist BVVO residenti ja 3 informaatrit ning liideti 2N osakonna agentuuriga.⁴³⁸

BVVO ja 2N osakonna ühendamise 1947.a. juunis-juulis lõpetas nõukogude võimu aastaid väldanud praktika, kus vastutus Eesti vabadusvõitluse mahasurumise eest oli rangelt jagatud kahe ministeeriumi erinevate osakondade vahel. Esimeseks olulisemaks sammuks sellel teel võib lugeda RJRK-i kaasamist metsavendade vastu suunatud suuroperatsioonidesse 1945.a. kevadel. BVVO üleminek RJM-i koosseisu 1947.a. alguses kinnitas juba lõplikult, et Eestis ei ole metsavendade näol tegemist röövlitega, vaid Eesti vastupanuliikumise võitlejatega.

Kahtlemata tähendas BVVO ja 2N osakonna liitmine senisest märkimisväärselt paremat infovahetust, mis võimaldas nüüd Moskvasse esitada täpsemaid aruandeid nii “nõukogudevastase põrandaaluse” kui ka “selle relvastatud bandede” vastase võitluse kohta. Osakondade ühendamisest tulenevalt on Eestis säilitatavate arhiivimaterjalide alusel alates 1947.a. võimalik jälgida julgeoleku tegevust “nõukogudevastaste põrandaaluste organisatsioonide” avastamiseks ja tabamiseks, mis varasemates SM-i ja BVVO materjalides reeglina ei kajastu. Nõnda selgub 1948.a. algul 2N osakonna poolt koostatud aruannetest, et juba 1947.a. jaanuaris oli julgeolekule teada 17 Eestis tegutsevat vastupanuorganisatsiooni kokku 63 liikmega.⁴³⁹

1947.a.	jaanuar	veebruar	märts	aprill	mai	juuni	juuli	august	september	oktoober	november	detsember	kokku
arvel natsionalistlikke ja fašistlikke organisatsioone	17	17	18	19	22	22	20	20	20	17	17	16	
neist													
keskseid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
m/k vahelisi	-	-	-	1	3	3	3	3	3	3	3	3	
lokaalseid	17	17	18	18	19	19	17	17	17	14	14	13	
nende liikmeid	63	61	63	70	85	83	72	72	77	61	52	57	
välja selgitatud													
keskseid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
m/k vahelisi	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
lokaalseid	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	4

⁴³⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 107, l. 102-103.

⁴³⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 1-8.

nende liikmeid	12	5	8	24	10	7	8	5	2	-	-	6	87
täielikult või osaliselt likvideeritud													
keskseid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
m/k vahelisi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
lokaalseid	3	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	1	8
nende liikmeid	14	3	1	9	12	9	8	-	2	-	-	6	64

1947.a.	jaanuar	veebruar	märts	aprill	mai	juuni	juuli	august	september	oktoober	november	detsember	kokku
arvelolevaid bandesid	36	35	35	34	34	33	20	20	18	18	17	17	
nende liikmeid	206	196	169	160	155	151	94	98	104	97	90	88	
hajutatud bandede liikmeid	-	-	-	-	-	-	53	56	56	58	57	57	
välja selgitatud bandesid	6	7	-	3	-	-	2	2	1	1	1	1	24
nende liikmeid	44	33	4	12	9	-	7	10	4	4	8	4	139
varem arvele võetud bandede liikmeid	-	-	-	-	-	12	14	7	14	7	12	9	75
likvideeritud bandesid	7	7	1	3	1	-	2	2	1	2	1	2	29
bandede liikmeid	28	34	5	6	8	-	8	14	14	6	8	5	147
neist bandede juhte	5	3	2	1	-	-	3	2	5	2	2	2	27
varem arvele võetud bandede liikmeid	-	5	4	5	15	12	6	1	2	9	14	3	66
üksikbandiite	5	2	3	-	1	1	-	-	1	-	1	1	10

Julgeoleku 1947.a. banditismivastast võitlust kajastavatesse andmetesse on sattunud mõned arvutusvead. Nõnda tuleks veebruaris likvideeritud (poliitiliste) bandede arvuks tõenäoliselt lugeda 2, mitte 7. Ilmselt on siin segadust tekitanud

SM-i BVVO statistika, mille järgi hävitati veebruaris 7 röövellikku bandet 26 liikmega ning 2 poliitilist bandet 34 liikmega. Eelpool esitatud 2N osakonna tabelisse röövbandesid aga enam ei märgitud.⁴⁴⁰ Seega tuleks 1947.a. Eestis likvideeritud vastupanugruppide arvuks lugeda siiski 24, mitte 29. Ebaõigeks tuleb lugeda ka 1947.a. jooksul likvideeritud bandeliikmete arv 147, sest aasta esimese poole osas on statistikas ekslikult kokku liidetud bandede juhid ja tavaliikmed (jaanuaris 28+5; veebruaris 34+3 jne.). Matemaatiliselt õigeks tulemuseks võiks seega lugeda 24 likvideeritud bandet 136 liikmega.

Kirjeldatud vigadest hoolimata jäid 1948.a. algul koondatud statistilised andmed julgeoleku aruannetes käibele ka edaspidi. 1953.a. koostatud koondaruanne Eesti NSV SM-i tööst märgib 1947.a. likvideeritud bandede arvuks samuti 29 ning laialiaetud nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide hulgaks 8.⁴⁴¹ Viimaste hulgast võib nimeliselt esile tuua Tartus tegutsenud noorte vastupanuorganisatsiooni “Vaba Eesti” ja “Eesti Noorte Vaba Rinne”.

Julgeoleku 1947.a. statistikat vaadeldes torkab silma, et arvelolevate metsavennasalkade arv on juulis, samaaegselt BVVO ja 2N osakonna ühendamisega hüppeliselt vähenenud. Veel 1947.a. juuni lõpul oli BVVO-s arvel 33 vastupanugruppi, juuli lõpus aga vaid 20. Seevastu aruannetest ilmneb, et 1947.a. juunis ei suutnud julgeolek uuest reorganiseerimisest tingitud segaduses likvideerida ainsatki vastupanugruppi. BVVO arhiivimaterjalidest selgub, et 1947.a. 1. juuni seisuga arvelolevad 33 metsavennasalka jagunesid koosseisude alusel järgnevalt:⁴⁴²

BVVO-s arvelolevad banded 01.06.1947.a.	juhtideta	2-3 liiget	4-5 liiget	6-10 liiget	üle 10 liikme
33	14	14	10	7	2

⁴⁴⁰ Samas, l. 154-155, 179-195.

⁴⁴¹ Siiski võib ka siin leida mõningaid lahknevusi. B. Kummi 1948.a. aruandes Riikliku Julgeoleku organite tööst aastail 1940-1941 ja 1944-1948 on 1947.a. likvideeritud *nõukogudevastaste kodanlik-natsionalistlike gruppide ja organisatsioonide* arvuks märgitud koguni 34, kokku neis 123 liiget. Seevastu *bandiitlik-terroristlike ja mässugruppide ning formeeringute* hulgana seisab aruandes endiselt 29. ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 136-162. Vt. ka Täiesti Salajane. // Õhtuleht, 21.-26. aprill 1993.

⁴⁴² ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 145.

Pärast ühise 2N osakonna moodustamist langetati otsus arvepidamisest maha kanda 13 teadaolevalt ilma juhtideta ja seega vähem aktiivsust ilmutavat metsavendade salka ning nende 53 liiget kuulutada eraldi tagaotsitavateks (1947.a. statistikas alates juulist on nad kirjas kui “hajutatud bandede liikmed”). 1948.a. alguseks “likvideeriti” sel meetodil kokku 17 metsavendade salka ning 2N osakonnas arvelolevate bandede arv langes tasemele, kus see viimati oli olnud 1944./1945.a. vahetusel.⁴⁴³ 1. jaanuaril 1948.a. oli julgeolekus arvel 17 metsavendade salka ja 16 nõukogudevastast organisatsiooni.

Tõenäoliselt 1950.a. pärineva õiendi järgi jagunes RJM-i 2N osakond 5 jaoskonnaks.⁴⁴⁴

- 1) 1. jaoskond – kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse liikumise juhtivate tegelaste jälitamine;
- 2) 2. jaoskond – võitlus kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja relvastatud rühmitustega Tallinnas, Narvas ja kuues maakonnas (maakondade loetelu puudub);
- 3) 3. jaoskond – võitlus kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja relvastatud rühmitustega ülejäänud maakondade territooriumil;
- 4) 4. jaoskond – hävituspataljoni väljaõppe kontroll, operatiivne kasutamine ja juhtimine;
- 5) 5. jaoskond – arvestus ja informatsioon.

Kahjuks ei ole Eestis säilitatava arhiivimaterjali hulgast seni leitud täpseid andmeid RJM-i 2N osakonna varasema ülesehituse kohta, mis lubaksid paremini hinnata mitmete reorganiseerimistega kaasnenud muutusi ja ümberkorraldusi. Siiski võib üsna kindlalt väita, et ülaltoodud struktuuri omandas osakond juba pärast ühendamist BVVO-ga, mida kinnitavad ka 2N osakonna operatiivtöötajate nimekirjad 1. veebruari 1948.a. seisuga.⁴⁴⁵ Alates 1947.a. juulist oli Eesti vastupanuliikumise mahasurumiseks peetava võitluse pearaskus kantud täielikult RJM-i 2N osakonna õlule.

⁴⁴³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 208, 268-269.

⁴⁴⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 244 I k, l. 89-90.

⁴⁴⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 115. Nimekirjadele on lisatud andmed, milliste agentuurtoimikute ja agentidega on 2N osakonna 1., 2. ja 3. jaoskonna operatiivtöötajad seotud.

V PEATÜKK
EESTI NSV SM-i/RJM-i BVVO ARUANDLUS JA STATISTIKA AASTAIL
1944-1947

1. Aruandluskorraldus

Ajavahemikul 1944.-1947.a. julgeolekuorganite poolt koostatud erinevate aruannete ja teatiste ning nendes sisalduvate statistiliste näitajate hulk on segadusttekitavalt suur. Erinevad nõudmised, mida SM-i ja RJM-i dokumentatsioonile esitati, muutusid aja jooksul kiiresti ning tõid tihti kaasa arusaamatusi, mida võimendas veelgi ministeeriumide allaasutuste ebapädev ja sageli hooletu töökorraldus. Siiski ei saa julgeoleku poolt koostatud aruandeid nõukogudevastase põrandaalusega peetava võitluse kohta lugeda täiesti kasutuskõlbmatuteks või ebaobjektiivseteks. Unustada ei tohi tõsiasi, et kõik sellised dokumendid olid koostatud rangelt sisemiseks kasutamiseks julgeolekuorganites ning klassifitseeritud kui täiesti salajased. Eesti arhiivides säilitatavad nõukogude repressiivorganite tegevust kajastavad materjalid on autentsed ja sellelt seisukohalt lähtudes võib neid nimetada ka usaldusväärseteks.⁴⁴⁶ Näitena sobivad siinkohal praegu ametlikus ajalookirjutuses käibelolevad 1941.a. ja 1949.a. Eestist Venemaale küüditatute arvud ja nimekirjad, mis peamises osas tuginevad just repressiivorganite endi poolt koostatud ja kasutatud materjalidele. SM-i ja RJM-i ettekanded ja uurimistoimikud olid aluseks ka Eesti Represseeritute Registri Büroole andmete kogumisel poliitiliste arreteerimiste kohta Eestis 1940.-1988.a. ning ka 1944.-1978.a. langenud ja hukkunud metsavendade aaratu autoritele. Langenud metsavendade nimekirja koostamisel oli üheks peamiseks infoallikaks just ERAF-i fond nr. 131 (RJK eriteadete materjalid), mis on ka käesoleva uurimuse olulisimaks lähtekohaks.

Eesti NSV SM-i ja BVVO teatiste massiivses hulgas orienteerumisel leiab märkimisväärset abi NSVL SM-i (SARK-i) BVV Peavalitsuse (kuni 1945.a. BVVO) määrustest ja direktiividest, mis olid aluseks vabariiklike struktuuriüksuste aruandluse korraldamisel. Eesti NSV SM-i ja RJK arhiivimaterjalide hulgas ei ole

⁴⁴⁶ Väljas, P. Mõningatest, lk. 134.

säilinud vastavate dokumentide terviklikku kogu, kuid peamised muudatused dokumentatsiooni vormistamisel on siiski jälgitavad.

NSVL SARK-i BVVO ülema A. Leontjevi direktiiv A. Resevile, mis esimesena määratleb Eesti NSV SARK-i BVVO aruandluse korra, kannab kuupäeva 3. november 1944.a.⁴⁴⁷ Alates 1. novembrist tuli NSVL SARK-i BVVO-le läkitada ettekanded kohaliku BVVO tegevusest iga 5 päeva tagant. Statistiliste andmete kõrval tuli esitada ka väljavõtted bandede ja nõukogudevastaste organisatsioonide juhtide ülekuulamisprotokollidest, koopiad vastupanuliikumise käskkirjadest, lendlehtedest, instruktsioonidest ja muudest operatiivset huvi pakkuvatest materjalidest. Lisaks 5 päeva aruannetele tuli Moskvasse saata BVVO tegevuse kuuaruanded vastavalt NSVL SARK-i BVVO 10. veebruari 1944.a. direktiivile nr. 35/557. Kuuaruande juurde kuulusid tabelid osakonna töö statistiliste näitajatega. A. Leontjevi direktiivis toonitatakse, et 5 päeva ja kuuaruannetes esitatav informatsioon ei tohi lahkneeda. 1944.a. oktoobrikuu aruannet nõuti Eesti NSV SARK-i BVVO-lt 15. novembriks.

BVVO 1945.a. oktoobri 5 päeva aruannetele lisatud adressaatide nimekirjast selgub, et Moskvasse BVV Peavalitsuse ülemale A. Leontjevile läkitatud aruannetest edastati koopiad ka EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele, ÜK(b)P KK Eesti büroo aseesimehele G. Perovile, Eesti NSV RKN esimehele A. Veimerile, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissarile B. Kummile ning 10. kaardiväe staabile ja “Smeršile”.⁴⁴⁸

Ukraina, Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti NSV SARK-i BVVO-de 1946.a. aruandluskord kinnitati NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse ülema A. Leontjevi määrusega 35/s/1479 26. detsembrist 1945.a. Liiduvabariikide BVVO-de aruanded NSVL SARK-i BVV Peavalitsusele jagunesid 1946.a. 6-ks alaliigiks:

- 1) operatiivteadaanded;
- 2) informatiivteadaanded (5 päeva aruanded);
- 3) eriteadaanded tähtsamatest sündmustest;
- 4) eriteadaanded ja -ettekanded üksikküsimustes;
- 5) statistilised andmed banditismivastase võitluse kohta (kuuaruanded);

⁴⁴⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 1, l. 1. 1944.a. aruandluse näidisskeemid vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 2, l. 1-5.

⁴⁴⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 9. 1945.a. novembrist-detsembrist on BVVO ettekannete adressaatide seas ka ÜK(b)P KK Eesti büroo liige ja NSVL SARK-i ja RJRK-i volinik Eesti NSV-s kindralleitnant N. Gorlinski.

6) andmed kohalike formeeringute töötulemuste ja olukorra kohta.

Operatiivaruanded tuli esitada telegraafi või telefoni teel iga päeva kohta sellele järgneva päeva kella 12.00-ks ja need pidid olema koostatud täpselt etteantud vormi järgi. Täita tuli ainult vajalikud lahtrid. Informatiivteadaanded, mida BVVO teabevahetuses Moskvaga on nimetatud ka kõige tähtsamateks teabeallikateks, tuli koostada ja posti teel ära saata iga viie päeva järel, seega vastavalt iga kalendrikuu 5., 10., 15., 20., 25. ja 30.-31. kuupäevaks. Informatiivteadaandele pidi määruse järgi lisama väljavõtteid ülekuulamisprotokollidest, tõlkeid konfiskeeritud nõukogudevastastest lendlehtedest, kirjandusest ja dokumentidest. Põhjalikumad eriteadaanded tähtsamatest sündmustest tuli täiendavalt koostada vorm nr. 3 järgi vaid Ukraina ja Valgevene NSV SARK-i BVVO töötajatel, ülejäänud BVVO osakonnad pidid üksikjuhtumitest täpsemalt aru andma vormi nr. 4 alusel ning eeskätt agentuuri tööülesannete ja nende täitmise, samuti üksikute olulisemate juhtumite, nende juurdlusprotsesside ja lahendamiste kohta. Statistilised andmed banditismivastase võitluse kohta tuli NSVL BVV Peavalitsusele saata kord kuus, 15. kuupäevaks. Nõudmisel tuli esitada ka üksikasjalisemad andmed BVVO maakondlike allosakondade töötulemuste, läbiviidud operatsioonide ja agentuuri kohta.

26. detsembri määrusele olid lisatud näidisskeemid, kuidas üht või teist teadannet saabuval 1946.a. vormistada. Seejuures oli toonitatud, et skeemidest tuleb rangelt kinni pidada, kuna Moskvast BVV Peavalitsuses koondatakse nii Ukraina, Valgevene, Leedu, Läti kui ka Eesti NSV SARK-i BVVO aruanded ja ilma ühtse süsteemita on need kasutatud ning nende põhjal tõeste järelduste tegemine banditismi hetkeseisu kohta võimatu.

Võrdluses Eesti NSV SARK-i BVVO poolt 1945.a. esitatud aruannetega kerkivad nimetatud skeemide lähemal vaatlusel esile mitmed uued huvipakkuvad erijooned. Kuigi juba 1945.a. Eesti SARK-i maakonnaosakondadest laekuvates banditismivastast võitlust puudutavates aruannetes eristati bandiitlike gruppe nõukogudevastase põrandaaluse tegelastest ning nende poolt loodud ühendustest, liideti kõik vastupanugrupid Tallinnas koostatud koondaruannetes NSVL SARK-i BVV Peavalitsusele ja Eesti NSV EK(b)P KK-le kokku "bandiitlikeks ja mässulisteks gruppideks". 26. detsembri 1945.a. määrusele lisatud skeemides viimatinimetatud mõistet enam ei leidu. Skeemi nr. 2 järgi tuli 1946.a. hakata

koostama informatiivteadaandeid, kus tehti juba selgelt vahet läbiviidud operatsioonide käigus likvideeritud “nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide” ning “bandiitlike gruppide” osas. 1946.a. likvideeritavad, st. tapetud, arreteeritud ja legaliseeritud tuli uue aruandluse järgi jaotada 10 erineva kategooria vahel:

- 1) nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide liikmed;
- 2) bandiidid;
- 3) bandiitide varjajad ja toetajad;
- 4) välisluure agendid;
- 5) terroristid;
- 6) diversandid;
- 7) sakslaste käsilased, toetajad;
- 8) Punaarmee desertöörid;
- 9) Punaarmee teenistusest kõrvalehoidjad;
- 10) isikud, kes kuuluvad filtreerimisele.

Kindlasti ei olnud arreteeritute lahterdamine kõigisse etteantud kategooriatesse alati lihtne ning sageli võimalikki. 1946.a. Eesti NSV SARK-i (SM-i) BVVO aruannetes puuduvad andmed tabatud terroristide või diversantide kohta, toimunud terrori- ning diversiooniaktid on liidetud bandiitide kontosse.

Kui 1946.a. BVVO aruannetes eristatakse esmakordselt salajasi nõukogudevastaseid organisatsioone ja metsavendade salkasid, on tähelepanuväärne ka teine oluline muudatus. Määrusega 35/s/1479 kaasnes nõue 1946.a. aruannetes rangepiirilisel eristada teistest neid metsavendade gruppe, kes omavad sidet põrandaaluse nõukogudevastase liikumisega, metsavendade gruppidest, kellel see puudub. Sama nõue kehtis ka arvelolevate ja likvideeritavate üksikbandiitide kohta:

bandiidid	
bandiitlikud grupid - side nõukogudevastase põrandaalusega olemas	bandiitlikud grupid - side nõukogudevastase põrandaalusega puudub
üksikbandiidid - side nõukogudevastase põrandaalusega olemas	üksikbandiidid - side nõukogudevastase põrandaalusega puudub

Sisuliselt tähendas selline liigitus metsavendade salkade jaotamist poliitilisteks ja apoliitilisteks ehk bandiitlik-terroristlikeks ja bandiitlik-röövlikeks, nagu neid hiljem 1946.a. BVVO aruannetes nimetatakse. Kohati jääb ebaselgeks, millised tunnused eristasid vastupanuliikumisega mitteseotud röövbandet tavalisest kuritegelikust grupeeringust, kuid samas on ilmne, et seda siiski tehti. Eesti NSV BVVO kirjavahetuse hulgas oma maakondlike allosakondadega võib kohata mitmeid meeldetuletusi, et banditismiilminguid ei klassifitseeritaks valesti (nt. terroriakti röövimisena) ega lahterdataks nende alla tavalisi kriminaalkuritegusid (nt. poevargusi).⁴⁴⁹ Siinkohal tuleb meeles pidada, et nõukogudevastastest- ja röövbandedest eraldi käsitles nõukogude võim veel harilikke kuritegelikke (kriminaalseid) grupe, millega pidi tegelema miilits ning see muutis olukorra aruandluses veelgi keerukamaks. Ainuüksi 1945.a. 1. jaanuariks oli miilits Eesti NSV-s kahjutuks teinud 42 kuritegelikku gruppi 122 liikmega ning registreerinud 368 kuritegu.⁴⁵⁰ Samaks kuupäevaks oli BVVO mäletatavasti tabanud vaid 14 bandet 104 osalisega.

Moskvas väljatöötatud uue aruandluskorra abil loodeti saada täpsemat informatsiooni ja selgemat ülevaadet Eestis ja teistes NSV Liidu poolt okupeeritud riikides toimuvast. Segadused SARK-i ja RJRK-i ühisoperatsioonide ja viimaste kohta käiva dokumentatsiooniga olid 1946.a. alguseks aruandluse üldpilti tunduvalt hägustanud.

Koos 1947.a. saabumisega hakkas BVVO-s kehtima uus aruandluskord. Vastavalt NSVL SM-i BVV Peavalitsuse määrusele nr. 7/s/1274 16. detsembrist 1946.a. pidid Eesti, Läti, Leedu, Ukraina, Valgevene ja Moldaavia NSV ning Kaliningradi oblasti BVVO-de aruanded jagunema nelja alaliiki.⁴⁵¹

- 1) operatiivteadaanded;
- 2) kuuaruanded;
- 3) 10 päeva ehk dekaadi aruanded;
- 4) eriteadaanded ja -ettekanded üksikküsimustes.

⁴⁴⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 40, l. 1-24.

⁴⁵⁰ O. Siimonlatser. Alati avangardis, lk. 225.

⁴⁵¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 79, l. 1-12p. Moldaavia NSV-le ja Kaliningradi oblastile ei laienenud kohustus edastada BVV Peavalitsusele statistilisi kuuaruandeid.

Suurimaks muudatuseks uues aruandluskorras oli 5 päeva ettekannete asendumine 10 päeva ettekannetega. Viimased tuli esitada maakondade lõikes esimese dekaadi kohta iga kuu 13. kuupäevaks, teise dekaadi kohta 23. ja kolmanda dekaadi kohta 3. kuupäevaks. Vormilt samaks jäid kuuaruanded ja ettekanded üksikküsimustes. Kuuaruannete laekumise tähtjaks oli aruandlusperioodile järgneva kuu 10. kuupäev, igapäevased operatiivteadaanded tuli telefoni või telegraafi teel Moskvasse edastada järgmise päeva kella 12.00-ks.

Kui 1946.a. tuli BVVO-l nende poolt likvideeritud isikud jaotada 10 kategooria vahel, siis 1947.a. reglement nõudis tapetute, arreteeritute ja legaliseeritute lahterdamist 18 erinevaks alaliigiks:

- 1) banditismi organiseerivate nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppide liikmed;
- 2) banditismi organiseerivate nõukogudevastaste organisatsioonide ja gruppidega seotud bandiidid;
- 3) piiri tagant tulnud bandede liikmed;
- 4) spioonid;
- 5) diversandid;
- 6) terroristid;
- 7) kurjategijate (punktid 1-6) varjajad ja toetajad;
- 8) kodumaa reeturid;
- 9) sakslaste käsilased ja toetajad;
- 10) muu nõukogudevastane element, mida pole loetletud punktides 1-9;
- 11) röövbandiidid;
- 12) röövbandiitide varjajad ja toetajad;
- 13) seadusevastaselt relva omavad inimesed;
- 14) salakaubavedajad ja kontrabandistid;
- 15) emigreerumisele meelestatud inimesed;
- 16) Nõukogude armee desertöörid;
- 17) Nõukogude armee teenistusest kõrvalehoidjad;
- 18) muu kriminaalne element.

Lisaks andemetele osakonna poolt likvideeritute kohta tuli igapäevastes operatiivteadaannetes anda üksikasjalik ülevaade kuritegelikult elemendilt ja elanikkonnalt konfiskeeritud ning sõjaväljadelt üles korjatud relvastuse ja laskemoona kohta. Kolmandaks tuli teadaannetes esitada “meie” ehk nõukogude poole kaotused välioperatsioonides ja muude agentuur-operatiivsete ettevõtmiste käigus. Metsavendade poolt tapetud ja haavatud tuli jaotada 10 erineva kategooria vahel:

- 1) SM-i töötajad;
- 2) miilitsatöötajad;
- 3) RJM-i töötajad;
- 4) sisevägede ohvitserid;
- 5) sisevägede rea- ja seersantide koosseisu sõdurid;
- 6) Nõukogude armee ohvitserid;
- 7) Nõukogude armee rea- ja seersantide koosseisu sõdurid;
- 8) hävituspataljonide võitlejad;
- 9) nõukogude ja parteiaktiiv;
- 10) teised operatsioonides osalenud isikud.

Järgnevalt tuli operatiivteadaandesse märkida registreeritud banditismiilmingud ja tähtsamad välioperatsioonid, samuti nende käigus tapetute, haavatute ja röövitute arv. Ülevaade tuli anda operatsioonide või banditismiilmingute käigus kuritegelike gruppide kätte sattunud relvastusest.

BVVO kuuaruanne sarnanes oma ülesehituselt suuresti eelpoolkirjeldatud igapäevaste operatiivteadetega, sisaldades üldjoontes samu andmeid. Tähelepanu väärib siiski nõue likvideeritute statistikas eraldi välja tuua nõukogudevastaste organisatsioonide, gruppide ja bandede juhid, mida varasemates ettekannetes Moskvale ei tehtud.

Kümne päeva aruandes BVV Peavalitsusele tuli maakondade (oblastite) kaupa esitada banditismiilmingute, banditismiilmingute ohvrite, nõukogudevastaste organisatsioonide ja bandede tapetud, arreteeritud ja end üles andnud liikmete arv. Kõik nõutud andmed tuli edastada lühivormis, näiteks *a 1, b 2, c ei ole, d 5 jne.*⁴⁵²

⁴⁵² BVVO 1947.a. dekaadiaruanne vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 81, l. 48-49, 102.

RJK eriteadete fondis nr. 131 ei moodusta Eesti NSV BVVO ettekanded Moskvasse NSVL BVV Peavalitsusele kaugeltki mitte suurimat osa. Selge ülekaal kuulub siin Eesti NSV SM-i (alates 1947.a. RJM-i) maakonnaosakondade kirjavahetusele, ettekannetele, eriteadaannetele ja erinevatele infokokkuvõtetele. Siiski allus ka ministeeriumi maakondlike allasutuste aruandlus küllaltki täpselt Moskva direktiividele. Arhiivimaterjali hulgas on esindatud nii maakonnaosakondade igapäevased operatiivteadaanded, 5 ja 10 päeva aruanded kui ka kuuaruanded ning neile lisatud statistilised näitajad. Tõsi, arhivaalide seast võib leida ka mitmeid etteantud skeemidest väljapoole jäävaid aruandetüüpe, kuid enamasti on nende päritolu tagamaaks maakonnaosakondade vilets töö või õigeaegselt esitamata jäänud ettekanded.

2. Eestis likvideeritud vastupanugruppide ja -organisatsioonide statistika aastail 1944-1947

Ülevaate andmiseks Nõukogude julgeolekuorganite võitluse käigust Eesti vastupanuliikumise mahasurumisel koondatud statistilistest näitajatest omavad kindlasti olulisimat positsiooni likvideeritud vastupanurühmituste arv ja nende isikuline koosseis, mis alati paiknevad kõigis teatistes esikohal. Nendele andmetele järgnevad reeglina ülevaated konfiskeeritud relvastusest ja varustusest, vastupanuliikumise väljaastumistest (banditismiilmingutest) ning nõukogude poole kaotustest läbiviidud operatsioonides. Kahtlemata esineb julgeoleku dokumentides eksimusi ning kõiki neis esitatud andmeid ei saa lugeda lõpuni objektiivseteks, kuid nendele puudustele vaatamata on tegemist sisuliselt ainsate tõsiseltvõetavate materjalidega, mis lubavad uurijatel vastata küsimustele Eesti sõjajärgse vastupanuliikumise arvkoosseisu, relvastuse, väljaastumiste ja kaotuste kohta. Julgeoleku dokumentatsiooni kasutamisel ning seal sisalduva statistika taasesitamisel tuleb olla äärmiselt hoolikas, pöörates tähelepanu teatiste koostamise ajale ja teistele asjaoludele (nt. kellele esitamiseks on aruanded koostatud), mis nendes sisalduva informatsiooni iseloomu märkimisväärselt mõjutasid.

Käesolevas töös vaatluse all oleval perioodil 1944.-1947.a. likvideeritud metsavendade salkade ja vastupanuorganisatsioonide kohta käiva ja meie arhiivides leiduva SM-i ja RJM-i statistika võib jagada kahte suuremasse gruppi: 1) 1944.-1947.a. juulini SM-i (RJM-i) BVVO poolt koostatud materjalid, 2) hilisemad, alates

1947.a. juulist RJM-i 2N osakonna poolt koostatud materjalid. Vahejooneks on siinkohal loomulikult BVVO ja 2N osakonna ühendamise.

Esimesse alajaotusesse kuuluvate dokumentide ja neis sisalduva teabe näitlikustamiseks sobivad hästi 1947.a. jaanuaris SM-i BVVO koostatud tabelid 1944.-1946.a. nõukogudevastase pörandaalusega peetud võitluse tulemustest.⁴⁵³

	likvideeritud	1944.a.	1945.a.	1946.a.	kokku
1.	bandiitlikke, nõukogudevastaseid ja röövellikke gruppe	14	237	163	414
	nende liikmeid	104	1426	806	2336
2.	üksikbandiite ja relvastatud illegaale	295	2058	480	2833
3.	bandiitide abistajaid ja varjajaid	24	450	366	840
4.	kodumaa reetureid, endisi Omakaitse liikmeid, Saksa armees teeninuid	-	1812	956	2768
5.	Nõukogude armee desertööre	-	697	730	1427
6.	sõjaväekomissariaatides arvelevõtmisest kõrvalhoidjaid	-	2339	884	3223
	kokku	423	8782	4222	13 427

	likvideeritustest	1944.a.	1945.a.	1946.a.	kokku
1.	tapetud	9	342	244	595
2.	arreteeritud ja vastutusele võetud	96	3655	887	4638
3.	legaliseeritud	-	3052	2816	5868
4.	üle antud erilaagritele, sõjaväekomissariaatidele jne.	318	1733	275	2326
	kokku	423	8782	4222	13427

SM-i BVVO materjalid kuni 1947. aastani kinnitavad üsna üksmeelselt, et 1944.a. likvideeriti Eesti NSV-s 14 metsavendade gruppi 104 liikmega, 1945.a. 237 gruppi 1426 liikmega ning 1946.a. 163 vastupanusalka 806 osalisega. Loomulikult võib BVVO teatistest leida eeltoodud näitajatest mõningal määral erinevaid arvandmeid, kuid need lahknevused ei ole siiski kuigi märkimisväärsed. Peamiseks segadusttekitavaks teguriks võib siinkohal lugeda asjaolu, et sageli on

⁴⁵³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 87, l. 1. Nende andmete kasutamise kohta vt. Laasi, E. Sissisõjast, lk. 1521; Laar, M. The Armed, p. 217. Samad näitajad esinevad ka E. Bökovi salajases diplomitöös. Bökov, E. O deatelnosti, s. 47. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni väljaandena ilmunud Peep Varju brožüüris Eesti rahva inimohvritest okupatsioonides 1940-1953 on samuti kasutatud nn. esimesse gruppi kuuluvat BVVO statistikat, kuigi tekstis on 1945.a. likvideeritud metsavennasalkade arvuks ekslikult märgitud 297 (peaks olema 237). Varju, P. Eesti rahva, lk. 14.

koondaruannetes üksikud BVVO poolt likvideeritud nõukogudevastased organisatsioonid (1945.a. 4; 1946.a. 7) kokku liidetud metsavendade salkadega, teisel aga kitsamalt banditismivastast võitlust kajastavates aruannetes hoopiski loetlemata jäetud.

Toetudes oma töös vaid nn. esimesse gruppi kuuluvatele SM-i ja BVVO 1945.-1947.a. materjalidele võib uurija kergesti väita, et näiteks 1945.a. likvideeriti Eesti NSV-s SARK-i ja RJRK-i koostöö tulemusena 237 “bandiitlik-mässulist, terroristlikku ja röövellikku gruppi” kokku 1426 osalisega.⁴⁵⁴ Võttes alususeks aga Eesti NSV SM-i 1953.a. aruande natsionalistliku pörandaaluse ja selle relvastatud bandede likvideerimisest perioodil 1. juuni 1944.-1953.a., saame teada, et 1945.a. likvideeriti Eestis hoopis 376 relvastatud bandet ning lisaks veel 212 natsionalistlikku organisatsiooni ja gruppi.⁴⁵⁵ Sarnased ülisuured lahknemised aruannetes esitatud statistiliste näitajate osas jätavad tõepoolest kergesti mulje igasuguse süsteemi puudumisest ning näivad andvat õiguse kuulutada nõukogude poole andmed täiesti ebausaldusväärseteks ja kasutuskõlbmatuteks.

Eestis säilitatavate SM-i ja RJM-i arhiivmaterjalide põhjalikumal uurimisel on siiski võimalik mitmed sellised statistilised vastuolud põhijoontes lahendada või nende tekkelugu rahuldavas ulatuses lahti seletada. B. Kummi poolt 1948.a. jaanuaris allkirjastatud ettekandest NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse ülema asetäitjale kindralleitnant Edunovile 1944.-1946.a. kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse ja banditismi vastu võitlemise kohta leiame juba eelpool mainitud Eesti NSV SM-i 1953.a. koondaruandest tuttavad arvnäitajad.⁴⁵⁶

	likvideeritud	1944.a.	1945.a.	1946.a.	kokku
1.	nõukogudevastaseid, kodanlik-natsionalistlikke organisatsioone ja gruppe	31	212	52	295
	nende liikmeid	113	829	198	1140
2.	bandiitlikke gruppe	14	376	155	545
	nende liikmeid	104	2192	806	3102
3.	üksikbandiite ja relvastatud illegaale	295	3197	246	3738
4.	bandiitide varjajaid ja käsilasi	24	450	222	696
	kokku	536	6668	1472	8676

⁴⁵⁴ Bõkov, E. O dejatelnosti, s. 47.

⁴⁵⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 244 k II, l. 317. Vt. ka Tannberg, T. Relvastatud, lk. 24-30. Nende andmete kasutamist vt. Laar, M. Eesti ja kommunism, lk. 857.

⁴⁵⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 99-101. SM-i 1953.a. aruandes on 1945.a. likvideeritud 212 organisatsiooni arreteeritud liikmete arvuks antud 265, mida kindlasti ei saa tõepäraseks lugeda. 1948.a. koostatud dokumentides on 212 tabatud organisatsiooni osaliste arvuks 829.

	likvideeritustest	1944.a.	1945.a.	1946.a.	kokku
1.	tapetud	9	565	244	818
2.	arreteeritud	209	4609	1076	5894
3.	end üles andnud ja legaliseeritud	-	1494	152	1646
4.	üle antud erilaagritele	318	-	-	318
	kokku	536	6668	1472	8676

B. Kummi 1944.-1946.a. käsitleva teatise juures on märkusena kirjas, et andmed nõukogudevastase kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja gruppide kohta pärinevad endise RJM-i 2N osakonna aruandlusest. Selgub, et lisaks arvukatele SM-i BVVO poolt hävitatud metsavendade salkadele likvideeris RJM 1944.-1946.a. koguni 295 vastupanuorganisatsiooni, kokku 1140 liikmega. Vaatamata asjaolule, et julgeoleku materjale vaatluse all oleva perioodi kohta meie arhiivides ei leidu ning andmete kontrollimine on sisuliselt võimatu, puudub samas ka igasugune alus aruandes esitatud arvude tõelevastavuses kahelda. Ajal, mil SM-i BVVO juhtis võitlust banditismiga, oli RJM-i (alates 1946.a. lõpust täpsemalt RJM-i 2N osakonna) peamiseks ülesandeks nõukogudevastase põrandaaluse likvideerimine. Ainuüksi 1945.a. arreteeris RJRK Eesti NSV-s 6569 ning 1946.a. 690 inimest süüdistatuna nõukogudevastases tegevuses.⁴⁵⁷ Imestama paneb tõsiasi, et julgeoleku poolt kindlaks tehtud ja hävitatud vastupanuorganisatsioone ei ole kordagi SM-i või BVVO dokumentatsioonis märgitud, kuigi ametlikult tegutseti ju samuti nõukogudevastase põrandaaluse likvideerimise nimel ning direktiivides ja määrustes ei väsitud üle kordamast tiheda koostöö ja informatsioonivahetuse vajadust kahe ministeeriumi vahel.

Riikliku julgeoleku ministri 1948.a. jaanuaris koostatud aruannet vaadeldes selgub, et vastupanuorganisatsioonide lisandumine arvepidamisse ei ole ainsaks suuremaks muudatuseks. Kui BVVO varasemates teatistes on 1945.a. likvideeritud metsavendade salkade arvuks 237 ja nende liikmete hulgaks 1426, siis RJM-i 1948.a. alguse statistika järgi hävitati Eesti NSV-s 1945.a. hoopis 376 gruppi 2192 osalisega. Näiliselt täiesti vastuolulistele andmetele annavad taas seletuse 2N osakonna arhiivimaterjalid. RJK-i eriteadete fondis nr. 131 leiduvad Eesti NSV banditismivastase võitluse resultate kajastava aruande käsikirjalised mustandid,

⁴⁵⁷ Mozohhin, O. Statistika repressivnoi dejatelnosti organov besopasnosti SSSR na period s 1944 po 1946 gg. www.fsb.ru/history/autors/mozohin1.html Venemaa Föderaalne Julgeolekuteenistuse interneti kodulehekül, 15. juuni, 2005.

mis on dateeritud kuupäevaga 5. november 1947.a.⁴⁵⁸ Lisatud märkustest selgub, et materjalid on koostatud aruande esitamiseks EK(b)P KK-le ning statistilised näitajad pärinevad BVVO aastaaruannetest. Samuti ilmneb, et täiendavad andmed 1945.a. kohta on võetud RJM-i 2N osakonna aruandest enne BVVO-ga ühendamist. Nimetatud lisandused 1945.a. osas on dokumendis hästi jälgitavad.

likvideeritud	1944.a.	1945.a.	1946.a.	01.01.- 01.11. 1947.a.	kokku
bandiitlikke, nõukogudevastaseid ja röövellikke grupe	14	237 +139	155	33	493 +138
nende liikmeid	104	1426 +766	806	301	2637 +766
üksikbandiite ja relvastatud illegaale	295	2058 +1139	246	70	2669 +1139
bandiitide abistajaid ja varjajaid	24	450	222	27	723
kodumaa reetureid, endisi Omakaitse liikmeid, Saksa armees teeninuid	-	1812	1190	464	3466
Nõukogude armee desertööre	-	697	730	289	4973
sõjaväekomissariatides arvelevõtmisest kõrvalehoidjaid	-	2339	918		
kokku	423	8782 +1905	4112	1151	14 468 +1905

	likvideeritustest	1944.a.	1945.a.	1946.a.	01.01.- 01.11. 1947.a.	kokku
1.	tapetud	9	342 +223	244	64	659 +223
2.	arreteeritud ja vastutusele võetud	96	3655 +974	878	275	4904 +974
3.	legaliseeritud	-	3052 +708	2715	812	6579 +708
4.	üle antud erilaagritele, sõjaväekomissariatidele jne.	318	1733	275	-	2326
	kokku	423	8782 +1905	4112	1151	14 468 +1905

⁴⁵⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 94-94p, 98.

konfiskeeritud relvastus	1944.a.	1945.a.	1946.a.	01.01.-01.10.1947.a.	kokku	kokku
kuulipildujaid	45	202 +87	112	20	379	466
automaate	28	469 +184	277	88	862	1046
vintpüsse	712	2833 +1067	1169	334	5048	6115
püstoleid ja revolvreid	32	472 +220	499	166	1169	1389
granaate	369	791 +1074	258	100	1518	2592
erinevaid miine	-	2979 +1071	10	85	3074	4145
padruneid	43 500	272 700 +119 978	146 927	28 354	491 481	611 559
lõhkeainet (kg)	-	254 +3242	787	350	1391	4633
miinipildujaid	-	- +2	3	1	4	6
kuulipilduja raudasid	-	-	-	25	25	25
kahureid	-	+4	-	-	-	4

RJM-i aruande, mille alusel 1945.a. statistikasse muudatused sisse viidi, võib samuti leida eriteadete fondi nr. 131 materjalide hulgast. Tegemist on käesolevas töös juba eelpool mainitud RJM-i 1945.a. banditismivastast võitlust kajastava ettekandega NSVL riikliku julgeoleku ministrile, mis meie arhiivimaterjalide seas on erandlik.⁴⁵⁹ Ettekandes esinevad kõik ülal tabelites toodud statistilised näitajad, samuti mainitakse aasta jooksul läbi viidud ühisoperatsioone SARK-iga ning kirjeldatakse lähemalt olulisemaid likvideeritud metsavendade salku ja nende juhte.⁴⁶⁰

Kirjeldatud dokumentide valguses võiks julgeoleku teatistes esinevad ülisuured statistilised lahknemised Eestis tegutsenud metsavendade salkade ja vastupanuorganisatsioonide hulga osas lugeda üldjoontes lahendatuks, kuid kahjuks

⁴⁵⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119.

⁴⁶⁰ Muuhulgas kirjeldab ettekanne, kuidas 29. septembril 1945.a. andis end ise koos oma salgaga julgeolekule üles Endel Redlich koos oma adjudandi Jüri Petmaniga. Tunnistustest selgus, et meeste ainsaks sooviks oli taastada iseseisev Eesti Vabariik ning alustada võitlust nii sakslaste kui venelaste vastu. Ettekanne kirjeldab E. Redlichit poliitiliselt haritud ja rahvusvahelises olukorras orienteeruva mehena. Väidetavalt legaliseeriti kõik salgaliikmed, v.a. kaks (Illaste, Voldma?), keda süüdistati kahe SARK-i operatiivtöötaja mõrvas 1945.a. jaanuaris. Samas on teada, et Jaan Illaste kuulus hiljem koos Endel Redlichiga Relvastatud Võitluse Liidu staapi. Vt. Laar, M. Metsavennad, lk. 119.

tekitavad need teadmised aina uusi ja sageli vastuseta jäävaid küsimusi. Nimelt ilmneb koondaruannetest üsna selgelt, et nende koostamisel on lisaks BVVO materjalidele kasutatud vaid paari RJM-i ettekannet. Likvideeritud vastupanuorganisatsioonide kohta on teada vaid nende arv ja liikmete hulk, puudub aga näiteks igasugune ülevaade neilt konfiskeeritud relvastuse ja muu varustuse kohta. Samas ei saa kuidagi lugeda tõenäoliseks, et kõigil ajavahemikus 1944.-1946.a. julgeoleku poolt tabatud 295-l vastupanurühmitusel relvad ja selle juurde kuuluv moon täielikult puudusid. Pigem on siin põhjuseks 2N osakonna töötajate lohakuks või viitsimatus ühe ettekande nimel arhiveeritud materjalidega tutvuda. Nõnda pole vaevutud välja selgitama, milline oli likvideeritud organisatsioonide liikmete täpne saatus, mistõttu on mindud lihtsamat teed ning eranditult kõik nn. likvideeritud osalised (1944.a. 113; 1945.a. 829; 1946.a. 198) liidetud aasta jooksul arreteeritute arvule. On vaevalt usutav, et julgeoleku poolt vastupanuorganisatsioonide hävitamiseks läbiviidud operatsioonide käigus ainsatki inimest ei tapetud, legaliseeritud või teistele organitele edasiseks juurdluseks üle ei antud.

Mõneti veelgi keerulisem on olukord metsavendi puudutava informatsiooni osas. Julgeoleku 1945.a. ettekande autentsuses ei saa kahelda, kuid kindlasti kerkib üles küsimus, kas selles esitatud arvandmed ei sisaldu juba BVVO 1945.a. aruannetes? Pole ju kahtlustki, et enamik julgeoleku poolt 1945.a. likvideeritud 139 metsavendade salgast tabati SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide tegevuse tulemusena. Samas on teada, et kuigi ametlikult oli massioperatsioonide aruandlus rahvakomissariatidele ühine, mistõttu tabatud ja hävitatud metsavendadest olid operatiivgruppide juhid kohustatud informeerima mõlemaid osapooli, peeti paralleelselt nii SARK-is kui ka RJRK-is ka eraldiseisvalt arvet vaid nende töötajatele allunud operatiivgruppide töötulemuste kohta. SARK-i juhitud operatiivgruppe julgeoleku 1945.a. aruandes isegi ei mainita, seevastu on aga ära toodud kõigi seitsme RJRK-i operatiivgrupi ülemad, tegevusperioodid ja -piirkonnad.⁴⁶¹

Siiski on raske uskuda, et BVVO jättis statistikasse märkimata RJRK-i töötajate juhitud operatiivgruppide poolt tabatud metsavendade salgad. Kõigis 1945.a. tegutsenud ühendatud operatiivgruppides moodustasid sisevägede sõdurite,

⁴⁶¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 128, l. 75-119.

hävituspataljoni laste, miilitsa, piirivalve ja rahvakomissariaadi maakonnaosakondade töötajate näol ülekaaluka osa SARK-i enda alluvad, mistõttu nende töötulemuste mahavaikimine ei olnud kuidagi otstarbekas või põhjendatud. Seega arvamus, et BVVO statistika järgi 1945.a. likvideeritud 237 vastupanugrupi hulka on juba eelnevalt arvatud kõigi operatiivgruppide poolt tabatud metsavendade salgad, näib olevat põhjendatud.

Arvestada tuleb aga asjaloluga, et massioperatsioonide kõrval olid alates 1945.a. märtsist banditismivastasesse võitlusesse kaasatud ka kõik RJRK-i linna- ja maakonnaosakonnad, kelle üksikasjalised ettekanded erinevalt ühisoperatsioonide staapide omadest SARK-i ei jõudnud. Siinkohal võib tõmmata paralleeli informatsiooniga Eesti põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevuse ja likvideerimise kohta, mis kitsalt julgeoleku tegevusvaldkonnana kuni 1947.a. suveni BVVO dokumentides ei kajastu. 1945.a. metsavendadelt konfiskeeritud relvastuse kohta käivate andmete lähemal vaatlusel selgubki, et nii mitmetegi artikli osas ületavad RJM-i näitajad isegi SM-i omi. Väidetavalt konfiskeeris julgeolek metsavendadelt 1945.a. rohkem granaate, lõhkeainet, miinipildujaid ja kahureid, kui seda suutis BVVO. Julgeoleku 1945.a. aruandest selgub lisaks, et nende poolt tabatud metsavendadelt võeti ära ka 81 kahurimürsku, 19 lennukipommi ja 247 detonaatorit – kategooriad, mis BVVO aruandluses täiesti puuduvad.⁴⁶² See tendents näib omakorda välistavat võimaluse, et julgeoleku 1945.a. banditismivastase võitluse näitajad sisalduvad juba varasemas BVVO vastavasisulisel statistikas.

Kõiki nimetatud asjaolusid arvestades ei saa 1945.a. likvideeritud metsavendade kohta esitatud statistika osas täpseteks või objektiivseteks lugeda ei varasemaid BVVO ega hilisemaid 2N osakonna aruandeid. Kindlasti on esimestest välja jäänud RJRK-i linna- ja maakonnaosakondade banditismivastase võitluse tulemused ning teistes esineb suure tõenäosusega andmete dubleerimine, mis näitajaid ekslikult kergitab. Aruannete koostamisel valitsenud lohakusele ja hooletusele viitab selgelt ka asjaolu, et RJRK-i 1946.a. panus metsavendlustevastasesse võitlusesse on jäänud ilmselt sobiva aruande puudumisel täpsustamata. 1946. aastast pärinevad julgeoleku maakonnaosakondade ettekanded

⁴⁶² Samas.

kinnitavad aga üheselt, et banditismivastane võitlus kuulus ka pärast 1945.a. ühendatud operatsioonide lõppemist RJM-i tööülesannete ja kohustuste hulka.

Kuidagi ei saa tõepärasteks pidada RJM-i 2N osakonna 28. novembri 1947.a. kuupäeva kandvat koondaruannet perioodist 1944.-1947.a. oktoobrini toimunud banditismiilmingute kohta, sest selle koostamisel on kasutatud taas vaid BVVO varasemaid ettekandeid, sinna midagi RJM-i materjalidest lisamata.⁴⁶³ Kõik allpool esitatud näitajad võib muutmata kujul leida ka BVVO vastavatest aastaaruannetest.

banditismiilmingud	1944.a.	1945.a.	1946.a.	1947.a. kuni 01.10.	kokku
nõukogude- ja parteiaktiivi, RJM-i ja SM-i töötajate, Nõukogude armee sõdurite ründamised	13	126	74	26	239
valdade TK-de ründamised	-	16	5	-	21
diversioon	-	7	1	-	8
kooperatiivikaupluste ja teiste riiklike ettevõtete ründamised	-	39	57	9	105
vara röövimised	206	84	88	61	439
muud banditismiilmingud	-	68	68	-	136
kokku	219	340	337 ⁴⁶⁴	96	992

Tuginemine vaid ühe osapoole ehk BVVO materjalidele ei võimaldanud 1947.a. sügisel anda ülevaadet julgeoleku poolt likvideeritud organisatsioonide väljaastumiste kohta ning seetõttu võib väita, et Eesti vastupanuliikumise aktiivsust

⁴⁶³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 98, l. 96. Samad näitajad võib leida ka Eesti NSV SM-i 1953.a. aruandest. ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, k. II, l. 314-315.

⁴⁶⁴ Õige liitmistehe annaks tabelis 1946.a. banditismiilmingute arvuks 293. Siiski tuleb ilmselt täpsemaks lugeda arvu 337, sest see esineb ka kõigis varasemates ja hilisemates SM-i ja RJM-i vastavates aruannetes. Antud tabelist on tõenäoliselt välja jäänud 44 tapmist, mis BVVO 1946.a. aruannetes leiavad kirjeldamist kui tapmised peale terroriaktide. ERAF, f. 131, n. 1, s. 78, l. 1-18. Mitmed segadused julgeoleku statistikaga tulenevadki asjaolust, et erinevatel aegadel olid arvepidamises kasutusel erinevad terminid ja mõisted, mida suurtes koondaruannetes oli raske ühildada. Hästi peegelduvad need ka eelpool korduvalt mainitud Eesti NSV SM-i 1953.a. koondaruande mustandilehtedes (ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, k. II, l. 310-313), kus võib kohata korduvaid mahakriipsutamisi ning ümbertegemisi.

on nõukogude poole 1944.-1947.a. statistikas alahinnatud. Tõenäoliselt ei peegeldu tabelis ka paljud RJM-i registreeritud vastupanuliikumise väljaastumised.

Sarnased probleemid ilmnevad ka nõukogude poole kaotuste, bandiitlike rünnakute ohvrite jt. 1944.-1947.a. kohta käivate arvuliste näitajate osas. Valdavalt on nendegi puhul aluseks võetud SM-i ja BVVO varasemad ettekanded, ilma neid oluliselt muutmata või RJM-i andmetega täiendamata.

On huvipakkuv märkida, et SM-i ja RJM-i vabariiklikest allasutustest edastatav informatsioon hoiti 1947.a. reorganiseerimiseni rangelt lahus isegi üleliidulisel tasandil Moskvas. Läti ajaloolane H. Strods tutvustab oma artiklis “Balti metsavennad 1944. aastast 1947.a. jaanuarini: relvastus, koosseis, lahingud” 15. veebruaril 1947.a. isiklikult NSVL SM-i BVV Peavalitsuse ülema A. Leontjevi poolt allkirjastatud teatise võitlusest natsionalistlike relvastatud formeeringute ja röövsalkadega Leedus, Lätis ja Eestis.⁴⁶⁵ Eestis 1944.-1947.a. likvideeritud “nõukogudevastaste natsionalistlike organisatsioonide ja nendega seotud bandede” arv ei erine märkimisväärselt juba Eesti NSV BVVO teatistest tuttavatest numbritest:

		Eesti NSV	
		organisatsioonid	banded
1.	1944.a.	-	13
2.	1945.a.	4	236
3.	1946.a.	7	110
4.	1947.a. jaanuar	-	4
	kokku absoluutarvudes	11	319
II	likvideeritud röövbanded		53
III	röövbandede osakaal metsavendade hulgas		15,2% (kokku 420)
IV	osakaal nõukogudevastaste organisatsioonide üldarvus		12,6%

⁴⁶⁵ Vt. Strods, H. Baltijas nacionālie partizani, lk. 358-381.

Erinevuseks on siinkohal röövbandedele ja nende osakaalule pööratud suurem tähelepanu, kuid olles eelnevalt BVVO aruandluskorraga lähemalt tutvunud, võib kogu röövbandesid käsitleva statistika läbinisti kunstlikuks ning seega kasutuskõlbmatuks lugeda. Nagu käesolevas tööski on näidatud, ei klassifitseerinud BVVO 1944.a. ja 1945.a. aruanded tabatud metsavendade salku röövellikeks ja terroristlikeks, küll aga tehti seda 1946.a. Ka ülaltoodud BVV Peavalitsuse tabelis esitatud kõik 53 nn. röövbandet likvideeriti Eestis 1946.a. Varasemate aastate kohta vastav statistika puudub ning seetõttu pole protsentuaalse osakaalu väljaselgitamine pikemas perspektiivis tegelikult isegi võimalik. Pikemat selgitust ei vaja ka tõsiasi, et enamasti liigitati kriminaalbandiitide hulka kõik Nõukogude armeest deserteerunute ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjate grupid, samuti riiklike kaupluste ja ettevõtete röövimiselt tabatud metsavennad. Kahtlemata võib selliste meetodite kasutamist röövbandede arvu kasvatamise vahendina nimetada võltsinguks.

H. Strods märgib oma artiklis, et seni pole allikmaterjali puudusel või keelebarjääri tõttu kolme või isegi kahe Balti riigi kohta koostatud sõjajärgset vastupanuliikumist käsitlevaid võrdlusuuringuid, toonitades sellega Vene Föderatsiooni Riiklikus Arhiivis säilitatavate BVV Peavalitsuse poolt 1947.a. veebruaris koostatud teatiste olulisust. Kahjuks tuleb siiski nentida, et vähemasti Eesti kohta esitatud andmed annavad neis tõepärast teavet vaid SM-i BVVO töötulemustest, jättes RJM-i statistika sootuks kõrvale. Nõnda puuduvad tabelitest igasugused viited Eestis 1944.-1947.a. jaanuarini tegutsenud ja julgeoleku poolt likvideeritud ligi 300 vastupanuorganisatsiooni ja nende liikmete kohta. Võttes aluseks hilisema, pärast 1947.a. reorganiseerimisi koostatud 2N osakonna statistika, paigutuks Eesti likvideeritud põrandaaluste organisatsioonide arvu poolest BVV Peavalitsuse 15. veebruari 1947.a. teatises esitatud andmete põhjal isegi esikohale (Leedus 1944.-1947.a. jaanuar likvideeritud 277 ja Lätis 31 organisatsiooni). Leedu sõjajärgse relvastatud vastupanuliikumise ulatust ja organiseeritust arvestades ei saa sellist pingerida aga kuidagi tõseks nimetada, pigem näib see andvat tunnistust tõsiasjast, et ka Leedu ja Läti puhul ei kajastu SM-i BVV Peavalitsuse tabelites RJM-i tegevus “kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja sellega seotud bandede” vastases võitluses.

A. Resevi ringkirjas Eesti NSV SARK-i linna- ja maakonnaosakondade juhtidele kirjeldatakse juhtumit, kus SARK-i Tartu Linnaosakonna ülem

alampolkovnik Utikas keeldus andmast kohaliku Sisevägede garnisoni ülemale informatsiooni bandiitide ja “operatiivolukorra” kohta maakonnas. A. Resev nimetab sellist käitumist “ebavajalikuks konspiratsiooniks” ning toonitab, et paremate töötulemuste huvides tuleks Sisevägede garnisone vastava teabega varustada igapäevaselt.⁴⁶⁶ See, ja ka teised käesolevas töös eelpool kirjeldatud nõukogude võimu kohapealsete esindajate suhtlusprobleemid olid eelkõige muidugi riigi kõrgeimal tasemel valitsenud “ebavajaliku konspiratsiooni” peegelduseks, mis selgelt kajastub ka julgeolekuorganite sõjajärgse perioodi aruandluses. Tänapäeva ajaloolastelt nõuab töö nende materjalidega erilist tähelepanu ning täpset arusaamist dokumentide loomise ajast, kohast ning teistest võimalikest asjaoludest, mis nende sisu mõjutada võisid.

⁴⁶⁶ ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 21, l. 175.

KOKKUVÕTE

1944.a. algul taasloodud Eesti NSV SARK-i struktuuris paiknes kesksel positsioonil Banditismivastase Võitluse Osakond, mille esmaseks ülesandeks oli relvastatud vastupanuliikumise mahasurumine. Osakond alustas tegevust vahetult pärast Eesti territooriumi vallutamist Punaarmee poolt 1944.a. sügisel. Eesti NSV BVVO allus NSVL SARK-i samanimelisele osakonnale, mis 1944.a. lõpus reorganiseeriti BVV Peavalitsuseks.

Nõukogude Liidu mastaabis moodustasid 1939.-1940.a. Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollide alusel okupeeritud alad eraldiseisva regiooni, kus nõukogude võimu kehtestamise eelduseks oli laialdase relvastatud vastupanuliikumise mahasurumine. Julgeolekuorganite eraldamine SARK-i koosseisust 1943.a. aprillis märkis nõukogudevastaste elementidega peetava võitluse üleminekut RJRK-i 2. valitsuse pädevusse. Samas oli selge, et sõjaoludes ei jätku RJRK-il üksinda jõudu ja ressursse üheaegselt võitluseks välisriikide luureorganite, nõukogudevastase põrandaaluse ja bandiitlike grupeeringutega. Ülesannete jaotamise aluseks saigi nõukogude võimu käsitus vastupanuliikumise jagunemisest kaheks selgelt eristuvaks tasandiks: 1) nõukogudevastane põrandaalune (organisatsioonid) ja 2) poliitiline banditism (metsavennasalgad). NSVL SARK-i ja RJRK-i ühismäärustega sätestati juba 1943.a., et NSVL SARK-i BVVO ja selle vabariiklike allasutuste töökohustuste hulka kuulub lisaks kriminaalse banditismi ohjamisele ka poliitilise banditismi ehk bandiitlik-mässulise tegevuse mahasurumine. Nõnda alustasid Eesti, Läti, Leedu, Ukraina, Valgevene ja Moldaavia SARK-i BVVO-d 1944.a. tööd kõrvalt RJRK-iga, mille peamiseks eesmärgiks oli "banditismi organiseeriva nõukogudevastase põrandaaluse likvideerimine".

1945.a. alguseks oli selge, et metsavendluse kiire ja lõplik likvideerimine ei ole Eesti tingimustes realiseeritav ning seda hoolimata asjaolust, et BVVO ja sellele alluvate hävituspataljonide kõrval olid võitlusesse kaasatud ka teised SARK-i struktuuriüksused nagu miilits, piirivalve ja siseväed. 1945.a. kevadel otsustati Moskvast, et Eestis vastupanuliikumise mahasurumiseks tuleb rakendada tšekistlik-sõjaliste massioperatsioonide taktikat, kuhu nüüd lisaks SARK-i jõududele tuli kaasa haarata ka RJRK-i operatiivkaader. SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgrupid, kus peamise löögijõuna kasutati sisevägede ja Punaarmee sõdureid,

tegutseksid Eestis 1945.a. lõpuni. Kokku komplekteeriti aasta jooksul 17 ühendatud operatiivgruppi, neist 10 allus SARK-i ja 7 RJRK-i juhtivatele operatiivtöötajatele. Pööret operatiivgruppide taktika Eesti vastupanuliikumisega peetavasse võitlusesse ei toonud, 1945.a. lõpuni jäi BVVO-s arvelolevate metsavennasalkade hulk sisuliselt muutumatuks.

Massioperatsioonide ebaedu tõi Eesti NSV SARK-i BVVO-le kaasa juhtkonnavahetuse. 1945.a. novembris lahkus oma kohalt BVVO senine ülem Vladimir Glušanin ning tema asemele nimetati Grigori Živaga, kes varem oli ametis olnud NSVL SARK-i BVV Peavalitsuse 2. osakonna ülema asetäitjana.

Kuigi banditismivastane võitlus kuulus ka pärast ühendatud operatiivgruppide tegevuse lõppu RJM-i töökohustuste hulka, kandis metsavendlusega peetava võitluse pearaskust 1946.a. endiselt SM-i BVVO. Varasemast enam tähelepanu pööras BVVO oma maakonnajaoskondade töö parandamisele ja isikkoosseisude suurendamisele, ametisse määrati valdade banditismivastase võitluse operatiivvolinikud. Paralleelselt kasvas ka BVVO keskparaat, täiesti uue struktuuriosana kutsuti 1946.a. ellu jaoskond repatriantide senisest tulemuslikumaks töötlemiseks. Hävituspataljonide kasuteguri tõstmiseks viidi seni vaid vabatahtlikest koosnenud üksustesse sisse palgalised ametikohad. Samuti osales BVVO 1946.a. metsavendluse baasi likvideerimiseks korraldatud legalisatsioonikampaania ettevalmistamises ja läbiviimises ning juhtis hiljem legaliseeritute operatiivtöötlust.

1947.a. algust võib pidada Eesti NSV SM-i BVVO institutsionaalse arengu kõrghetkeks. Osakond koosnes siis 7-st jaoskonnast, neist 4 vastutasid erinevate Eesti maakondade banditismivastase võitluse ning sellega seotud agentuur- ja juurdlustöö eest. Territoriaalsel printsiibil moodustatud BVVO jaoskondade esmaseks ülesandeks oli SM-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade töö koordineerimine. Viimased koosnesid 1947.a. enamasti vaid 2-4-st operatiivtöötajast, kuid sageli kaasati metsavendade tabamiseks korraldatud operatsioonidesse kogu SM-i maakonnaosakondade kaader. BVVO 4. jaoskond juhtis hävituspataljonide tegevust ning korraldas nende väljaõpet. Juba 1944.a. olid kõigis Eesti maakondades, lisaks ka SM-i Narva Linnaosakonna juures loodud hävituspataljonid, kuhu 1947.a. alguseks kuulus üle 6800 mehe ja naise. Hävituspataljonide liikmeid kasutati abijõuna välioperatsioonides ning samuti riiklike asutuste ja ettevõtete valveteenistuses. 1946.a. loodud BVVO 7. osakonna

funktsiooniks oli repatriantide agentuurne töötlemine. 1946.a. juuniks oli Eestisse repatrieeritud üle 7600 inimese, keda nõukogude võim käsitles Eesti vastupanuliikumisele potentsiaalse baasina. BVVO 3. jaoskond tegeles arvestuse ja informatsiooniga.

BVVO töötuse alla kuuluvate isikute ring oli üllatavalt lai ega piirdunud sugugi vaid bandiitide ehk metsavendadega. Tähtsal kohal BVVO ülesannete seas seisis võitlus Nõukogude armee desertööride ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjatega. NSVL SARK-i ja RJRK-i 1943.a. ringkirjad kohustasid BVVO-d lisaks bandiitidele ja desertööridele tegelema ka muu nõukogudevastase elemendiga. Sisuliselt jagati tsirkulaaridega vastutus rahvusliku vastupanu mahasurumise eest kahe rahvakomissariaadi vahel ning BVVO-le delegeeriti osa julgeoleku operatiivtöötajate kohustustest. Paralleelselt poliitiliste ja röövbandede liikmete ning nende abistajate likvideerimisega tuli BVVO-l nüüd keskenduda ka nõukogudevastaste põrandaaluste organisatsioonide osaliste, sakslaste käsilaste (nt. Omakaitse liikmed), spioonide, diversantide ja paljude teiste kodumaareeturite arreteerimisele. Osakonna kohustuste pikka nimekirja kuulus ka legaliseeritute ja repatriantide agentuurtöötlus, samuti elanikkonnalt relvade ja laskemoona konfiskeerimine.

1946.a. lõpus loodi NSVL RJM-i 2. Peavalitsuse juurde kodanlik-natsionalistliku nõukogudevastase põrandaaluse kiiremaks hävitamiseks eraldiseisev 2N valitsus. Sarnased valitsused formeeriti RJM-i koosseisus ka Ukrainas ja Leedus, kus vastupanu nõukogude võimule oli eriti tugev. Valgevenes, Lätis ja Eestis moodustati 2N osakonnad. Eesti NSV RJM-i 2N osakonna ülemaks määrati Eduard Neelus, kes varem oli ametis olnud Eesti NSV RJM-i 2. osakonna ülema asetäitjana perifeeria alal. Selle sammuga oli 1947.a. alguseks BVVO kõrvale loodud oma ülesannetelt ja eesmärkidelt paljuski sarnane julgeoleku struktuuriüksus.

Juba 1947.a. jaanuaris anti BVVO koos hävituspataljonidega Eesti NSV SM-i koosseisust üle RJM-ile. Tegemist oli pretsedendiga, sest NSVL SM-i kompetentsi kuulus banditismivastane võitlus veel kuni 1950.a. juulini, mil vastav peavalitsus läks RJM-i alluvusse. Kuigi allikmaterjali ja kirjandust nimetatud reformide kohta on vähe, võib järeldada, et analoogilised muutused leidsid aset ka Lätis, Leedus, Ukrainas ja Valgevenes – nõukogude võimu seisukohalt kompaktses ja sarnaste probleemidega piirkonnas.

Paralleelselt tegutsesid Eesti NSV RJM-i BVVO ja 2N osakond 1947.a. juunini, mil kaks osakonda liideti. Ühtse osakonna nimest kadus viide banditismivastasele võitlusele ning järgnevatel aastatel kuulus “nõukogudevastase põrandaaluse ja sellega seotud bandede” väljaselgitamine ja likvideerimine eelkõige RJM-i 2N osakonna pädevusse. Reorganiseeritud 2N osakonna esimeseks ülemaks määrati endine BVVO ülem G. Živaga. E. Neelus tõusis Eesti NSV RJM-i 2. osakonna etteotsa.

1947.a. ümberkorraldustega tehti lõpp omapärasele olukorrale, kus peamist vastutust relvastatud vabadusvõitluse mahasurumise eest kandis julgeolekuorganite asemel mitme aasta kestel hoopis siseministerium, mille esmaseks funktsiooniks oli siiski kriminaalkuritegevuse ohjamine.⁴⁶⁷ Nimetatud institutsioonide eripärase töökorralduse fooniks oli nõukogude võimu kindel soov eksponeerida metsavendi kriminaalsete bandiitidena. Enam propagandistlikest eesmärkidest inspireeritud kui reaalseid olusid arvestav töökorraldus loodetud efekti siiski ei andnud. Juba 1946.a. algasid 2N valitsuste ja osakondade moodustamise näol ettevalmistused kogu nõukogudevastase elemendiga peetava võitluse koondamiseks vaid julgeoleku kompetentsi. Arvelolevate bandede hulgas moodustasid 1946.a. lõpus ülekaaluka osa terroristlikud ehk poliitilised grupeeringud, nn. röövbandede osakaal oli kahanenud marginaalseks. Teisisõnu tähendas see, et metsadesse ei olnud enam jäänud juhuslikke varjujaid. Võitlust Eesti vabaduse ja omariikluse eest jätkasid 1944.-1945.a. loodud hästiorganiseeritud metsavennasalgad. Nõukogude julgeoleku poolt loeti alanud reformidega ametlikult lõppenuks sõjaliste massioperatsioonide periood. Järgnev võitlus kodanlik-natsionalistliku põrandaalusega pidi rajanema rafineeritud agentuur tööle, mida peeti jõukohaseks esmajoones julgeolekustruktuuridele.

Tähelepanuväärseks tuleb lugeda fakti, et pärast BVVO üleandmist RJM-i struktuuri jäi SM-i koosseisu repatriantide jaoskond, mis peagi reorganiseeriti Banditismivastase Võitluse Jaoskonnaks. Ministeriumi maakonnaosakondade juurde loodi banditismivastase võitluse grupid. SM-i BVV Jaoskonna ülesandeks oli Vene NSFV kriminaalkodeksi § 59-3 järgi klassifitseeruvate eriti ohtlike

⁴⁶⁷ Relvastatud vastupanuliikumise peetava võitluse juhtimise usaldamine SM-i operatiivtöötajatele ei jäänud ainsaks omataoliseks eksperimendiks. 1949.a. anti järjekordsete ümberkorralduste käigus SM-i struktuurist RJM-ile üle miilitsa peavalitsus. Aastatel 1949-1953 oligi kriminaalkuritegevuse avastamine ja uurimine julgeolekuorganite ülesandeks.

kuritegude vastane võitlus. Jaoskonna iseseisev eksistents jäi siiski lühiajaliseks, juba 1947.a. septembris liideti see MV Kriminaaljälitusega.

Perioodil 1944.-1947.a. Eesti vastupanuliikumisega peetud võitluse jagunemine kahe ministeeriumi vahel komplitseeris märkimisväärselt institutsioonide aruandlust. BVVO esitas ettekanded oma tegevusest NSVL SM-i BVV Peavalitsusele, RJM-i 2. osakond (hiljem 2N osakond) NSVL RJM-i 2. Peavalitsusele (2N valitsusele). Pärast 1947.a. ümberkorraldusi ja osakondade ühendamist tekkis vajadus “nõukogudevastase põrandaaluse ja sellega seotud relvastatud bandede” likvideerimise kulgu kirjeldavate ühiste ettekannete järele. Tagasisaataivate terviklike aruannete esitamise eelduseks oli BVVO ja RJRK-i/RJM-i varasemates teatistes esinevate andmete koondamine ning statistiliste näitajate summeerimine.

Eesti NSV RJRK-i/RJM-i 1944.-1946.a. dokumentatsioon on Riigiarhiivi fondides esindatud väga tagasihoidlikul hulgal. Ainsaks säilinud kokkuvõtlikuks teatiseks tuleb lugeda RJRK-i aruanne osalusest banditismivastases võitluses 1945. aastal. Nimetatud dokument on säilinud tänu asjaolule, et seda on 1947.a. novembris 2N osakonnas kasutatud abimaterjalina uute teatiste koostamisel.

Nõnda võib Eestis kättesaadava SM-i ja RJM-i statistika jagada kahte suuremasse gruppi: 1) 1944.-1947.a. juulini BVVO koostatud materjalid; 2) hilisemad, alates 1947.a. juulist RJM-i 2N osakonna koostatud materjalid. Eesti sõjajärgse vastupanuliikumise ulatuse hindamisel on dokumentide selline diferentseerimine äärmiselt oluline. Esimesse gruppi kuuluvates BVVO aruannetes ei kajastu julgeolekuorganite tegevus ning ainult neile materjalidele tuginedes võib aastatel 1944-1947 Eestis tegutsenud metsavennasalkade ja iseäranis salajaste vastupanuorganisatsioonide hulka oluliselt alahinnata.

Teise gruppi kuuluvad Eesti NSV RJM-i 2N osakonna 1947.a. aruanded, kus on liidetud BVVO ja julgeolekuorganite tegevuse statistilised näitajad. Need dokumendid kinnitavad, et perioodil 1944.-1946.a. likvideeriti Eestis 295 vastupanuorganisatsiooni kokku 1140 liikmega ning 545 metsavennasalka 3102 osalisega. Aastad 1944-1946 olid Eesti sõjajärgse vastupanuliikumise kõige aktiivsema võitluse perioodiks. 1947.a. algas juba relvastatud vabadusvõitluse järkjärguline raugemine. Olulist osa selles pöördes mängis BVVO ja 2N osakonna ühendamine, mis tähendas kogu Eesti vastupanuliikumisega peetava võitluse konsolideerimist.

LISAD

Lisa nr. 1.

Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgruppide operatsioonid 1945. aastal

	maakond	tegevusaeg	operatiivgrupi ülem
1.	Järvamaa	veebruär-märts	NSVL-i SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnev
2.	Läänemaa	märts-aprill	ENSV SARK-i BVVO 2. jaoskonna ülem B. Gavrilovitš
3.	Pärnumaa	märts-aprill	ENSV SARK-i BVVO 1. jaoskonna ülem A. Miljavski
4.	Virumaa	märts-aprill	NSVL-i SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnev
5.	Võrumaa, Valgamaa	märts-aprill	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja N. Mihhailov
6.	Virumaa	aprill-mai	NSVL-i SARK-i BVV Peavalitsuse esindaja Slepnev
7.	Tartumaa	aprill-mai	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja N. Mihhailov
8.	Viljandimaa	mai-august	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja P. Pastelnjak
9.	Harjumaa	mai-juuni	ENSV SARK-i BVVO ülem V. Glušanin
10.	Virumaa	juuli-august	ENSV SARK-i BVVO 1. jaoskonna ülem A. Miljavski
11.	Võrumaa	juuli-november	ENSV SARK-i BVVO 2. jaoskonna ülem B. Gavrilovitš
12.	Harjumaa	juuli-november	ENSV SARK-i BVVO 2. jaoskonna vanemoperatiivvolinik A. Balandinski
13.	Järvamaa	juuli-november	ENSV RJRK-i 2. osakonna 5. jaoskonna ülem Aleksejev
14.	Virumaa	august-november	ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitja V. Kisseljov
15.	Läänemaa	august-november	ENSV RJRK-i 2. osakonna ülem Nazarov
16.	Tartumaa	august-november	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja N. Mihhailov
17.	Pärnumaa	august-detsember	ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Natalitš

Lisa nr. 2.**Eesti NSV RJM-i Järvamaa Osakonna struktuur**

Dokumendi on 19. novembril 1946.a. koostanud Eesti NSV RJM-i Järvamaa Osakonna ülem kapten Sidorov ning kinnitanud Eesti NSV riikliku julgeoleku minister B. Kumm. ERAF, f. 131, n. 1, s. 70, l. 330-331p.

Osakonna ülem

- a) vastuluure grupp;
- b) vanemuurija;
- c) operatiivpunktid;
- d) valdade operatiivse teenindamise grupp.

Osakonna ülema asetäitja

- a) kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse töötlemise grupp;
- b) jälitusgrupp;
- c) 5. osakonna grupp.

Vastuluure grupp

Osakonna ülem juhib isiklikult kõiki tähtsamaid agentuurtöötlusi ja formulartoimikuid Inglise ja Ameerika luure kohta ning omab nimetatud liinis kontakte kvalifitseeritud agentuuriga.

Vastuluure grupp töötleb:

- a) isikuid, keda kahtlustatakse kuulumises Inglise, Ameerika, Rootsi või Soome luureagentuuridesse;
- b) isikuid, keda kahtlustatakse kuulumises teiste Skandinaavia, Euroopa või Lääneriikide luureagentuuridesse;
- c) isikuid, keda kahtlustatakse koostöös Saksamaa endiste luureorganitega;
- d) isikuid, kes omavad kirja või mõnel muul teel kahtlaseid sidemeid Inglismaa, Ameerika, Rootsi, Soome või teiste riikidega, mis kuuluvad anglo-saksi või skandinaaviamaade hulka;
- e) isikuid, kes omavad kirja või mõnel muul teel kahtlaseid sidemeid teiste Euroopa või Lääneriikidega;
- f) kodanlikus Eestis või saksa okupatsiooni perioodil tegutsenud Inglise, Ameerika, Rootsi, Soome või teiste anglo-saksi ja skandinaaviamaade

suunale orienteeritud ühingute ja organisatsioonide juhtivtegelasi ja aktiivseid liikmeid;

- g) kodanlikus Eestis või saksa okupatsiooni perioodil tegutsenud ühinguid ja organisatsioone, mis olid orienteeritud Saksamaa suunale;
- h) repatriante ja reemigrante, kes on saabunud tagasi Inglismaalt, Ameerikast, Rootsist, Soomest või teistest anglo-saksi ja skandinaaviamaadest, samuti neid isikuid, kes on tagasi saabunud varem Saksamaa poolt okupeeritud ning hiljem inglise või ameerika vägede poolt hõivatud territooriumidelt;
- i) repatriante, kes on tagasi saabunud okupeeritud Saksamaa nõukogude tsoonist;
- j) isikuid, kes viivad läbi organiseeritud nõukogudevastase tegevust, kutsudes üles emigreeruma Inglismaale, Ameerikasse, Rootsi, Soome või teistesse anglo-saksi ja skandinaaviamaadesse;
- k) isikuid ja nende käsilasi, keda kahtlustatakse salajaste piiriületuste organiseerimises.

Jälitusgrupp

Jälitusgrupi tööd juhib operatiivvolinik, jälitusgrupi ülesanneteks on:

- a) endiste Liitlasriikide ja Saksamaa luure- ja vastuluureorganite kaastöötajate jälitus;
- b) riiklike kurjategijate, kodumaa reeturite ja vaenlase käsilaste jälitus.

Kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse töötlemise grupp

Grupi tööd juhivad osakonna ülema asetäitja ja vanem operatiivvolinik. Osakonna ülema asetäitja töötleb isiklikult tähtsamaid formulartoimikuid kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse kohta ning omab nimetatud liinis kontakte kvalifitseeritud agentuuriga. Grupp töötleb:

- a) kodanlikke natsionaliste ja nende loodud kontrrevolutsioonilisi formeeringuid;
- b) kodanliku Eesti valitsustegelasi ja kodanliku riigiaparaadi töötajaid, samuti saksa okupatsiooni perioodil riigiaparatuuris töötanud;
- c) kodanlikus Eestis loodud profašistliku orientatsiooniga ühingute ja organisatsioonide liikmeid;

- d) kodanlikus Eestis tegutsenud Sotsiaaldemokraatliku ja teiste parteide liikmeid;
- e) kodanliku Eesti ohvitsere.

5. osakonna grupp

Grupi tööd juhib operatiivvolinik, grupi ülesanneteks on:

- a) maakonnaasutustesse sisse imbunud nõukogudevastase elemendi väljaselgitamine ja töötlus;
- b) riigisaladuste valve linna riiklikes asutustes ja ettevõtetes, erilubade väljastamine salajastele ja täiesti salajastele töödele;
- c) grupile "A" ette nähtud ülesannete täitmine;
- d) nõukogudevastaselt meelestatud isikute väljaselgitamine noorte ja üliõpilaste hulgas;
- e) agentuurtöötlus vaimulike, kirikutegelaste ja sektantide hulgas;
- f) kodanlikus Eestis või praegu tegutsevate religioossete ühingute ja organisatsioonide juhtide ja aktiivsete liikmete töötlus;
- g) enne 1940.a. NSV Liidust Eestisse ümber asunud valgekaartlaste ja emigrantide töötlus;
- h) nõukogudevastaste lendlehtede ja anonüümkirjade autorite töötlus.

Valdade operatiivse teenindamise grupp

Grupp tegutseb valdades, mis ei kuulu operatiivpunktide teeninduse alla. Grupi tööd juhivad operatiivvolinik ja operatiivvoliniku abi. Grupi ülesanneteks on:

- a) agentuur- ja operatiivtöö maakonna 6 vallas, mida ei teenindata operatiivpunktide poolt;
- b) agentuurtöötlus alal, mis ei kuulu vastuluure ega kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse töötlemise grupi ülesannete hulka;
- c) agentuurilt saadava materjali ja informatsiooni eeltöötlus;
- d) maakonnaosakonnast lähtuvate üksikülesannete täitmine.

Operatiivpunktid

Operatiivpunkti tööd juhivad operatiivpunkti ülem ja operatiivvolinik. Operatiivpunkti ülesanneteks on:

- a) agentuurvõrgu haldamine valdades, mis kuuluvad operatiivpunkti teeninduse alla;
- b) residentide ja informatorite valik ja värbamine võimalikes nõukogudevastase elemendi koondumiskohtades;
- c) agentuurtöötlus alal, mis ei kuulu vastuluure ega kodanliku-natsionalistliku põrandaaluse töötlemise grupi ülesannete hulka;
- d) agentuurilt saadava materjali ja informatsiooni eeltöötlus;
- e) maakonnaosakonnast lähtuvate üksikülesannete täitmine.

Lisa nr. 3.

Eesti NSV SARK-i BVVO operatiivkoosseis seisuga 17. aprill 1945. aasta ERAF, f. 131, n. 1, s. 30, l. 58-61.

33

Сов. Секретно.

ШТАТНАЯ РАССТАВКА
ОПЕРАТИВНОГО СОСТАВА ОТДЕЛА НКВД ЭССР ПО БОРЬБЕ С БАНДИТСТВОМ.

Наименование штатной должности.	Звание	Фамилия, имя и отчество.	С какого времени в органах.	С какого времени в СББ.
<u>Центральный аппарат.</u>				
Начальник отдела	Подполковник	ГУМАГУН Владимир Николаевич		
Зам. Нач-ка отдела	М а ж о р	А В И К Оскар Иосифович		
Секретарь отдела	Ст. сер-т с/сл.	ПЕКАРЕВ Иван Андреевич	1944	1945
Переводчик отдела	сержант с/сл.	МАРТСОН Виктор Андреевич	1944	1944
- " -		Л А К С Адела Михайловна	1944	1945
- " -		вакантная		
Машинистка отд.	сержант с/сл.	ЯКОВЛЕВА Параскева Георгиевна	1939-1941	1944
		<u>Учтено-инт. гр.</u>		
Спер. уполн. уч. гр.	мл. л-т Г/В	МЕЛЬЧАКОВ Григорий Семенович	1943	1944
Пом. опер. уполн.	с/з.	КОПАН Валентина Андреевна	1944	1944
<u>1-е отд-ние СББ.</u>				
Нач. отд-ния	Капитан Г/В	МУЛЯВСКИЕ Арон Григорьевич	1920	1944
Зам. нач. отд.		вакантная		
Ст. опер. уполн.	Лейтенант Г/В	ТРЕМЯХИН Петр Георгиевич	1938	1944
Ст. с/уполном.	Ст. л-т милиции	КРАВЧЕНКО Дмитрий Павлович	1940	1944
Ст. с/уполном.		вакантная		
Спер. уполном.	Лейтенант	ВАСЕНЬКИН Николай Яковлевич	1944	1944
Спер. уполном.	мл. л-т Г/В	ЭЙРА Вайбола Виллемович	1944	1944
Спер. уполном.	лейтенант Г/В	БУМАГУН Виктор Сафронович	1943	1944
Пом. с/уполном.	лейтенант Г/В	МАДСОВСКИЙ Василий Дмитриевич	1944	1944
Пом. с/уполном.	мл. л-т Г/В	СТРЕЛКОВ Борис Николаевич	1944	1944

2-е отд-ние СББ

Нач. отд-ния	Капитан Г/Б	ГАВРИЛЕНЧУК Сергей Александрович	1938	1944
Зам. Нач. отд.	п-т Г/Б	КУДРИЦОВ Николай Андреевич	1942	1944
Ст. опер. уполн.	ст. л-т Г/Б	БАЛАШУНСКИЙ Анатолий Иванович	1940	1944
Ст. опер. уполн.	мл. л-т Г/Б	КРАВЧЕНКО Николай Михайлович	1943	1944
Опер. уполном.	мл. л-т Г/Б	ПОЛЕЖСВ Николай Федорович	1943	1944
Опер. уполном.	старшина с/сл.	ВЕРТУАН Эльмар Иогансович	1944	1944

3-е отд-ние СББ

Нач. 3-го отд.	Капитан Г/Б	СОЦАТОВ Михаил Васильевич	1928	1944
Зам. нач. отд.		вакантная		
Ст. следователь	Ст. л-т Г/Б	МАДАЛ Ян Карлович	1944	1944
Ст. следователь	(пом. опер. уполн.)	ПАЛЬНЕР Николай Давыдович	1945	1945
Ст. следователь	(пом. с/уполном.)	ТЕУС Эдуард Карлович	1945	1945
Следователь	мл. л-т Г/Б	ТРАУСКА Вальдемар Августович	1940	1944
Следователь	старшина с/сл.	ПЕКАРЕВ Алексей Михайлович	1945	1945
Следователь	мл. л-т Г/Б	ГЕРИНГ Ян Петрович	1940	1944
Следователь	мл. л-т Г/Б	ТАРАССВ Владимир Дмитриевич	1943	1944
Следователь	(пом. с/уполном.)	ЛЕБЕДЕВ Владимир Алексеевич	1945	1945
Следователь	мл. л-т Г/Б	БУЛИГИН Александр Иванович	1944	1944
Следователь	с/з	НОСМАН Альберт Артурович	1945	1945

4-е отд-ние СББ

Нач. отд-ния	Капитан	АНДРУССВ Генрик Иванович	1945	1945
Зам. нач. отд.	лейтенант Г/Б	ССОКОВИ Иван Яковлевич	1942	1944
Ст. с/уполном.	лейтенант Г/Б	МАЙКОВ Александр Павлович	1943	1945
Ст. с/уполном.	лейтенант	КОНИКОВ Виталий В.	1944	1945
Ст. с/уполном.	старшина с/сл.	МАРТУНСОН Эдгисла Августовна	1944	1945

Ст. опер.уполном.	сержант	ЯКОПСОН Сергей Данилович	1945	1945
Ст. о/уполномоч.	старшина с/сл.	ЛОЗЕ Николай Иванович	1945	1945
Спер.уполномоч.		МАРТИНСОН Владимир Августович	1944	1945
Спер.уполн.связи	старшина с/сл.	СЕВЫ Эльмар Гансович	1944	1944
Ст. радиоспер.		ТССМ Эдуард Кузьмич	1944	1944
Ст. радиоспер.		ПЕТЕРССОН Рихард Арнольдович	1944	1944

Спер. состав УО НКВД ВССР по борьбе с бандитизмом.

Ст. о/уполном.		УО НКВД Тартума	вакантная		
Спр.уполном.			вакантная		
Спер.уполном	мл. л-т Г/В		ТОМАСОВ Дмитрий Федорович	1943	1944
Ст. опер.уполн.	лейтенант Г/В	УО НКВД Вярпий	КОЗЛОВ Владимир Павлович	1943	1944
Спер.уполном.	мл. л-т Г/В		КРИБОРСГОВ Иван Николаевич	1943	1944
Ст. опер.уполн.	мл. л-т Г/В	УО НКВД Ярваса	ПЕТРАССОВ Петр Давидович	1943	1944
Спер.уполномоч.	старшина с/с		АЛЬТСААР Евгений Иванович	1944	1944
Ст. опер.уполн.		УО НКВД Харьима	вакантная		
Спер.уполномоч.			вакантная		
опер.уполном.	старшина с/сл		РОСАЛУ Александр Янович	1944	1944
Ст. опер.уполн.	мл. л-т Г/В	УО НКВД Лягана	НАУМСОВ Андрей Васильевич	1943	1944
Спер.уполномоч.	лейтенант Г/В		ЗЕРНОВ Александр Федорович	1943	1944
Ст. опер.уполном.	мл. лейтен. Г/В	УО НКВД Нарвама	КЕЛЕТУК Григорий Анисимович	1944	1944
Спер.уполном.	старшина с/с		КУКСОР Рудольф Юрьевич	1944	1944
Ст. опер.уполн.		УО НКВД Вильянди	вакантная		
Спер.уполномоч.	лейтен. Г/В		КОПНЕНЬ Евгений Карлович	1944	1944
Ст. опер.уполн.	мл. л-т Г/В	УО НКВД Выгула	ЛУКЬЯНОВ Валентин Васильевич	1944	1944

ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Eesti Riigiarhiiv (Eesti Riigiarhiivi Filiaal, Parteiarhiiv):

Fond nr. 1 – EKP Keskkomitee;

SM Fond nr. 1 – Eesti NSV Siseministeeriumi kaader;

SM Fond nr. 17 – NSVL ja Eesti NSV Siseministeeriumi käskkirjad ja juhendid;

SM Fond nr. 17/1 – Eesti NSV Siseministeeriumi Keskaparaat;

SM Fond nr. 17/7 – Eesti NSV Siseministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond;

SM Fond nr. 130 – Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee arhiivi kollektsioon lõpetatud uurimistoimikutest;

SM Fond nr. 131 – Riikliku Julgeoleku Komitee eriteadete materjalid.

Kasutatud kirjandus

Anušauskas, A. A Comparison of the Armed Struggles for Independence in the Baltic States and Western Ukraine. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. General Editor A. Anušauskas. Vilnius, 1999.

Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1954-1955. Tallinn, 1997.

Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst 1955. Tallinn, 1998.

Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. VI 1954-1. V 1955 ja 1955. aastal. Tallinn, 1999.

Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst. Tallinn, 2000.

Berendsen, R. Turujuhi sõber tapeti. // Eesti Päevaleht, 15. aprill, 1999.

Bõkov, J. O dejatelnosti organov vnutrennih del v hode klassovoi borbõ v pervõje poslevojennoje godõ v Estonii (1944-1947). Diplomnaja rabota. Tartu, 1981.

Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. // Akadeemia, 1991, nr. 10 jj.

Eestima Komunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940-1991. Tallinn, 2002.

Eesti koolinoored vabadusvõitluses. // 20. veebruaril 1993.a. Tartu Ülikooli Aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993.

Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1978.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Kd. I-X. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1954-1962.

Eesti saatusaastad, 1945-1960. Kd. I-VI. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1963-1972.

Ellen, J. Ei halastust, ei armu. Okupandi salapäevikud. Tallinn, 2003.

Elmar Ilpiga punaste käes vangis. // Vaba Eesti Sõna, 3. juuni, 1950.

Erelt, P. Must Kapten. Saatuse soosik. // Eesti Ekspress, 1. september, 1998.

Erelt, P. Surm selja tagant. // Eesti Ekspress, 20. august, 1998.

Gaškaite-Žemaitiene, N. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. General Editor A. Anušauskas. Vilnius, 1999.

Heine, E. Metsavennad. // Eesti saatusaastad 1945-1960, II. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1963-1972.

Istorija Sovetskih organov gosudarstvennoi besopasnosti. Utšebnik. Moskva, 1977.

Kadunud aastad. // Kommunismiehitaja, 9. jaanuar, 1965.

Kalvo, A. Esimesed sammud on rasked. // O. Siimonlatser. Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Tallinn, 1971. Lk. 217-228.

Karotamm, N. Meie järjekordsed ülesanded. Tallinn, 1947.

Kaup, E. Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949. // Kleio, 1995, nr. 2. Lk. 32-41.

Kaup, E. Sõjavangilaagrite dokumendid ajalooallikana. // Ajaloolise töö otsingul. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi Eesti ajaloo allikakriitilisi probleeme materjalid. Tallinn, 1999. Tallinn 1999. Lk. 25-37.

Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. I. Papulovski ja V. Nikišin. Tallinn, 1984.

Kontrasvedõvatelnõi slovar. Moskva, 1972.

Koppel, M.-M. Metsavenna päevik. // Kultuur ja Elu, 2000, nr. 2/3.

- Kross, E.-N.** Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978. Tartu, 1998.
- Kuodytė, D. Tracevskis, R.** The Unknown War. Armed Anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944-1953. Vilnius, 2004.
- Kuuli, O.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991. Tallinn, 1999.
- Kõik tööle! // Postimees, 16. juuni, 1946.
- Kõik tööle! // Tööraha Hääl, 18. juuni, 1946.
- Kõik ülesehitavale tööle! // Sakala, 18. juuni, 1946.
- Käärmann, A.** Metsavenna käsiraamat. Tallinn, 1999.
- Käärmann, A.** Surmavaenlase vastu. Eesti lõunapiiri metsavenna mälestusi. Tartu, 1998.
- Küüditamine Eestist Venemaale. Raamatud 4-6. Koost. L. Õispuu. Tallinn, 1999-2003.
- Laar, M.** Eesti ja kommunism. // Courtois, S. jt. Kommunismi must raamat. Tallinn, 2000. Lk. 823-894.
- Laar, M.** Metsavennad. Tallinn, 1993.
- Laar, M.** Suurim armastus. Metsavennad. Stockholm, 1994.
- Laar, M.** The Armed Resistance Movement in Estonia from 1944 to 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. General Editor Arvydas Anušauskas. Vilnius, 1999. P. 209-241.
- Laar, M.** Unohdettu sota: sissi- ja tiedustelusotaa Virossa toisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen. Jyväskylä, 1993.
- Laar, M.** War in the Woods. Estonian's Struggle for Survival 1944-1956. Washington, DC, 1992.
- Laasi, E.** Lahing rahuajal. // Pilk, november 1989, nr. 7.
- Laasi, E.** Sissisõjast Eestis 1945-1953. // Looming, 1989, nr. 11. Lk. 1519-1527.
- Laasi, E.** Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949: dokumentide kogu. Tallinn, 1992.
- Laasi, E.** Viron vastasrinta 1944-1949: asiakirjakokoelma. Tallinn, 1993.
- Lebedev, J.** Haukka – Tümleri lõpp. // Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. I. Papulovski ja V. Nikišin. Tallinn, 1984. Lk. 103-119.
- Leetmaa, M.** Sõjas ja ikestatud Eestis. Stockholm, 1979.
- Leppasalu, V. Palli, I.** Agent Põlv kardab koputust. // Maaleht, 25. jaanuar, 2001.
- Leppasalu, V. Palli, I.** Lasud roheline Kindrali auks. // Luup, 1. november, 1999.

- Leppasalu, V. Palli, I.** Maastik metsavenna ja õunapuuga. // Luup, 13. detsember, 1999.
- Leppasalu, V. Palli, I.** Mine ees. // Luup, 12. juuli, 1999.
- Lindmäe, H.** Stalinismivastane relvavõitlus Eestis ja selle õiguslik hinnang. // Tartu Postipoiss, juuni 1989, nr. 4.
- Lindmäe, H.** Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999.
- Lindmäe, H.** Suvesõda Viljandimaal 1941. Tartu, 2004.
- Lindmäe, H.** Suvesõda Virumaal 1941. Tartu, 2002.
- Lubjanka. VTšK – OGPU – NKVD – MGB – MVD – KGB 1917-1960. Spravotšnik. Moskva, 1997.
- Martinson, E.** Tagasi inimeste sekka. // Rahva Hää, 27. veebruar, 1964.
- Mozohhin, O.** Statistika repressivnoi dejatelnosti organov besopasnosti SSSR na period s 1944 po 1946 gg. www.fsb.ru/history/autors/mozohin1.html Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse interneti kodulehekül, 15. juuni, 2005.
- Niitsoo, V.** Relvastamata vastupanu aastail 1940-1941. // Tuna, 2001, nr. 1-4.
- Niitsoo, V.** Vastupanu 1955-1985. Tartu, 1997.
- Noormets, T.** Mehed metsast külvasid surma elu nimel. // Postimees, 3. november, 1999.
- Noormets, T.** Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn, 2003.
- Noormets, T.** Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel. // Tuna, 2005, nr. 1. Lk. 93-100.
- Normet, A. Grišin, G.** Lehed langevad. // Noorte Hää, 24. märts-1. mai, 1957.
- Ohmann, V.** 55 aastat legendaarse Pargase viimasest aktsioonist. // Tuna, 2004, nr. 4. Lk. 82-86.
- Ohmann, V.** Eesti NSV siseministeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940-1954). Magistritöö. Tartu, 2000.
- Ohmann, V.** Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avardamine 1990. aastail. // Ajaloolise töö otsingul. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi Eesti ajaloo allikakriitilisi probleeme materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 53-67.
- Otti, K. Tapver, A.** Ärimees mõrvati koduvärvavas. // Õhtuleht, 15. aprill, 1999.
- Otto, C.** Antikommunistischer Widerstand in den baltischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg: der bewaffnete Unabhängigkeitskampf der Waldbrüder (1944 bis 1953). Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, Zweigstelle, Hamburg, 2001.

- Pihlau, J.** Vendade Saalistete lugu. // Tuna, nr. 4, 1999. Lk. 48-55.
- Pillak, P.** EKP arhiivist ja selle natsionaliseerimisest. // Kleio, 1992, nr. 5/6. Lk. 50-53.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988 (§ 58). Kd. I. Tallinn, 1996.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988 (§ 58). Kd. II. Tallinn, 1998.
- Purre, A.** Teine punane okupatsioon Eestis. Aastad 1944-1950. // Eesti saatusaastad 1945-1960, Kd. II. Stockholm 1963-1972.
- Raid, L.** Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest I. // Kleio, 1992, nr. 5/6. Lk. 54-60.
- Raid, L.** Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest II. // Kleio, 1993, nr. 8. Lk. 41-47.
- Raid, L.** Kas peremees või käsulune? Parteiarhiivi materjalidest III. // Kleio, 1995, nr. 12. Lk. 42-55.
- Raudsepp, S.** Kas banditism või organiseeritud partisaniliikumine? // Vikerkaar, 1989, nr. 11. Lk. 52-58.
- Remeikis, T.** Opposition to Soviet Rule, 1945-1980. Chicago, 1980.
- Roone, E.** Kaotatud aastad. // Edasi, 24. juuni, 1964.
- Saatuskaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Koost. U. Josia. Tartu-Tallinn, 2004.
- Roos, J.** Läbi punase öö. Kd. I-II. Tartu, 1997-2000.
- Salm, H.** Mõrv metsateel. // Kodumaa, 10. aprill, 1985-18. veebruar, 1987.
- Salm, H.** Rännukaarel. // Koit, 18. august, 1977.
- Salm, H.** Soojärve saladus. // Koit, 26. november, 1977.
- Sarv, E.** Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940-1945. // Töotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940-1992. Koost. ja toimet. M. Orav ja E. Nõu. Tartu, 2004.
- Selbs, E.** Metsavennad, luure ja vastuluure. // Võitleja, 1955, nr. 1.
- Siimonlatser, O.** Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Tallinn, 1971.
- Strods, H.** Baltijas nacionālie partizani no 1944. līdz 1947. gada janvārim: brunojums, sastāvs, kaujas. // Padomju okupācijas režims Baltijā 1944-1959. gadā: Politika un tās sekas. Rīga, 2003. Lk. 358-381.
- Strods, H.** Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944-1956. Rīga, 1996.
- Strods, H.** Latvijas nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli, 1944-1956. Rīga, 1999.

- Strods, H.** The Latvian partisan War between 1944 and 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. General Editor Arvydas Anušauskas. Vilnius, 1999.
- Swain, G.** Cleaning up Soviet Latvia: the Bureau for Latvia (Latburo), 1944-1947. // The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Edited by O. Mertelsmann. Tartu, 2003.
- Šilde, A.** Resistance movement in Latvia. Uppsala, 1972.
- Tammark, O.** Mehed kogunevad metsadesse. // Eesti saatusaastad 1945-1960, II. Toim. R. Maasing jt. Stockholm, 1963-1972.
- Tannberg, T.** Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953.a. esimestel kuudel. // Akadeemia, 2005, nr. 3. Lk. 554-572.
- Tannberg, T.** Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. // Tuna, 1999, nr. 1. Lk. 24-30.
- Töotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi valitsus 1940-1992. Koost. ja toimet. M. Orav ja E. Nõu. Tartu, 2004.
- Täiesti Salajane. // Õhtuleht, 21.-26. aprill 1993.
- Vahar, E.** Koolinoorte organisatsioonist Raudne Käsi. // Eesti koolinoored vabadusvõitluses. // 20. veebruaril 1993.a. Tartu Ülikooli Aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu 1993. Lk. 24-25.
- Valge, V.** Metsa hämaruses. Tallinn, 1965.
- Varju, P.** Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940-1953. Tartu, 1997.
- Viira, E.** Järellainetus. // Edasi, 29. veebruar, 1968.
- Viirlaid, A.** Kes tappis Eerik Hormi? Lund, 1974.
- Viirlaid, A.** Kustuvad tuled. Lund, 1965.
- Viirlaid, A.** Ristideta hauad. Kd. I-II. Lund, 1952.
- Viirlaid, A.** Sadu jõkke. Lund, 1965.
- Viirlaid, A.** Surnud ei loe. Lund, 1975.
- Viirlaid, A.** Vaim ja ahelad: ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund, 1961.
- Vovk, O.** Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės. Genocidas ir Rezistencija. Vilnius, 1997. <http://www.genocid.lt/Leidyba/2/genocida2.htm>
- Vseiov, D.** Repatrieerimisretoorika kui abivahend kohandumiseks tagasipöördumisideega (1945-1953). // Kohandumise märgid. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002. Lk. 67-86.

Väljas, P. Hävitusagendid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendlusevastases võitluses sõjajärgsel perioodil. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Koost. T. Noormets. Tallinn, 1999. Lk. 123-172.

Väljas, P. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi Eesti ajaloo allikakriitilisi probleeme materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 123-134.

SUMMARY

The Department of the Anti-Banditry Fight of the Ministry of Internal Affairs / State Security Ministry of the Estonian SSR (1944-1947)

The central position in the structure of the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) of the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR), re-established at the beginning of 1944, was formed by the Department of the Anti-Banditry Fight (DABF), whose first priority was suppression of the armed resistance movement. The department started its activities immediately after the territory of Estonia had been occupied by the Red Army in the autumn of 1944. The DABF of the Estonian SSR was subject to the PCIA of the USSR's department of the same name, which was reorganized into the Main Directorate of the Anti-Banditry Fight at the end of 1944.

In the scale of the Soviet Union, the areas occupied in 1939-1940 on the basis of the secret protocols of the Molotov-Ribbentrop Pact formed a separate region, where the precondition for establishing Soviet rule was to suppress the large-scale armed resistance movement. The separation of the security organs from the PCIA in April 1943 marked the transfer of anti-Soviet combat under the jurisdiction of the 2nd Directorate of the People's Commissariat of State Security (PCSS). It was obvious, however, that in the war situation the PCSS was not supplied with sufficient strength and resources to fight the foreign intelligence organs as well as the underground anti-Soviet and banditry groups at the same time. The basis of distributing the objectives was formed by the Soviet authorities' approach, which clearly divided the resistance movement into two distinctive levels: 1) anti-Soviet underground banditry (groups); and 2) political banditry (groups of forest brothers). It had been established in 1943 by the common regulations of the PCIA and PCSS of the USSR that the duties of the PCIA of the USSR as well as its republic subordinate organs should in addition to suppression of criminal banditry include the suppression of political banditry or the so-called banditry-rebellious activities. Thus, in 1944 the DABFs of Estonian, Latvian, Lithuanian, Ukrainian, Byelorussian, as well as Moldavian PCIAs started their activities side by side the PCSS, whose primary objective was the "elimination of the anti-Soviet underground groups organizing banditry actions."

By the beginning of 1945, it had become obvious that the quick and final liquidation of the forest brothers' movement in Estonia was unrealizable despite the fact that in addition to the DABF and its subordinate destruction battalions the other structural divisions of the PCIA, such as the militia, border guard, and internal forces, were included in the fight. In the spring of 1945, a decision was made in Moscow in order to liquidate the resistance movement in Estonia, which included implementation of military mass operations' tactics involving the PCIA forces as well as the operative staff of the PCSS. The united operative groups of the PCIA and PCSS, which primarily used internal forces as well as the soldiers of the Red Army as their striking forces, operated in Estonia till the end of 1945. During the year, altogether 17 operative groups were formed, from which 10 were subjected to the PCIA's operative staff and 7 to the operative staff of the PCSS. The implemented operative groups' tactics never brought a change to the fight with the Estonian resistance movement, as until the end of 1945 the number of forest brothers' groups known to the DABF remained the same.

The failure of mass operations caused the change of management in the DABF of the PCIA of the Estonian SSR. In November 1945 the head of the DABF, Vladimir Glushanin, resigned and was replaced with Grigori Zhivaga, the former deputy of the 2nd Directorate of the Main Directorate of the ABF of the PCIA of the USSR.

Although the anti-banditry fight was part of the State Security Ministry's (SSM) duties even after the termination of the united operative groups' activities, the main pressure of fighting the forest brothers in 1946 was placed upon the DABF of the Ministry of Internal Affairs (MIA). The DABF paid even more attention than before to improving the work of the county divisions and enlarging the number of personnel, which led to the nomination of operative commissioners of the districts on the anti-banditry fight. At the same time, the central structures of the DABF enlarged as well; in 1946, the new structural department for more effective handling of repatriates was formed. In order to increase the efficiency of the destruction battalions, the divisions formed on the basis of voluntaries were complemented with mercenary positions. The DABF also took an active part in preparing and implementing the legalization campaign for eliminating the basis of forest brothers in 1946 and later directed the operative handling of the legalized persons.

The beginning of 1947 can be considered as the peak of the institutional development of the MIA's DABF in the ESSR. The department then consisted of seven divisions, four of which were responsible for the anti-banditry fight in different counties of Estonia as well as the agency and investigation procedures related to the fight. The primary objective of the DABF divisions formed according to the territorial principle was to coordinate the activities of the counties' anti-banditry fight divisions. In 1947, the latter consisted mostly of two to four operative employees; however, in the operations conducted in order to capture the forest brothers often all the counties' staffs of MIA were involved. The 4th Division of the DABF directed the activities of the destruction battalions and organized their training. In 1944, the destruction battalions were formed in every Estonian county and at the MIA's town division of Narva; by the beginning of 1947, the battalions included over 6,700 men and women. The members of the destruction battalions were used as auxiliary forces in the field operations as well as in the security services at the national offices and businesses. The purpose of the 7th Division of the DABF, founded in 1946, was the agency-based handling of repatriates. By June 1946, there were more than 7,600 people repatriated into Estonia, all of which were considered to be the potential base for the Estonian resistance movement by the Soviet authorities. The 3rd Division of the DABF was responsible for record-keeping and information.

The range of people under the DABF's scale of handling was surprisingly wide and was not limited to only bandits, i.e. the forest brothers. The fighting with the deserters and scrimshankers from the Soviet army also formed an important part of the tasks of the DABF. In 1943, the circulars of the PCIA and PCSS of the USSR obliged the DABF to handle every other anti-Soviet element in addition to the bandits and deserters. In other words, by the circulars the responsibility for suppressing the national resistance was divided between the two people's commissariats while some of the security operative employees' duties were delegated to the DABF. In parallel to eliminating the members of the political and robbery gangs and their collaborators the DABF had to concentrate on arresting the members of the underground anti-Soviet groups, henchmen of the Germans (for example the members of the Self-Defence), spies, saboteurs, and several other traitors of the "homeland." The agency-based handling of legalized and repatriated

people as well as confiscation of the inhabitants' weapons and ammunition also belonged to the long list of the department's obligations.

At the end of 1946, a separate 2N Directorate was formed at the 2nd Main Directorate of the SSM of the USSR in order to achieve faster liquidation of the bourgeois-nationalist anti-Soviet underground movement. Similar directorates were also formed within the composition of the SSM in Ukraine and Lithuania, where the resistance to the Soviet rule was particularly strong. The 2N Departments were formed in Belarus, Latvia, and Estonia. Eduard Neelus, the former deputy on the periphery of the head of the 2nd Department of the SSM of the ESSR was nominated head of the 2N Department of the SSM of the ESSR. By that step, a structural security institution rather similar to the DABF by its tasks and objectives was formed by the beginning of 1947.

In January 1947, the DABF and its destruction battalions were transferred from the MIA to the SSM of the ESSR. Such decision was rather extraordinary as the anti-banditry fight was considered under the responsibility of the MIA of the USSR till July 1950, when the respective main directorate was transferred to the SSM's jurisdiction. Despite the source material and literature on the abovementioned reforms being little it can be stated that the corresponding changes also took place in Latvia, Lithuania, Ukraine, and Belarus – from the point of view of the Soviet authorities, a compact region with similar problems.

The DABF of the ESSR and the 2N Department operated side by side till June 1947, when the two departments were united. The indication to the anti-banditry fight was left out from the name of the united department and during the following years ascertaining and liquidating the “anti-Soviet underground groups as well as the related gangs” formed part of the 2N Department's obligations. The first head of the reorganized 2N Department became the former head of the DABF, G. Zhivaga. E. Neelus was nominated head of the 2nd Department of the SSM of the ESSR.

The rearrangements in 1947 put an end to the peculiar situation, where the main responsibility for suppressing the armed freedom fighting was placed instead of the security organs upon the MIA, the primary objective of which should have

been restraining criminal offence.⁴⁶⁸ The background for the peculiar division of work of the given organs was the Soviet authorities' steady wish to present the forest brothers as criminal bandits. The division of work, which was more inspired by the propagandistic objectives than by considering the real circumstances, did not produce the expected effect and in 1946 by establishing the directorates and departments of the 2N, the preparations for concentrating the combat with the anti-Soviet element only to the jurisdiction of the security organs began. By the end of 1946, terrorist or political groups formed the dominant part of the known and registered groups; the percentage of the so-called robbery gangs was only marginal. In other words, there were no random hidiers in the forests any more. The fight for freedom and independent statehood of Estonia was persisted by the well-organized forest brothers' groups, which were established in 1944 and 1945. By the beginning of reforms, the Soviet security organs considered the period of military mass operations officially over. The following fight with the bourgeois-national underground was to be established upon agency work, which was considered executable primarily by the security structures.

It is highly remarkable that after transferring the DABF to the SSM structure, the division of repatriates remained within the MIA and it was soon reorganized into the Division of the Anti-Banditry Fight (ABF). The groups of the anti-banditry fight were formed at the Ministry's county departments. The task of the MIA's Division of the ABF was to fight against the extremely dangerous crimes as specified in subsection 59 (3) of the Criminal Code of the Russian SSFR. However, the independent existence of the division remained short as in September 1947 it was united with the county's Criminal Investigation Service.

The fight with the Estonian resistance movement during 1944 to 1947 was divided between two ministries, which complicated the accountancy of the institutions significantly. The DABF submitted their reports to the Main Directorate of the ABF of the MIA of the USSR, the 2nd Department of the SSM (later the 2N Department) and reported to the 2nd Main Directorate of the SSM of the USSR (later the 2N Directorate). After the rearrangements of 1947 and unification of the departments the need for the common reports on the liquidation process of the

⁴⁶⁸ Trusting the conduct of the fight with the armed resistance movement to the MIA's operative staff was not the only experiment of the kind. 1949. During the sequent rearrangement in 1949, the Main Directorate of the Militia was transferred from the MIA to the SSM. In 1949-1953 the detection and investigation of criminal offences was part of the security organs' obligations.

“anti-Soviet underground groups and the related armed gangs” emerged. The precondition for submitting the undivided retrospective reports was concentrating the data of the previous reports of the DABF and the PCSS/SSM as well as summing up the statistical indicators.

The documentation of the ESSR’s PCSS/SSM dating from 1944 to 1946 is very little in the archives of the Estonian National Archives. The only concise report preserved is the PCSS’s report on participation in the anti-banditry fight in 1945. The given document is preserved due to having been used as auxiliary material for compiling the new reports in the 2N Department in November 1947.

Thus, the statistics of the MIA and SSM available in Estonia can be divided into two larger groups: 1) the materials compiled by the DABF from 1944 to July 1947; and 2) latter, compiled by the 2N Department of the SSM starting from July 1947. In terms of evaluating the scale of the Estonian post-war resistance movement, such differentiation is very important. The DABF’s reports belonging to the first group do not reflect the operations of the security institutions; resting only upon these documents can lead to underestimating the number of forest brothers’ groups active in Estonia in 1944 to 1947, and particularly the number of secret resistance movement groups significantly.

The documents belonging to the second group or the reports of the 2N Department of the SSM of the ESSR from 1947 with the united statistical indicators revealing the activities of the DABF and the security institutions verify that 295 resistance movement groups with altogether 1,140 members, and 545 forest brothers’ groups with 3,120 members were liquidated in Estonia during 1944 to 1946. 1944 to 1946 was the most active combat period of the Estonian post-war resistance movement. 1947 marked the beginning of a gradual weakening of the armed freedom fighting. The unification of the DABF and the 2N Department as well as the consolidation of the fight against the Estonian resistance movement can be considered as the turning points of the graduation.